

MONOK ISTVÁN

**A hagyományos világ
átváltásai**

KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG

Az egri Eszterházy Károly Egyetem Kulturális Örökség
és Művelődéstörténeti Tanszék könyvsorozata

Az Egyetemközi Kulturális Örökség Tanulmányok Központ
támogatásával szerkeszti
MONOK ISTVÁN

A kutatást támogatta
az Eszterházy Károly Egyetem EFOP-3.6.1-16-2016-00001
„Kutatási kapacitások és szolgáltatások
komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen”
című pályázata

MONOK ISTVÁN

A hagyományos világ átváltásai

TANULMÁNYOK
A XVIII. SZÁZADI MAGYARORSZÁGI
KÖNYVTÁRAK TÖRTÉNETÉHEZ

KOSSUTH KIADÓ
ESZTERHÁZY KÁROLY EGYETEM
BUDAPEST – EGER
2018

Lektorálta
VERÓK ATTILA
ZVARA EDINA

Szerkesztette
HITSEKER MÁRIA

A mutatót összeállította
KIRÁLY TÍMEA

Borítókép
Bibliotheca Samuelis Comitis Teleki de Szék
pars prima ... Viennae,
1796, Bikfalvi Falka Sámuel, címlapmetszet

ISBN 978-963-09-9312-8
ISSN 2063-5267

Minden jog fenntartva
© Monok István 2018
© Kossuth Kiadó 2018

Tartalom

Bevezetés	7
A XVIII. századi könyvtárak kutatása	7
Egy szubjektív bevezető áttekintés: a könyv és olvasója	12
A könyvbehozatal a XVIII. század elején	19
A bajor nyomdászat szerepe Magyarország rekatolizálásában	19
Német könyvkereskedők Budán és Pesten a XVIII. század első felében	27
A könyvbehozatal ellenőrzése a XVIII. század elején	33
A könyvellenőrzés közigazgatási keretei	33
A nyomdák alapításának ellenőrzése	34
Az előzetes cenzúra kérdése	34
A könyvek forgalmának ellenőrzése	37
A Komáromi Csipkés-féle Biblia esete	38
A XVIII. századi református értelmiség olvasmányairól	43
Bevezetés: Református könyvgyűjtők, református olvasók	43
Újrakezdés: Református iskolák könyvtárai az egykori török hódoltság területén	52
A németalföldi kiadványok aránya a XVIII. századi református értelmiség olvasmányjaiban	58
A nagyenyedi kollégium 1764. évi katalógusa	71
A könyvtári nyilvánosság és a könyvtáros	75
A könyvtárak nyilvánossága a XVI–XVIII. században	75
Kit nevezhetünk könyvtárosnak a XVI–XVIII. századi Magyarországon?	86

Az arisztokrata könyvtárak változásai	95
Hatalom és könyvtárak a kora újkorban	95
Az arisztokrácia és a „mindenkinek szóló könyv”	103
Nyelvi és tartalmi változások	112
A könyvtárak rendjének változásai	123
Giambattista Bodoni könyveinek ismerete	130
A központi gyűjtemények kialakítása és a nemzeti identitás épülése	137
A szakkönyvtárak szerepe a tudományos kutatás szabadságának kivívásában – Egy európai történet, magyarországi példákkal	137
A tudományos könyvtártípus kialakulása Magyarországon a korai újkorban	146
A központi gyűjtemények kialakulása és a nemzeti identitás épülése	155
Az intézményi könyvtárak szerepe a nemzeti kulturális identitás kialakításában	162
A bibliofília a XVIII. században és a nemzeti könyvtár megalapítása	179
A püspöki és érseki könyvtárak	181
Világi könyvtárak	185
Főúri családok könyvtárai	186
Tudósok könyvtárai	195
Cara Patria ac publica utilitas – Széchenyi Ferenc könyvtáralapítása	199
A könyvtártörténeti hagyomány	200
A nemzeti tudományos intézményrendszer hagyománya	204
Nemzeti király, nemzeti kultúra és nemzeti gyűjtemény	205
Hungarus-tudat és magyar nemzeti kultúra	209
Rövidítve idézett szakirodalom	215
Személy- és helynevek mutatója	277

Bevezetés

A XVIII. századi könyvtárak kutatása

A Magyar Királyság XVIII. századi története, művelődéstörténete napjainkban egyre aktuálisabbá válik. Magam legalább így érzem. Még akkor is, ha tudom, hogy bármelyik történelmi korszak kérdései aktualizálhatók. Akkor miért éppen a XVIII. század, és miért olyan cím alatt, amely utal Dankanits Ádám *A hagyományos világ alkonya Erdélyben* című könyvére?¹ Utalhatnék persze a probléma irodalmi feldolgozásának egyik alpművére is, Nyíró József *A sibói bölény* című könyvére, amely először 1935-ben jelent meg. A Magyar Királyság és az Erdélyi Nagyfejedelemség – egy új európai rendezést követően (utrechti béke, 1713) – a Német-római Birodalmon belül, nem független királyságként – a török kiűzése, a Thököly Imre, majd a II. Rákóczi Ferenc vezetett Habsburg-ellenes felkelés és szabadságharc után –, veszített helyzetben kellett hogy elkezdje az ország újjáépítését. Úgy, hogy az Európa nyugatibb feléről – főként az osztrák örökös tartományokból, Bajorországból, a württembergi Habsburg-területekről, Itália északi államaiból – érkező modernizálási szándék – mind az államigazgatást, a közigazgatást tekintve, mind a társadalom kulturális szintjének emelését – ambivalens érzések mentén, és csak részben valósult meg. A mindenki által üdvözölt változások mellett ugyanis a külső hatalom kiterjesztésének nem is nagyon leplezett kísérlete, sokszor gyakorlata, visszatetszést keltett azokban a vezetőkben is, akik egyébként Habsburg-pártiak és katolikusok voltak.

1 Dankanits 1983.

A XVIII. századi művelődéstörténet kutatásának komoly mérföldkövei, a Szauder József és Tarnai Andor szerkesztette kötet,² Kosáry Domokosnak ugyanebben az évben (1974) írt MTA doktori értekezése, amelynek bővített, szerkesztett változata máig kiindulópontként használható (három kiegészített kiadást megélt) monográfiája³ után egy évtizeddel jelent meg Bíró Ferenc felvilágosodásképe (irodalomtörténeti tükörben).⁴ Az ezt követő vita, a *Folytonosság vagy fordulat?*⁵ azonban komoly kérdéseket vetett fel, amelyek megválaszolására a XVIII. századi alapkutatások mentén csak később születtek kísérletek. Vermes Gábor monográfiája⁶ egy az eddigiektől eltérő erudícióval megírt könyv, ám a magyarországi és az erdélyi kutatás érdemben nem reagált erre az összefoglalásra. Erdélyben azonban, talán nem véletlenül az antitrinitárius teológia/filozófia/ideológia kutatói köreinek kezdeményezésére, valamennyi magyar kutatói szemléletet megszólítva 2006-ban az erdélyi felvilágosodásról értekeztek.⁷ Ezt követte a XVIII. század második felének erdélyi filozófiatörténeti áttekintése, középpontba állítva Körmöczy Jánost.⁸ Már ezen a tanácskozáson is bizonyossá vált, hogy nem lehet a magyar felvilágosodást a hagyományos irodalomtörténeti periodizáció mellett értelmezni, és a filozófusok, irodalomtörténészek, teológusok, művelődéstörténészek összefogása eredményezett két olyan kötetet, amely – azt hiszem – hosszú időre biztosít háttérrel a XVIII. század művelődéstörténeti kutatásainak.⁹ Ez a két tanácskozás ugyanis átvette a nyugat-európai kutatóműhelyek szemléletét abban a tekintetben, hogy a XVII. század második felében olyan tudományos paradigmaváltás következett be,¹⁰

2 Szauder–Tarnai, szerk., *Irodalom és felvilágosodás*, 1974.

3 Kosáry 1980, ²1983, ³1996.

4 Kosáry műve harmadik, bővített változatával csaknem egy időben. Vö. Bíró 1994.

5 Debreczeni, szerk., *Folytonosság vagy fordulat?* 1996.

6 Vermes 2011.

7 Egyed E.–Bíró A.–Demeter–Kovács E., szerk., *Felvilágosodás, Erdély*, 2007.

8 Körmöczy János és a kortárs... 2014.

9 Balázs–Font–Kovács A., szerk., *Köleséri Sámuel és az európai felvilágosodás*, 2016.

10 Vö. Freedman, hrsg. *Die Zeit um 1670*, 2016.

amely az ezt követő egy évszázadban a máig használt tudományrendszertan megalkotásához vezetett.

Ezeken a programadó köteteken kívül számtalan alapvető tanulmány jelent meg, olyanok, amelyek konkrétan könyvkiadásról, a sajtó szerepének megváltozásáról,¹¹ könyvtárakról, olvasmányokról és olvasásról szólnak. Az említett konferenciakötetekben nem mindig foglalkoztak a szerzők külön a könyves ügyekkel, de az esztörténeti, a befogadástörténeti alapvetések soha nem nélkülözhetik ezt a tematikát sem.

A korszak (1710-es évek – 1830-as évek) könyv-, könyvtár- és olvasástörténeti szakirodalmát ugyancsak jelentős alpművek határozzák meg. Jóllehet már a XIX. század elején keletkezett egy könyvtártörténeti méltatás a magyarországi könyvtárakról Wallaszky Pál (1742–1824) evangélikus lelkész tollából (a *historia litteraria* nézőpontjából),¹² a második világháború végéig kevés összefoglaló kötet jelent meg, de ezek használata folyamatosnak bizonyult. A kiadás- és kereskedelem-történet,¹³ a könyvtártörténetek¹⁴ mellett a különböző társadalmi csoportok könyvhasználata¹⁵ is a kutatás tárgya volt már ekkor is. A cenzúra története hasonlóan,¹⁶ és persze számos nyomda és kiadó történetét is megírták. Az ötvenes évek után – a korszak történetírása alapvetően társadalomtörténeti megközelítésének megfelelően – jelent meg két kiváló összefoglalás,¹⁷ nagyszerű, Szele Béla által összeállított bibliográfiával, és ennek is köszönhetően angol nyelven is napvilágot látott az első komolyabb tanulmány a kérdéstről.¹⁸ A szerző másfajta olvasottságának és magyarországi kapcsolatainak köszönhetően hatott is az itteni szakirodalomra, amely a hetvenes évekre már

11 E tekintetben alapvető összefoglalások is megjelentek: Kókay, szerk., *A magyar sajtó története, I*, 1979; Kókay 1983; Seidler A.–Seidler W., 1988; Batári 1994; vö. még: Kovács I. G. 1989.

12 Wallaszky 1816.

13 Gárdonyi 1917; Gárdonyi 1930.

14 Travnik 1933; Travnik 1933–1934; Szarvasi 1939.

15 Hermann–Eberhardt 1942; Kulcsár 1943.

16 Hermann 1928.

17 Gulyás P. 1960–1961; Kovács M., szerk., *A könyv és könyvtár...* 1963.

18 Cushing 1969.

a hatvanas évek elejétől rendszeres nemzeti bibliográfiai kutatások eredményeit is hasznosíthatta. 1974-ben, amikor az irodalomtörténeszek kiadták idézett alapvető tanulmánykötetüket, abban helyet kapott Berlász Jenő is, maig a leghasználhatóbb könyvtártörténeti áttekintésével.¹⁹ A hetvenes évek végétől a politikai és gazdasági rendszer-váltásig további alpművek jelentek meg, több tekintetben folytatva a hagyománynak mondható kép formálását,²⁰ de néha – például az asszonykönyvtárakat tekintve²¹ – újabb vizsgálati témákat is felvetve.

Az 1979-től Szegeden folyó könyvtár- és olvasmánytörténeti alap-kutatások²² nem vállalkoztak a XVIII. század dokumentumanyagának a feltárására, módszeresen csak 1730-ig, viszonylagos rendszerességgel 1750-ig, majd kisebb mértékben már 1830-ig gyűjtve a forrásokat. A XVIII. század második felétől az a módszertan, ahogy ez az alap-kutatás a munkát szervezte, nem alkalmazható, de a korábbi időszakra nézve érvényes forrástipológia²³ meglete segíti az 1750–1850 közti időszak kutatását is. Több fontos könyv is megjelent azoknak a kutatási témáknak a folytatásával, amelyeket az eddigiekben említettünk,²⁴ és elkészültek tankönyv szintű összefoglalások a korszak könyvkiadás-, könyvkereskedelem-²⁵ és könyvtártörténetéről.²⁶

A magyarországi könyvtörténeti kutatások nemzetközi beágyazottsága jelentősen javult az elmúlt negyed évszázadban. A fiatal kutatók követik a nemzetközi szakirodalmat, és azt a szempontrendszert is,

19 Berlász 1974. Ezt részben kiegészíti egy másik tanulmánya: Berlász 1974a.

20 Fülöp Géza tankönyvként használt felsőoktatási jegyzete először ugyan 1970-ben jelent meg, de 11. kiadása még 2002-ben is, változatlan szöveggel (Fülöp ¹1970–¹¹2002; a könyv címével ellentétben a magyar könyvkultúráról az összefoglalást 1711-ben kezdi, lásd a 11. kiadásban a 187–209. oldalt). Frissebb szemléletű monográfiája: Fülöp 1978; Lásd még Holl 1982, 211–224.; Csapodi–Tóth–Vértesy 1987; Kelecsényi 1988.

21 Somkuti 1987.

22 Monok 1985; Keveházi 1985; Monok 1988; Monok 1996; Monok 1998; Monok 2008.

23 Monok 1993.

24 Deé Nagy 1996; Deé Nagy 1997a; Tóth I. Gy. 1996; Héjja 2003; Niessen 2006 (a XVIII. századról is); Hudi 2009; Oláh 2012; Adattár 19/4, 2014.

25 Ecsedy 1999 (benne Pavercsik 1999); Kókay 1990; magyarul: Kókay 1997.

26 Madas–Monok 2003.

amely az elemzésekben változik. Bízom abban, hogy az újabb kutatói generációk tagjai a forrásfeltárásban is megszüntetik azt a hiányt, amely a XVIII. század közepétől kezdődő egy évszázadra vonatkozó dokumentumokban mutatkozik. Enélkül ugyanis egy újabb, nagy ívű összefoglalásnak nincsen nagy esélye, hogy megszülessen. Magam, követve néhány nemzetközileg kutatott témát, kirándulásokat tettem a XVIII. századba. Előbb a tiltott könyvek, a cenzúra története került a látókörbe,²⁷ majd sorra alakultak a megközelítési módok a recepció-történet,²⁸ majd a központi gyűjtemények kialakulása,²⁹ a nemzeti öntudatformák alakulása mentén. A könyves emberek kapcsolati rendszerei,³⁰ majd maga a könyvtár került a vizsgálódások középpontjába. A könyvtár, a könyvanyag rendelkezésre bocsátásával, miként szolgálta a felvilágosodás folyamatát,³¹ hogyan alakult a könyvek nyelvi összetétele,³² a rendje,³³ a bútorzata. Miként fogalmazódott meg díszítésében³⁴ az a program, amely összekötötte a felvilágosodás eszméit az egyes kulturális csoportok nemzeti törekvéseivel, miként jutottak a nemzeti tudósok az antikvitástól felsorolt (és ábrázolt) tekintélyek sorába, vagy miként kerültek a nemzeti szentek a kereszténység legnagyobbjai közé.

A mostani kötetben szereplő írások korábban is megjelentek. Mostanra azonban kibővíttem ezeket, a jegyzeteket is frissítettem. Egyes tanulmányok gondolatmenete megköveteli, hogy bizonyos könyvtártörténeti tényeket több helyen is az érvelésem részévé tegyek, ezeket az eseteket igyekeztem a minimálisra csökkenteni.

* * *

27 Ducreux–Svatoš, eds., *Libri prohibiti...* 2005.

28 Barbier, ed., *Est-ouest...* 2005.

29 Barbier–Monok, eds., *Les bibliothèques centrales...* 2005.

30 Barbier–Monok, eds., *Contribution à l'histoire...* 2008.

31 Barbier–De Pasquale, a cura di, *Un'istituzione dei Lumi...* 2013.

32 Barbier, ed., *Le livre, La Roumanie, L'Europe...* 2012.

33 *Da una rivoluzione del libro all'altra: il paradigma della classificazione bibliografica*, 10–11 febbraio 2012, Seminario internazionale, Biblioteca dell'Archiginnasio, Bologna (nem jelent meg az anyaga).

34 Barbier–Monok–De Pasquale, hrsg., *Bibliotheken, Dekor...* 2016.

Egy szubjektív bevezető áttekintés: a könyv és olvasója³⁵

Annak ellenére, hogy az ország politikai központja a XVIII. században még Pozsony maradt, Pest és Buda szerepe a könyvkiadásban, illetve a könyvkereskedelemben egyre jelentősebb lett, és a század végére egyértelműen ez a három, említett város jutott központi szerephez. A század első két évtizede a könyvkiadás szempontjából mélypont, még a XVII. századhoz képest is mennyiségi és minőségi visszaesésről beszélhetünk. A XVIII. század folyamán, Magyarországon (Horvátországot nem ideértve) közel 45 ezer könyv jelent meg. Ez a könyvmenyiség ugyan több mint hétszerese a XVII. században megjelentnek, azonban a kiadott nyomtatványok közel fele a század utolsó negyedében látott napvilágot. Amíg a XVII. században Nagyszombat, Bártfa, Debrecen, Kolozsvár, Nagyszében és Gyulafehérvár voltak a legjelentősebb kiadói központok, a XVIII. században a lutheránus városi nyomdák háttérbe szorultak – még Erdélyben is kevés a kapacitásuk –, a kálvinista értelmiség könyveit főként Kolozsvár és Debrecen adta ki, Nagyszombat jelentősége az egyetem Budára, majd Pestre költöztetésével elveszett. Mindenképpen fontos megemlíteni, hogy a XVIII. században 48 helyen működött nyomda az országban (a XVII. században csak 29 helyen), ám a központosodás tényét ez még inkább kiemeli. A XVII. században ugyanis a termelés mennyiségi mutatói eloszlanak, 11 nyomdahelyen jelent meg a kiadványok zöme, a XVIII. században pedig öt városban (a század végére az említett háromban) koncentráldott a könyvkiadás. Ez a tény, annak fényében, hogy a szervezett könyvkereskedelem is inkább csak a XIX. század közepe táján kezdett működni, azt is jelenti, hogy a nyomtatott információkhoz való jutás esélyei nagyon egyenetlenné váltak az országban. Nem csoda hát, hogy a magyarországi irodalmak jelentős része még a XVIII. században is kéziratban maradt, kézirat formában terjedt. Ismerünk olyan

35 A bevezetésnek ezt a részét nem jegyzetelem, mert a rengeteg szükséges jegyzet olvashatatlaná tenné. Ennek a képnek az alapja a bevezetés előző részében hivatkozott szakirodalom. Vö. Monok 2007c.

történeti munkát (Cserei Mihály [1667–1756] históriája), amelynek a század végén Benkő József (1740–1814) történetíró 302 másolatát regisztrálta (ez akkor egy átlagos kiadott példányszámnak számított).

A nyomdászat története is példázza az ország lakossága vallási összetételének változását, illetve azt, hogy a katolikus egyház újjászerveződve, állami segítséggel komolyan visszaszorította a protestáns felekezetek befolyását. Hatékony eszköznek bizonyult az iskolai rendszer átszervezése, illetve az, hogy a jezsuita, a piarista iskolák mellett nyomdák is alakultak. A katolikus egyházmegyék központjaiban is a század legvégén elkezdődött egy nyomdaalapítási hullám (Pécs, Veszprém, Vác, Szombathely), amely igazán majd a XIX. század közepére eredményezte azt az állapotot, hogy sok megyeközpont rendelkezett már nyomdával.

Érdekesen alakult a XVIII. század nyomdai termékeinek nyelvi összetétele is. A nyugat-európai országokban már a XVII. század közepétől a nemzeti nyelvek kiszorították az alkotó nyelvek sorából a latint. Magyarországon a török kiűzése után az ország modernizálásának egyik eleme a nemzeti nyelvhasználat terjedése lett volna. Az udvar németesítési szándéka, az országban élő számos nép eltérő érdeke miatt a latin maradt a hivatalos nyelv 1844-ig. A könyvkiadók, miután a helyi iskolák és egyházak igényeinek kielégítése elsőrangú feladatuk volt, leginkább latinul jelentettek meg műveket (1780-ig a kiadványok több mint fele latin, de volt olyan évtized, amikor közel 70 százalék ez az arány; a század utolsó két évtizedében kiegyensúlyozódott a latin és a magyar nyelvű könyvek aránya, az utolsó évtizedben már a magyar a legnagyobb arányú, 40 százalék). Külön kiemelendő, hogy a német nyelvű könyvek aránya általában 10 százalék alatt maradt, de a század végére 16 százalék körül állandósult. A szláv nyelven kiadott művek állandóan 5 százaléknyi részt jelentettek a megjelent könyvtermésben. Ki kell emelnünk az Egyetemi Nyomda szerepét a század utolsó harmadában, az ország szláv és román nyelvű lakosainak könyvekkel való ellátásában.

A könyvkiadás tartalmi összetétele is a magyar irodalom és irodalmi élet térhódítása irányában változott, bár nagyobb jelentőséget csak a nyelvújítási viták lezárultával, a Magyar Tudományos Akadémia megalakulásával, illetve a magyar helyesírás szabályainak megalakításával nyert.

A könyvkiadás mecénási köre kibővült, hiszen a XVIII. század közepéig jelentős mértékben a főurak, a városok vagy az egyházak magát a nyomdászt mint kiadót támogatták, ritkán fordult elő az, hogy a szerző kapott volna közvetlen anyagi juttatást. A XVIII. század végére a kiadók, akárki volt is a tulajdonos, lassan egy bővülő olvasói rétegre, és már előfizetőkre is számíthattak (*prenumeratio*). Ez biztos olvasóréteget jelentett még akkor is, ha nem is tömegeket. A magyar nyelvű irodalmi s tudományos folyóiratok megindulása is jelezte, hogy létezett ez a jelzett biztos olvasói igény.

A XVIII. században a főúri mecénatúra ritkán jelentkezett olyan formában – mint a XVI–XVII. században volt –, hogy magában az udvari központban alakult volna nyomda (kivétel ez alól a kismartoni Esterházy, illetve a nagykárolyi Károlyi nyomda), viszont megjelent egy polgári vállalkozói réteg, amely ebbe a vállalkozási formába fektetett jelentős tőkét. Igaz, ezek nagyobbrészt külföldiek voltak, főként osztrák, illetve német területekről érkeztek (Landerer, Hochmeister, Streibig, Weber stb.). Miután a szervezett könyvkereskedelem a század első két harmadában hiányzott, ezek a kiadók és a könyvkötők váltak a külföldi kiadók állandó kereskedelmi partnereivé.

A könyvkereskedelemben a XVIII. század utolsó harmada határozott fordulatot hozott. A hatvanas évek végétől többen kértek kereskedelmi engedélyt (a bajor Doll család Pozsonyban, a Weingandok és Köpffök Pesten), akik a Nyugat-Európában szokott kereskedői fogásokat kezdték nálunk is alkalmazni: készletükről katalógusokat adtak ki, a folyóiratokban, hírlapokban ajánló jegyzékeket tettek közzé. A Helytartótanács először 1772-ben szabályozta a könyvkereskedelmet központilag, szigorú feltételeket szabva (meghatározott pénzügyi alap, kereskedői gyakorlat, szakmai vizsga, német és latin nyelvi ismeret), viszont a könyvkereskedések nyitásának engedélyezését nem adta a helyi hatóságok kezébe, vagyis a helyi kapcsolati rendszer a konkurencia kizárásában nem érvényesülhetett. A kiadók és a könyvkötők által gyakorolt kereskedelmi tevékenység a második vonalra szorult, bár nem szűnt meg. A kiadók egyre nagyobb számban maguk is megjelentettek kiadványkatalógusokat, és termékeik forgalmazására általában több kereskedővel szerződtek.

II. József korában a könyvkereskedelem több szempontból is különleges helyzetbe került. Egyrészt a külföldről történő könyvbehozatal szabadabbá vált, ami lehetővé tette hatalmas mennyiségű kiadvány magyarországi terjesztését, másrészt a feloszlatott szerzetesrendek könyvtáraiból az Egyetemi Könyvtárban keletkezett duplumok eladása határozottan fellendítette a régebbi kiadványok gyűjtésének folyamatát, vagyis a magyar bibliofiliát.

A XVIII. század végén, annak ellenére, hogy Pozsony és Pest vált egyértelműen a könyvkereskedés központjává, számos vidéki városban nyitottak állandó üzleteket. Pesten megjelent a Bécsben és Zágrábban érdekelt Trattner család, amely az addigi legerősebb Weingand–Köpff céget is arra kényszerítette, hogy más városokban is aktívabbá tegye tevékenységét (például Kassán). Amikor 1786-ban megjelent a *Magyar költeményes gyűjtemény* kiadására szóló előfizetési felhívás (Győr, Streibig), hús különböző város könyvkötői és kereskedői jelentkeztek. A század végén a legnagyobb magyarországi könyvkereskedői cégek megjelentek a lipcsei könyvvásáron is (az említetteken kívül Pozsonyból Löwe, Korabinszky, Schwaiger, Pestről Strohmayer).

A könyvkereskedelem viszonylagos fejletlensége ellenére – ahogy a megelőző évszázadokban is – az európai könyvpiac jelentős számú terméke jutott el a magyarországi olvasókhoz. Kiemelendő az a tény, hogy a statisztikai felmérésekben szereplő nagyszámú, nem Magyarországon megjelent könyv csak nagyon kis példányban, kevesek könyvtárában volt fellelhető. Az ország lakosságának túlnyomó többsége – társadalmi rétegenként és vallási csoportonként változóan ugyan – analfabéta volt.

A könyvkiadást és a -kereskedelmet a XVIII. században ellenőrizték. A nyomda alapításához elvileg a XVI. századtól kezdődően kellett volna előzetes engedély (a kamarától), de a gyakorlatban a városok vezetői saját maguk engedélyezték a legtöbb officina működését. A XVII. század utolsó harmadában a katolikus egyház többször javasolta a szigorúbb előzetes könyvvizsgálat bevezetését, de lényeges változást csak III. Károly cenzúrarendelete jelentett, amelyet a magyar országgyűlés 1721-ben tárgyalta. A Helytartótanács bevonása a cenzúra folyamatába elvileg azt is jelentette, hogy a katolikus egyház befolyása e téren csökkenhet, de gyakorlatilag a cenzúra végig

ezen egyház befolyása alatt állt. Erdélyben Mária Terézia két rendelete szavatolta a cenzúra rendezettségét (1754, 1757), így itt a katolikus és a protestáns könyvek megjelenése is akadályoktól mentes maradt. A külföldről behozott könyvek ellenőrzése, amely a szabad kereskedelmet jelentősen gátolta, ugyancsak a katolikus egyház által választott személyek kezében volt. Így a protestáns teológiai irodalom, vagy éppen a szabadelvű, a felvilágosodás nonkonformista szellemi áramlataihoz kötődő könyvek Magyarországra jutása korlátozott volt. Igaz, hogy a gyakorlatban ez a rendszer soha nem működött elvi szigorúsággal. Vagy a szigorúbb ellenőrzési helyek földrajzi elkerülése (például egy másik hágó választása a Kárpát-medencébe történő bejutáshoz), vagy a társadalmi rang mögé rejtőzés sokat segített az említett könyvanyag Kárpát-medencébe kerülésének esélyein. Nem véletlen, hogy a század végére jelentős francia libertinus könyvmennyiség is felhalmozódott egyes nagyobb arisztokrata családok könyvesházaiban.

A könyvtárak alapításában elől jártak a főpapság és az arisztokrata családok tagjai. A XVIII. században az egyik legjelentősebb vesztprémi püspök, a sokat író, ám nem éppen toleranciájáról ismert Padányi Bíró Márton (1696–1762) hatszáz kötetes sümegi könyvtára alapos felkészültségről árulkodik. Az őt követő főpapi generációk több tagjának könyvtárát, illetve azt az intézményt teremteni akaró tudatosságot, amely ezen személyiségeket jellemzi, az egyes egyházmegyei gyűjtemények történetén keresztül szemlélhetjük. Ilyen volt Barkóczy Ferenc (1710–1765) egri püspök, majd esztergomi érsek, Egerben utódja, Eszterházy Károly (1725–1799), esztergomi követője, Batthyány József (1727–1799). Ez utóbbit e tevékenységében is méltó módon követte Kalocsán Patachich Ádám (1717–1784). A pécsi püspök, Klimó György (1710–1777) könyvtárát a szakirodalom sokáig az első magyarországi nyilvános könyvtárnak tartotta, mint ahogy a bibliofil püspök valóban megnyitotta a gyűjteményt a város polgárai előtt. Az Egerben könyvszeretetéről és tudományszervező szándékairól már példát adó Batthyány Ignác (1741–1798) könyvtárát látogathatjuk ma is Gyulafehérvárt, és az újonnan kialakított szombathelyi püspökség sem maradt sokáig bibliotéka nélkül Franz Herzan (1735–1804), majd Szily János (†1800) jóvoltából.

A XVIII. század folyamán kialakultak a főúri bibliofil gyűjtemények is, amelyek közül legjelentősebb a Batthyány, a Bethlen, az Esterházy, a Festetics, az Illésházy, a Jankovich, a Nádasdy, a Ráday és a Reviczky családoké volt. Az arisztokrata és a főpapi könyvgyűjtés eredményeként létrejött modern könyvtári kultúra kialakítóiban ekkor tudatosodott, hogy könyvtáraik nem csupán a kincsképzés eszközei, nem csupán tudós műhelyek, és nem csupán művelődésszervező központok, hanem a nemzeti kultúra írott emlékeinek lerakatai is; olyan emlékeknek, amelyek gyakran egyetlen megmaradt példányban, vagy csak azt pótló másolatban őrizték meg elődeik gondolatait. A központi könyvtár, az egyes kultúrák nemzeti könyvtárának alapítási gondolata ekkor érte el a Kárpát-medencét, ekkor jött létre Széchényi Ferenc adományából a magyarországi *Bibliotheca Regnicolaris* (1802).

A XVIII. század tudósai a Magyar Királyságban és Erdélyben is nagyobb részben tervezhették könyvtáruk arculatának alakítását, mint a korábbi évszázadokban élt elődeik. Tudós Társaságról álmodtak, létre is hoztak kisebb kezdeményeket, míg majd 1825-ben meg is alakult az az intézmény, amelyet ma Magyar Tudományos Akadémiának nevezünk. A tudományos munka intézményi kereteit az egyházakhoz kötődő iskolai hálózat adta. Nem csoda tehát, hogy a legjelentősebb könyvgyűjteménnyel rendelkező tudósokat egy-egy felekezet saját egyháztörténeti nagyságának is tekintheti. Ezen személyiségek közül számos méltó a kiemelésre. Felsorolásszerűen megemlékezünk néhányukról, akiknek könyvtárát is ismerjük: ifj. Köleséri Sámuel (1663–1732), Martin Schmeizel (1679–1747), Bél Mátyás (1684–1749), Dobai Székely Sámuel (1704–1779), Kazay Sámuel (1711–1797), Bod Péter (1712–1769), Kollár Ferenc Ádám (1718–1783), Pray György (1723–1800), Weszprémi István (1723–1793), Sinai Miklós (1730–1808), Cornides Dániel (1732–1787), Katona István (1732–1811), Wagner Károly (1732–1790), Dugonics András (1740–1818), Kovachich Márton György (1744–1821), Sándor István (1750–1815), Kazinczy Ferenc (1759–1831), Batsányi János (1763–1845), Fáy János (1773–1833), Görög Demeter (1760–1833), Literáti Nemes Sámuel (1794–1842).³⁶

36 Vö. Kelecsényi 1988, 125–146., 248–259.

A könyvbehozatal a XVIII. század elején

A bajor nyomdászat szerepe Magyarország rekatolizálásában³⁷

1717. október 16-án Budán összeírták az Unterammergauból származó bajor kép- és könyvkereskedő (*Bildercrammer*), Thomas Claarwein hagyatékát.³⁸ A 42 tételes jegyzéken könyv (18-féle), térkép (3-féle) és kép (21-féle) szerepel, némelyik sok (650) példányban. Árukladó a képek jegyzéke, hiszen a szentképek mellett számos világi tárgyú ábrázolás is megtalálható (divat, császár és felesége, Bécs városa), a térképek közül az egyik a Szentföld illusztrált bemutatását szolgálta. Sok tételről nem derül ki azonban a kép tárgya, és nem tudjuk azt sem, hogy a fali kalendáriumok ábrázolásai milyen jellegűek voltak. Viszonylag nagy számban szerepelnek újságok, illetve a *Kramerlied* műfajba tartozó kiadványok is. A könyvek nagyobb része a napi vallásgyakorlatot és a búcsújárást segítette: imádságoskönyvek, prédikációk, Krisztus élete, lelki vezető könyvecskék, mirákulumok, kalendáriumok. A vándorkereskedő származási helye – Ammergau (évszázadok óta ismert búcsújáró hely) – önmagában is árukladó lehetne a kis gyűjtemény lelki tartalmáról, de a címek is meggyőznek bennünket arról, hogy az ájtatos olvasmányok mellé a kínálat nagyobb része szentképekből állt, amelyeket rózsafüzérek és más kisebb tárgyak egészítettek ki.

37 Monok 2007.

38 Bajáki–Bujdosó–Monok–Viskolcz–Zvara, Adattár 13/4, 2009, 254–255.

A kérdés az, hogy mennyire tekinthető ez a kereskedői hagyaték tipikusnak a XVIII. század első felének könyvkereskedői között, illetve az, hogy az itt felsorolt könyvtételek megtalálhatóak-e a korszakból ránk maradt könyvjegyzékeken is. Az első kérdés megválaszolásakor nehéz helyzetben vagyunk. A közel kortárs könyvkötői, illetve könyvkereskedői hagyatékok (Georg Steinhübel,³⁹ 1699, Lőcse; Caspar Wiszt,⁴⁰ 1714, Kassa; Zalonyi Nagy János,⁴¹ 1732, Nagyvárad) más-más jellegűek. Steinhübel és Wiszt lutheránusok voltak, bár üzleti érdekből katolikus könyveket is árultak, Zalonyi Nagy készletéből pedig csak a Johann Georg Nettenstein budai kiadótól terjesztésre átvett tételeket ismerjük. Tanulmányunk tárgya szempontjából – a bajor kiadók könyvei Magyarországon – tehát egyik sem árulkodó, miután az említett katolikus könyvek magyarországi kiadásúak. Többet tudunk meg azonban a Bajorországból behozott kiadványok hatásáról, ha a Claarwein-hagyaték tételeit a budai és pesti polgárok hagyatéki összeírásaival vetjük össze. A pest-budai polgárok XVIII. századi könyvkultúráját elemző Holl Béla⁴² összefoglaló statisztikáiban szereplő vallásos könyvanyag teljes egészében megegyezik Claarwein címeivel. Nem mondhatjuk persze bizonyosan, hogy ezek mind bajorországi kiadványok voltak, de Claarwein nem árult iskolai könyveket, ami arra utal, hogy a magyarországi, vagyis a helyi kiadókkal nem volt üzleti kapcsolata. Feltűnő az, hogy a Holl Béla által is kiemelt jelenség, az újságok viszonylag nagyobb számú jelenlétéről (egy angolból németre fordított érdekességeket közlő, Münchenben kiadott folyóiratról, tehát nem politikai lapról van szó), megegyezik azzal, hogy Claarweinnek ebből harminc példány (tehát viszonylag sok) maradt halála után.

Magyarország lakossága a XVI. század végén jelentős többségében protestáns volt, egy évszázaddal később azonban már ugyanilyen arányban katolikus többségű. Az 1670-es évektől kezdve az állam ad-

39 Farkas G. F.–Katona–Latzkovits–Varga A., Adattár 13/2, 1992, 287–293.; Vö. Pavercsik 1982.

40 Gácsi–Farkas G. F.–Keveházi–Lázár–Monok–Viskolcz, Adattár 15, 1990, 76–79.

41 Gárdonyi 1917, 35–37.

42 Holl 1963.

minisztratív eszközökkel is segítette a rekatolizációs folyamatot. A továbbiakban ezt a jelenséget olvasmánytörténeti szempontból úgy követjük, hogy megvizsgáljuk a magán- és az egyes intézmények könyvtárainak anyagát a katolikus művek jelenléte szempontjából, illetve azt, hogy a frissen a Kárpát-medencébe került (1670 után kiadott) könyvek között mennyi a bajorországi kiadású. Végeredményben tehát azt, hogy a bevezetőben említett eset – a bajor kereskedő könyveinek és képeinek jelentős része kimutatható a környék polgárságának műveltségét dokumentáló forrásokban – általánosítható-e.

A magyarországi városok többségének lakossága – akiknek olvasmányairól elegendő dokumentummal rendelkezünk – lutheránus vallású volt. A XVII–XVIII. század fordulóján a kortárs katolikus munkák jelenléte ezek olvasmányaiban számottevőbb lesz, de igazán a vallásilag vegyes lakosságú városokban – Kassa,⁴³ Kőszeg⁴⁴ – jellemző ez a jelenség. Tipikusnak mondható Lőcse esete, ahol az 1670-es években külső, állami nyomásra a város vezetését is a kisebbségben lévő katolikusok vették át, a polgárok hagyatéki összeírásaiban fennmaradt könyvjegyzékekben ugyanakkor elenyésző maradt a katolikus szerzők aránya.⁴⁵ A jegyzékek összeírói persze a könyvekről nagyon gyakran csak elemi adatokat közölnek (szerző, egyszavas cím), így, ha tudjuk is, hogy katolikus műről van szó, a kiadásról soha sincsen biztos információnk. Jellemzőbb azonban a nagyszombati, illetve a magyarországi kiadványok nagyobb aránya az ilyen könyvek között.

A XVI–XVIII. században a magyarországi olvasni tudók erudícióját meghatározta annak az iskolának a könyvtára, amelynek a hallgatója volt az illető diák. Nem nemesi származású értelmiségi jelentős magánkönyvtárat csak ritkán tudott magának összegyűjteni. Éppen ezért látjuk fontosnak megvizsgálni azoknak az iskoláknak, rendeknek, illetve a plébániáknak a könyvtári anyagát, amelyek korabeli katalógusai feltüntetik a megjelenés helyét és idejét.

43 Vö. Gácsi–Farkas G. F.–Keveházi–Lázár–Monok–Viskolcz, Adattár 15, 1990.

44 Grüll–Keveházi–Kokas–Monok–Ötvös P.–Prickler, hrsg., Adattár 18/2, 1996, 97–156.; Kokas 1991.

45 Demkó 1897, 158–162.; Farkas G. F.–Katona–Latzkovits–Varga A., Adattár 13/2, 1992, 11–107.; Monok 2009, 199–211.

Kezdjük ez utóbbiakkal. A katolikus hierarchia, illetve a rendszeres *canonica visitatiók* csak az 1711 utáni időkben álltak helyre. Az egyes plébániákon a pap rendelkezésére álló könyvek száma a legtöbb helyen csak a tridenti előírásokban szereplő misekönyvre, bibliára és a zsinati határozatokra korlátozódott. A XVIII. század közepe felé haladva azonban egyre gyakrabban találkozunk az egyházlátogatási jegyzőkönyvekben harminc-negyven tételes kisebb gyűjteményekkel, ritkábban – főleg külföldön tanult papok esetében – jelentősebb magánkönyvtárral is.⁴⁶ Ezek a könyvek a pap halála után, az előírásoknak megfelelően, a plébániai könyvtárt gyarapították. A plébániai könyvtárak a XVIII. század elején nagyon elavult képet mutatnak. Jó példa erre a bártfai Szent Egyed-templom, a hozzá tartozó plébánia könyveit ismerjük 1705-ből és 1725-ből is.⁴⁷ A könyvek csaknem teljes egésze még 1725-ben is a XVII. századból való. A lassú változás a szervezett papképzéssel jött el. A papokat azonban a magyarországi képzőhelyek mellett alapvetően Bécsben, Grazban, Bolognában vagy Rómában, esetleg Brünnben, Olmützben, Prágában vagy Krakkóban képezték. Nem csoda hát, hogy a modern teológiai könyvanyag, a napi papi szolgálat segédkönyvei, a beszédkönyvek vagy a személyes vallásosság műfajaiban íródott művek elsősorban a helyi kiadásokban voltak meg könyvtárainkban. Külön fontos kiemelni az itáliai reformteológia megjelenését, a francia felvilágosodás eszméinek itáliai egyházi közvetítését a Kárpát-medence katolikus papsága irányába. A bajorországi, illetve dél-németországi könyvek csak akkor kerültek nagyobb számban ezekbe a könyvtárakba, ha a papnak vagy valakinek a községből aktív személyes kapcsolatai voltak, vagy valaki, aki ezekről a területekről származott, magánkönyvtárát egyházára hagyta. Ritkán előforduló eset az, amikor egy dél-németországból érkező vándor könyvkereskedőtől vásároltak könyveket. Ezeknek ugyanis nem a képzett egyházi értelmiség volt a vásárlóközönsége, hanem az egyszerű olvasni tudó emberek, mesterek vagy tanítók.

A plébániai könyvtárak anyagának XVII–XVIII. századi említett változását jól nyomon követhetjük a nyugat-magyarországi területek

46 Vö. Monok-Ötvös P., hrsg., *Lesestoffe und kulturelles niveau...* 2001.

47 Zvara, Adattár 19/1, 2001, 195–203.

(győri püspökség, esztergomi érsekség), illetve a váci és az egri püspökség területein végzett egyházlátogatási jegyzőkönyvekben lejegyzett könyvösszeírásokban.⁴⁸ A hazai papképző helyek – főként a jezsuita nagyszombati és a kassai felsőfokú képzés – tananyaga alapvetően tehát a XVII. századi hagyományt őrizte meg, ennek megfelelően a könyvanyag változása a modernebb (felvilágosodás, janzenizmus) szellemi áramlatok irányába csak a XVIII. század második felében jelentkezik igazán. A változás azonban nem a bajor, hanem az itáliai kiadványok elterjedésével jellemezhető.⁴⁹

A paphiány miatt számos helyen a szerzetesrendek látták el a világi papi teendőket is; a győri püspökség területén, sok helyen a ciszterciek, és az országban több helyen a ferencesek. Az oktatásban a jezsuiták mellett egyre nagyobb mértékben a piaristák játszották a főszerepet. A rendeknek pedig megvoltak a nemzetközi kapcsolataik, könyveiket is ezek segítségével szerezték be.

Sajnos a forrásaink nem teszik lehetővé az egységes szempontok szerinti összehasonlításokat. Ugyanabból az évtizedből nincsen kettő vagy több olyan, különböző szerzetesrendektől fennmaradt könyvkatalógus, amely adatközlésében megegyezne. Általában csak a szerző nevét, a tömör címet és a könyv formátumát adják meg. A kiadás helye és ideje csak a legkritkább esetekben fordul elő. Mindezek ellenére megpróbálunk jellemző tendenciákat statisztikai adatokkal is bemutatni.

A jezsuita rendházak és iskolák könyvtárainak anyagát viszonylag jól ismerjük.⁵⁰ A kép, amelyet így a rendről nyerünk, igazolja a kortársak véleményét: a rend tanítása a XVIII. századra elveszítette frissességét, nem a gyakorlatban használható tudást adtak a diákjaiknak. A nagyszombati 1690-es katalógusban⁵¹ az 1670 utáni könyvek aránya nem éri el a 20 százalékot. A müncheni és az augsburgi kiadású könyv-

48 Zvara, Adattár 19/1, 2001, 172–242.

49 Vö. Zolnai 1924–1925; Sárközy 2001; Tóth F. 2002; Berecz 2002; Guilbaud 2005; Berecz 2005; Száraz 2008; Száraz 2012 – a kérdés teljes bibliográfiájával: Tüskés 2015.

50 Farkas G. F.–Monok–Pozsár–Varga A., Adattár 17/1, 1990; Farkas G. F., Adattár 17/2, 1997.

51 Farkas G. F., Adattár 17/2, 1997, 153–339.

vek főként a XVII. század közepéről származnak, a „spirituales” szakba illő témákkal, hasonló korúak az ingoldstadti „theologici scholastici”, illetve a bambergi „concionatores” csoportba sorolt könyvek is. Jól lát-szik, hogy Pázmány Péter 1635-ben egy nagyon modern, friss könyv-anyaggal indította útjára az egyetemi oktatást Nagyszombatban, de egy század múlva ez a könyvanyag, csakúgy, mint a rend, megérett a reformra. A turóci (Znióváralja)⁵² és a zsolnai⁵³ rendházak lényege-sen modernebbek voltak. A turóci 1707-es katalógus 189 tétele közül 51 jelent meg 1670 után (27 százalék). Ennek fele magyarországi kiad-vány, és csak három származik Bajorországból. Feltűnő azonban, hogy csak egy kötet itáliai. Több a bécsi, illetve a csehországi szerzemény. A zsolnai jezsuiták 1712 és 1722 között összeállított könyvtárkataló-gusa azt mutatja,⁵⁴ hogy a hitvitákra készültek igazán az atyák. A „cont-roversistae” szakban csak 1670 utáni könyv szerepel. Összességében a 753 könyvből 365 darab 1670 után jelent meg (48,4 százalék), tehát modern a gyűjtemény. A vitairodalom mellett ez a friss anyag a „con-cionatores” és a „miscellanea varia” szakokból kerül ki. Az iskolai anyag viszont ténylegesen elavult (történelem, teológia, filozófia, reto-rika, poétika). Az összeírással közel kortárs anyag magyarországi (166), ausztriai (39), csehországi (25), illetve a nyugatibb német tarto-mányokból való (66 kötet: Köln, Mainz, Frankfurt am Main, Würz-burg). Bajorországból (München, Dillingen, Nürnberg, Sulzbach, Augsburg) csak 33 könyv (9,8 százalék) származik. Itt is feltűnő az itáliai jelenlét elhanyagolhatósága (nyolc kötet).

A piarista könyvtárak⁵⁵ közül csak Pozsonyszentgyörgyből maradt fenn olyan katalógus, az is csak 1757-ből, amelyben a kiadás helyét és az évét is lejegyezték. Vannak persze más összeírásaink is (Privigye, 1689–1690; Debrecen, 1728, 1753, 1757; Pozsonyszentgyörgy, 1735; Nagykároly, 1741; Nyitra, 1741; Máramarossziget, 1754). A könyv-anyag viszonylag modern, általában 40 százaléka 1670 utáni kiadvány

52 Farkas G. F.–Monok–Pozsár–Varga A., Adattár 17/1, 1990, 247–256.

53 Zvara, Adattár 19/1, 2001, 383–434.

54 Az egyes helyeken csak a katolikus nyomdászok termékeit, illetve katolikus műveket vettünk számításba (Nürnberg vagy Prága esetében például)!

55 Koltai, Adattár 19/5 (előkészületben).

(vagy annak becsüljük). A filológiai tárgyak (poétika, retorika, grammatika, szótárak) oktatási anyaga inkább régebbi, és ilyenek az orvosi munkák is. Pozsonyszentgyörgyben 1757-ben 306 darab 1670 utáni könyv volt (40 százalék), ezek közül 48 bajorországi (16 százalék). Feltűnően régi a „controversistae” szak, itt az új művek szinte kivétel nélkül magyarországi kiadásúak. Nagyon új viszont a történelem és a „spirituales” csoport, de frissnek mondható a „theologici scholastici” szak is. Ez utóbbiak között sok az augsburgi, a történeti művek csoportjában a müncheni kiadvány. Az ingolstadti könyvek főként a „spirituales” szakból kerülnek ki.

A szerviták 1735-ös budai könyvtárkatalógusa⁵⁶ azt mutatja, hogy meglehetősen modern könyveket sikerült szerezniük. Ezek közül főként a „spirituales” szak a frissebb. A 276 tétel 1670 utáni könyv 18,8 százaléka (52 könyv) bajorországi kiadású (Augsburg, München, Dillingen, Nürnberg, Regensburg, Bamberg, Passau).

Sajnos olyan ferences könyvtári összeírást, amelyben szerepel a kiadás éve és a könyvek megjelenési helye is, nem találtunk.⁵⁷ A szakolcai 1754-es katalógusban azonban szerepel a kiadás helye. Az 1562 könyvből 169 (10,8 százalék) származik Bajorországból, ezek a legfrissebb könyvtermésből valók, alapvetően beszédgyűjtemények, illetve a lelki gondozás témaköréből kerülnek ki.

Összegzésként megállapítható tehát, hogy Magyarországon sehol sem fordult elő olyan eset, amely hasonló lett volna a XVI. századi Tirolhoz, ahol a *Buchvisitation*nak nevezett látogatás során a protestáns könyveket katolikusra cserélték.⁵⁸ Az akkor a bajorországi kiadóknak (Augsburg, Ingolstadt) nagyon jó üzletet jelentett. A protestáns könyvek elégetése sem volt olyan mértékű – még az 1670-es években sem –, mint például Csehországban a harmincéves háború alatt és azt követően. Ott is a katolikus könyvanyag jelentős részét Bajorországból szerezték be.⁵⁹ Magyarországon a XVII–XVIII. század fordulóján

56 Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Fol. Lat. 4182.

57 Zvara, Adattár 19/3, 2008.

58 Ötvös P. 1998.

59 Összefoglalóan bibliográfiával lásd: Ducreux 2005.

a könyvtári állomány jelentős része protestáns volt, és meglehetősen archaikus. Ez utóbbi azt jelenti, hogy a könyvek megjelenési ideje és a magyarországi könyvtárba kerülés között jelentős (hús–harminc év) idő telt el.⁶⁰ A könyvanyagnak a XVIII. század első felében bekövetkező lassú modernizálódása köszönhető az oktatásban és a napi papi teendők ellátásában közreműködő rendeknek, illetve a katolikussá lett magyar arisztokrácia több tagjának. A XVII. században jelentős szerepet játszó családok közül kiemelkedik az Esterházy, a Nádasdy és a Batthyány család.⁶¹ Esterházy Pál nádor önmaga is tudatos programot alkotott azzal, hogy a Mária-kultusz felkarolásával, a búcsújáró helyek rendbetételével a társadalom alsóbb rétegei számára is komoly ismeretanyagot tett hozzáférhetővé.⁶² Programját közvetlenül saját kiadványaival, vagy patronált szerzőkkel, illetve a ferencesek támogatásával valósította meg. Ehhez a programhoz nagyszerűen tudtak kötődni az olyan kereskedők, mint a tanulmány elején megismert Claarwein. Azt is mondhatjuk, hogy a bajorországi kiadók az ilyen programokhoz tudtak elsősorban csatlakozni. A Nádasdyak a szervitákkal (Loretto, majd Vát–szentkút), a Batthyányak a ferencesekkel és a világi egyházzal karöltve valósítottak meg hasonló, a könyvhasználatot elterjesztő programot.⁶³ A XVIII. század elején felemelkedő arisztokrata családok tehát a század folyamán újjászervezett magyarországi katolikus egyházat már egy a századfordulón elkezdett munka felvállalásával erősítették meg. Ehhez nagy tömegű, nem elsősorban tudományos, de friss, a papi munka során közvetlenül hasznosítható könyvre volt szükség, amelynek nem elhanyagolható részét Bajorországból, főként Münchenből, Augsburgból és Dillingenből szereztek be.

60 Vö. Monok 1994.

61 Legutóbb, bibliográfiákkal lásd: Monok, szerk., *Kék vér...* 2005.

62 Lásd az Esterházy Pál Mária-kötetei hasonló kiadásainak mellékletében megjelent tanulmányokat: Tüskés–Knapp 2002a (Esterházy 1690, 1694); Szörényi László (Esterházy 1691, 1995); Vö. Tüskés–Knapp 1995; Tüskés–Knapp 2002, 106–149.

63 Madas–Monok 2003, 189–191.

Német könyvkereskedők Budán és Pesten a XVIII. század első felében⁶⁴

A török kiűzése után Buda és Pest csak jó néhány évtized múltán tudta felépíteni azt az intézményi rendszert, amely újra alkalmassá tette arra, hogy az ország fő városai legyenek. Földrajzi elhelyezkedésük persze predestináltak erre, de a város benépesítése, az ideköltöző kereskedő- és iparoscsaládok anyagi gyarapodása időt vett igénybe, és azt sem szabad elfeledni, hogy a Török Birodalomból való kiválás a kereskedelmi kapcsolatok irányának megváltoztatását is jelentette. Schulhof Izsák naplója beszédes bizonyítéka annak, hogy a város kereskedői mennyi előnyt élveztek a birodalom keleti területeivel való zavartalan kapcsolatokból.⁶⁵ A város keresztény lakossága, a beköltöző egyházi intézmények híján voltak a könyveknek, még akkor is, ha a szerzetesközösségek kisebb könyvtárakat hoztak magukkal a városba érkezéskor. A vándor könyvkereskedőknek, illetve a letelepülő, kereskedéssel is foglalkozó könyvkötőknek a XVIII. század első felében nem kellett komoly konkurenciával számolniuk. A lakosság számának növekedése ugyanakkor viszonylagos keresletet is biztosított portékájuk iránt. Gárdonyi Albert ma is használt összefoglalása a pest-budai könyvkiadásról és könyvkereskedelemeiről alapvetően a század második felével foglalkozik.⁶⁶ Holl Béla azonban alapos levéltári kutatás után rajzolta meg a XVII–XVIII. század fordulójának polgári olvasmányműveltségéről alkotott képet.⁶⁷ Ahogy közleményének címében is látjuk, ebben az írásában alapvetően a városi polgárság hagyatéki összeírásaiban fennmaradt könyvjegyzékekre támaszkodott. Bizonyára külön akart tanulmányt írni a XVIII. század közepéről, második feléről, és ebben felhasználni azt az általa felkutatott forrásanyagot, amelyet hagyatéka is megőrzött számunkra, és amelyből több, újabb könyvjegyzéket – illetve kereskedői készlet

64 Monok 2010.

65 „A város a török birodalom uralma alatt állott, s lakozásunk viruló volt, akár a zöldellő olajfa, biztonságos és nyugalmas...” Schulhof 1979, 5.

66 Gárdonyi 1917.

67 Holl 1963.

összeírását is – közölni tudtunk.⁶⁸ Mostani tanulmányunkban tehát Thomas Claarwein bajor kép- és könyvkereskedő (1717),⁶⁹ Johann Schwartz vándor könyvkereskedő (1729),⁷⁰ Joseph Matzenauer (1738)⁷¹ és Pécsi Erzsébet (Elisabetha Eberhardin, 1740)⁷² könyvkötők hagyatéki összeírását, illetve Johann Georg Nottenstein budai nyomdász kiadványainak jegyzékét (1732–1734)⁷³ elemezzük.

Thomas Claarwein Unterammergauból (Bajorország) származott.⁷⁴ A 42 tételes jegyzéken könyv (18-féle), térkép (3-féle) és kép (21-féle) szerepel, némelyik sok (650) példányban. Áruklodó a képek jegyzéke, hiszen a szentképek mellett számos világi tárgyú ábrázolás is megtalálható (divat, a császár és felesége, Bécs városa), a térképek közül az egyik a Szentföld illusztrált bemutatását szolgálta. Az összeírás „60 Landkarten” tétele sajnos nem enged következtetni arra, hogy melyik területen való eligazodást segítették, de így is beszédes a példányszám, ami a térképek iránti igényre utal. Sok tételről nem derül ki azonban a kép tárgya, és nem tudjuk azt sem, hogy a falikalendáriumok ábrázolásai milyen jellegűek voltak. Viszonylag nagy számban szerepelnek újságok,⁷⁵ illetve a *Kramerlied* műfajba tartozó kiadvá-

68 Lásd az alábbiakban hivatkozott jegyzékeket a következő két kötetből: Bajáki–Bujdosó–Monok–Viskolcz–Zvara, Adattár 13/4, 2009; Czeglédi–Kruppa–Monok–Zvara, Adattár 13/5, 2010.

69 Bajáki–Bujdosó–Monok–Viskolcz–Zvara, Adattár 13/4, 2009, 254–255. (Holl Béla hagyatékából).

70 Bajáki–Bujdosó–Monok–Viskolcz–Zvara, Adattár 13/4, 2009, 286–288.; vö. Gárdonyi 1917, 59–61.

71 Bajáki–Bujdosó–Monok–Viskolcz–Zvara, Adattár 13/4, 2009, 339–346. (Holl Béla hagyatékából).

72 Czeglédi–Kruppa–Monok–Zvara, Adattár 13/5, 2010, 13–18. (Holl Béla hagyatékából).

73 Bajáki–Bujdosó–Monok–Viskolcz–Zvara, Adattár 13/4, 2009, 320–324.; vö. Gárdonyi 1917, 15–17., 35., 37.

74 A jegyzéket röviden már elemeztük. Vö. Monok 2007. Lásd kötetünk előző tanulmányát.

75 Holl 1963 külön kiemeli, hogy a budai polgári hagyatékokban feltűnően sok újság szerepel. Ez legtöbbször egy angolból németre fordított, érdekességeket közlő, Münchenben kiadott folyóirat, tehát nem politikai lap. Ezt erősíti az is, hogy Claarwein hagyatékában ebből harminc példány (tehát viszonylag sok) maradt fenn.

nyok is. A könyvek nagyobb része a napi vallásgyakorlatot és a búcsújárást segítette: imádságoskönyvek, prédikációk, Krisztus élete, lelki vezető könyvecskék, mirákulumok, kalendáriumok. A vándorkereskedő származási helye – Ammergau (évszázadok óta ismert búcsújáró hely) – önmagában is árulkodó lehetne a kis gyűjtemény lelki tartalmáról, de a címek is meggyőznek arról, hogy az ájtatos olvasmányok mellett a kínálat nagyobb része szentképekből állt, ezt rózsafüzérek és más kisebb tárgyak egészítették ki.

Johann Schwartz a budai Elefánt vendégfogadóban halt meg 1729-ben. Kereskedői készletét harminc tételben írták össze, amely tételek összefoglaló jellegűek. A készlet hasonló Claarweinéhez, feltűnő azonban, hogy Schwartz az egyházi intézményekre is gondolt. Három *Breviarium*, négy *Missale* mellett néhány latin *Bibliát* is árult. Ugyancsak feltűnő a sok jogi könyv. Az ügyvédek ezek szerint biztos vásárlók voltak. Jogi vitatechnika (*controversiae ex utroque jure*), a birodalmi jog kézikönyve, bírósági gyakorlatot bemutató munka, minden latinul. A latin nyelv kizárólagossága a jogi könyvek terén nem meglepő, inkább kereskedői pragmatizmus. A hivatalos nyelv a latin volt, a jogi ügyeket latinul tárgyalták. A régi jogi könyveket legalább el tudta adni valahol. Tudományos könyvei nem nagyon voltak, hacsak nem az egy *Dictionariumot* és egy *Lexicont* vesszük ennek. Feltűnő, hogy a historikus irodalom kevés. Mindössze egy „császárok élete” latinul, és francia történetek németül. Ez utóbbi persze sok minden lehet: történeti munka, de kis színes, botrányos történetek leírása is. A lelkiségi irodalom már német, bár a katekizmusok latinok. A prédikációs könyvek, amelyeket a papoknak árulhatott, latin és német nyelvűek. Nagy példányszámban azonban ő is képeket (szentképeket és divatprospektusokat) árult, neki is van 23 térképe (*Landtcarthen*), hat zenei könyve és *Kramerlied*, viszonylag sok. Ez a műfaj a XVIII. század elejétől dinamikusan terjedt el egész Közép-Európában, a Baltikumtól, Csehországon át Horvátorszáig. A *Bankelliedek*, illetve a *Kramerliedek* többnyire egylapos nyomtatványok, általában aktuálpolitikai eseményekről, botrányokról, érdekes esetekről számoltak be. Kocsmákban, falvak központjaiban tüzték ki őket, s egy olvasni tudó előadta, elénekelte a kö-

rébe gyűlőknek a történetet.⁷⁶ Természetesen a készlethez tartoztak a naptárak, a vásárok rendjét bemutató kiadványok is. Schwartz is árult a szentképek mellé rózsafüzért, *Agnus Dei*t, papírt és mindenféle dobozkát is.

Joseph Matzenauer könyvkötő és könyvkereskedő már letelepedett pesti polgár volt. Hagyatéki inventárium 204 tételben összegzi a megmaradt árukészletét, amely választékában már bővebb, mint az előző kettő volt. A kínálat jól mutatja azt is, hogy a közönség magyar, német és szlovák volt. A legtöbb napi vallásgyakorlati könyv (katekizmus, énekeskönyv), illetve kalendárium ugyanis ezen a három nyelven volt kapható az üzletében. Feltűnő az is, hogy a breviáriumok, missalék mellett Luther katekizmusát is árulta. A prédikációs könyvek leírásából (*Predigbüchel*) sajnos a szerzőjük neve nem derül ki, elképzelhető, hogy nem csak katolikus postillákat árult. Az imádságoskönyvek esetén azonban a „deutsch, ungarisch, böhmisch, slovakisch” megjelölésen kívül a magyar nyelvű tételek esetében a lista néha a címet is elárulja (*Arany kincs, Arany lánc, Lelki földvár* stb.). Az összeírás a legritkábban említi a szerzők nevét: Pázmány Péter, Szelepcsényi György bíboros mellett Beniczky Péter fordul elő egyszer, vagyis szegényes, de szépirodalmi kínálatról is beszélhetünk, és nem csak németül. Sok Krisztus és valamely szent életével foglalkozó mű mellett az ájtatos irodalom szerepel nagy súllyal. A történelem teljesen hiányzik. (Az indiai történetek [indianische Geschichten] nyilván inkább a szépirodalom, a szórakoztató olvasmány kategóriába illik, semmint a történettudományéba.) A „30 Hungarische Historien” azonban már a historikus irodalom tanúja, csakúgy, mint a „2 Lebens Beschreibungen Carls in Schweden”, ám a történelemnek itt vége is van. Fontos, hogy a házi patika könyvei ott voltak a kereskedői készletben. A felcserek kézikönyve (*feldtscheres Kunstbuch*), a gyakori betegségek leírása és kúrálásuk (*Tractat über Krankheiten*), és egy, a budai fürdőket bemutató kötet (*Thermographia Budensis*),⁷⁷ ugyanígy szakácskönyvek (*Kochbüchl*) is gazdagították a választékot. A legnagyobb piacot azonban az iskolai könyvek jelentették Matzenauer számára, így az abécés-

76 A *Krammerlied*ről bővebben: Kneidl 1990; Ryšavá 1990.

77 Stocker 1721. – Ez később németül is megjelent.

könyvek mellett a trivium alapkönyveit árulta, az oktatás nyelvének megfelelően, latin változatokban.

Pécsi Erzsébet (vormalis Eberhardin) könyvkötő, könyvkereskedő hagyatéki összeírása szinte szó szerint az előzővel egyezik. Az 1740-ben inventált hagyaték azonban az egyes tételek leírásában beszéde-sebb, a könyvek azonosítását részben megkönnyíti. Részarányát tekintve a magyar nyelvű könyvek száma kevéssel megnő, de az iskolai könyvek továbbra is latin nyelvűek. Ebben a csoportban feltűnnek a szótárak (Szenci Molnár Albert *Dictionarium*ának újabb kiadásai), szinonimaszótárak, illetve közmondásgyűjtemények, a retorikaórán használt, a választékos beszédek írásában segítő kézikönyvek (*Manuductiones ad eloquentiam*). Külön említeném az országgyűlési rendeleteket (*Articuli Diaetales*), illetve a magyar történeti munkákat, igaz, nem nagy számban szerepelnek. A nagy tömeg a német, de főként magyar lelkiségi irodalom, imádságoskönyvek. Itt már több cím előkerül, mint az előző összeírásban (*Lelki kert*, *Lelki hódolás*, *Keskeny út*, *Rózsás kert*, *Liliom kert*, *Lelki evangélium*, *Szent Anna könyve*). A magyar szépirodalom képviselőjeként tűnik fel Beniczky mellett Gyöngyösi István *Charicliája* is.

Ha mindezt összevetjük Johann Georg Nottesheim bajor származású könyvkiadó és nyomdász (Johann Sebastian Landerer özvegyének második férje)⁷⁸ kínálatával, jól látjuk, hogy a helyi kiadványok jelentős része bekerült a könyvkötő-kereskedők választékába is. A latin és német iskolai könyvek mellett a kiadványok csaknem teljessége a lelki gyakorlatokat szolgálja. A magyar nyelvű szépirodalomból hiányolhatjuk az előzőekben bemutatott kereskedői készletekből Balassi Bálintot, Kemény Jánost, Gyöngyösi *Murányi Vénuszát*, csakúgy, mint a széphistóriákat. Pedig ha a korszak többi könyvjegyzékén szereplő tételeket, vagy akár csak a Holl Béla által említett budai polgári olvasmányokat tekintjük, ezek bizonyítják, hogy az előbb említett kiadványok mindig gazdára találtak.

Valamennyi említett könyvösszeírás alapján állíthatjuk, hogy a német nyelvű könyveket a déli német területekről (Bajorország, Württemberg) importálták, keveset a lutheránus tartományokból. Látszik,

78 Ecsedy 1999, 159–160.

hogy ezek a kereskedők nem hagyták el a várost, hiszen jellemzően az egyszerű mesterek, városi kereskedők igényeire alapozták tevékenységüket, továbbá a városban élő jogászokat, ritkábban orvosokat láttak el könyvvel. A historikus irodalom, vagy éppen a politikai elmélet, a komolyabb földrajzi leírások szinte teljes hiánya azt jelzi, hogy tehetősebb nemesi vásárlójuk nem nagyon volt, vagy számukra csak megrendelésre, biztos eladásra hoztak könyveket.

A török kiűzése után, a Magyarország modernizálását célzó törekvésekben a német könyvkereskedők tehát úgy vették ki a részüket, hogy terjesztették a könyvet, a könyvolvasást, a könyvhasználatot. Tekintettel voltak a betelepülő német, felföldi szlovák, de alapjában a helyi magyar lakosság igényeire is. Ez szinte teljes egészében az iskolai könyvekre és a napi vallásgyakorlatban, illetve a hétköznapi élet során (főzés, kisebb betegségek kezelése, vásári információk, minimális szórakozás) használt ismeretekre korlátozódott. A kereskedő nem halmozott fel eladhatatlan készleteket, így a megrendelésre hozott könyvekről a tehetősebb tulajdonosok könyvtárainak összeírásából tájékozódhatunk.

Fontos hangsúlyozni, hogy a magyar nyelvű könyvkiadást a betelepülő kiadók kiemelt feladatuknak tekintették, ahogy alapvető érdekük is ezekhez fűződött. De nem csupán a magyar nyelvű könyveket adták ki: szlovákul és horvátul is nyomtattak.

A könyvkiadás és a könyvterjesztés mint üzleti tevékenység során mindenképpen hozzájárultak egyes műfajok magyarországi elterjedéséhez (*Kramerlied*, a ponyva különféle műfajai) és összességében az ország – alapvetően katolikus jellegű – civilizálásához is.

A könyvellenőrzés közigazgatási keretei

A Magyar Királyság – mint a Habsburg Birodalom része – története formálisan a törökök mohácsi győzelmével (1526) kezdődik, de Szapolyai János haláláig (1540), ha egyáltalán felvetődött volna bármilyen cenzúraprobléma, a jogérvényesítés gyakorlatilag lehetetlen lett volna. A magyar cenzúratörténeti szakirodalom pontosan jelzi azt az alapvető közigazgatási különbséget, amely az örökös tartományok és a Magyar Királyság között fennállt, és amely a könyvkiadás és a könyvforgalom ellenőrzését gyakorlatilag lehetetlenné tette a XVIII. század elejéig.⁸⁰ Az osztrák közigazgatási rendszerben a XVI. század utolsó harmadában kialakult az a rendszer, amely a cenzúra ügyét közhatósági szinten intézte, vagyis a helytartó feladata volt a végrehajtás, aki a helytartóság adminisztrációja mellett a tartalmi vizsgálatot (ideértve az előzetes és az utólagos cenzúrát is) az egyetemekkel végeztette. A Magyar Királyságban a helytartó helyett a nádor, ennek hiányában az országbíró intézte az ügyeket, a helytartóság helyett a kamarák. A sajtó ügyét eseti szinten kezelték, vagy bírói úton, vagy törvényhatósági intézkedéssel. A nádornak azonban előzetes cenzúrára nem volt lehetősége. A gyakorlatban a városok intézték volna az előzetes cenzúra kapcsán felmerülő teendőket, de nem állt érdekükben a szigor. A vallási jellegű művek esetében az egyházaknak volt elvi lehetőségük az előzetes cenzúrára.

A közigazgatásban kivételes helyzet volt az 1673–1681 közötti időszak, hiszen Lipót császár felfüggesztette a nemesi alkotmányt, és Johann Caspar Ampringennek, a Német Lovagrend nagymesterének elnökletével három magyar és három német tagból álló kormányzóságot állított fel. A magyarországi Helytartótanács megalapítására azonban törvényi szinten csak 1723-ban került sor.

79 Monok 2003.

80 A cenzúra történetéről Magyarországon lásd: Hermann 1928; Sashegyi 1968; Sashegyi 1969; Ecsedy 1996; Ecsedy 1999.

A nyomdák alapítását a Magyar Királyságban Rudolf császár 1579-ben privilégium megszerzésére kötelezte, de mindössze két nyomda szerezte ezt meg: a pozsonyi érseki nyomda, illetve a bártfai városi nyomda. A XVII. században a szakirodalom nem ismer olyat, hogy valamelyik nyomda ilyen engedély alapján működött volna.⁸¹ A nyomda-alapításokat csak 1726-ban a Helytartótanács rendelete szigorította, de ennek betartatása is nehézségekbe ütközött.

Erdélyben részben más volt a helyzet, hiszen a fejedelmeknek ténylegesen is volt lehetőségük a nyomdaalapítás, a könyvkiadás és a könyvek terjesztésének megakadályozására. Nagyon kevés esetet ismerünk azonban arra, hogy ilyen jellegű lépéseket tettek volna. János Zsigmond alapvetően a hitviták stílusát szabályozta, illetve az uralkodóval kapcsolatos becsmérítő kijelentéseket tiltotta. Báthory István rendelete már valóban cenzúraszándékkal bocsátott ki 1571-ben, betartását azonban nem ellenőrizte senki.⁸² Bethlen Gábor is csak Magyarországon – egy sikeres Habsburg-ellenes hadjárat alkalmával – élt a hatalmával, amennyiben a nagyszombati katolikus nyomdát elkobozta, és Kassára, majd Erdélybe telepítette. Erdélynek a Habsburg Birodalomhoz csatolása után (1690) az erdélyi Gubernium, majd a magyar Helytartótanács rendeletei alapján egységesült a Habsburgok könyvellenzési gyakorlata.⁸³

Az előzetes cenzúra kérdése

Az előzetes cenzúra bevezetésére a Habsburg-uralkodók többször tettek kísérletet. 1553-ban Ferdinánd király szerette volna elérni a soproni országgyűlésen, hogy vallási tartalmú könyvek csak a katolikus püspökök előzetes engedélyével jelenhessenek meg, de a rendek visz-

81 Ecsedy 1996, 25–27.; Ecsedy 1999, 265–272.

82 Balázs 1998, 23–33.

83 Sashegyi 1968; Ecsedy 1996, 25–27.

szautasították a javaslatot.⁸⁴ Ezután Miksa császár 1574-ben próbálkozott hasonlóan eredménytelenül az előzetes cenzúra bevezetésével.⁸⁵ A gyakorlatban, amint említettük is, a városoknak kellett volna érvényt szerezni a királyi rendeleteknek, illetve császári kívánalmaknak. A városi hatóságok azonban csak arra ügyeltek, hogy olyan, az uralkodót sértő iratok ne lássanak napvilágot, amelyek alkalmat adnak a város ügyeibe való beavatkozásra. Sok mindent nem is tehettek, hiszen annyira kevés nyomda működött az országban, hogy ha valakit nagyon korlátoztak volna, könnyen talált volna másikat vagy főúri udvart tevékenysége székhelyéül.

A helyzet a Magyar Királyságban az 1670-es években változott meg alapjaiban.⁸⁶ Sor került az első nyomda bezárására a kamara intézkedése alapján: a pozsonyi Gottfried Gründer evangélikus nyomdát 1673-ban zárták be katolikusellenes írások megjelentetése miatt. Ugyanebben az évben június 7-én Szelepcsényi György esztergomi érsek, egy nem létező királyi rendeletre hivatkozva, elrendelte az előzetes cenzúrát az ország területére. A kinevezett cenzor, Szentiványi Márton, a nagyszombati jezsuita egyetem teológiatanára volt. Az érsek rendelete jogilag sem felelt meg az akkorra kialakult helyzetnek, és gyakorlatilag is végrehajthatatlan maradt. A jogi problémát az okozta, hogy ugyanebben az évben Lipót császár Johann Caspar von Ampringent, a Német Lovagrend nagymesterét kormányzóvá nevezte ki, így Szelepcsényi jogai átalakultak, hiszen a cenzor csak az érsek lehetett. Szentiványi ebben az esetben az ő *mandatarius* lett. A gyakorlatban azonban senki sem respektálta az ő jogait, az előzetes cenzúra csak papíron létezett továbbra is. 1681-ben a nemesi alkotmányos rend helyreállt, az új nádor Esterházy Pál lett. Az előzetes cenzúra kérdését ő is fontosnak tartotta, továbbá a könyvek forgalmát is az ellenőrzött könyvanyagra szerette volna korlátozni. Ő is Szentiványi Mártont ne-

84 „*Ouod vero de edicione, impressioneque erroneorum librorum per Maiestatem Suam mencio facta est, status et ordines super ea re pro parte ipsorum bonis nusquam id fieri sibi constare affirmarent.*” Fraknoi, szerk., MOE III. 1876, 416. Vö. Hermann 1928, 7.; Gulyás P. 1931, 250.; Gulyás P. 1961, 82.; Ecsedy 1999, 267.

85 Ecsedy 1996, 28.

86 Sashegyi 1968.

vezte ki cenzorrá, így a teológusnak már volt kinevezése az érsektől és a nádortól is, mégsem tehetett semmit. 1687-ben Lipót császár a protestánsok vallásszabadságát korlátozta, s ezt a változást kihasználva Szentiványi a királytól kért immár kinevezést. A császár (király) 1688. március 4-i rendeletében előzetes cenzúrát rendelt el, és a könyvek behozatalát is csak az ellenőrzött szállítmányokra engedélyezte. Az egyébként a cenzúra ügyeiben nem igazán lelkes Szentiványi Mártont tehát minden lehetséges joghatóság kinevezte már, de a könyvek kiadásának és forgalmának ellenőrzési gyakorlata alig változott.

1689-ben elkezdődött a kormányzati reform megtervezése, így a cenzúra kérdésében az előzetes tervek arról szóltak, hogy a cenzor személyét egy leendő kormányzó határozza majd meg. Bonyolult rivalizálási folyamat indult el az egyház és az állam, a katolikus világi egyházi hierarchia és a jezsuita rend, a nagyszombati és a kassai egyetem között (mindkettő jezsuita egyetem volt). 1693-ban Széchényi György esztergomi érsek kijelentette, hogy a cenzort az érseknek kell kinevezni (ez összhangban volt IX. Ince pápa 1679-es vonatkozó római ediktumával), és a cenzúra jogát az esztergomi káptalanra és Szentiványi Mártonra mint jezsuita teológusra (magánszemélyre) ruházta. Szentiványi Márton, aki végül négy megbízólevéllel is rendelkezett, a gyakorlatban alig tett valamit: gyakran tartózkodott külföldön, közel egy tucat könyvet írt, és élete végén (1705) megérte azt is, hogy a nagyszombati jezsuita nyomda kuruc kiáltványokat nyomtatott.

A Rákóczi-szabadságharc leverése (1711) után újra a városok gyakorolták az ellenőrzési jogot, de a katolikus püspöki kar a tridenti zsinatra, illetve Ince pápa említett ediktumára hivatkozva magának követelte a cenzúra jogát és a lehetőségét is. 1718-ban a nyitrai és az egri püspök együtt kérte III. Károly királyt, hogy valamelyik jezsuita egyetem kancellárja legyen a főcenzor. Fontos észrevenni, hogy nem a rektornak kérték ezt a jogot, hiszen az az uralkodótól függött, hanem az egyháztól függő kancellárnak. Közben 1715-től az országgyűlés is felállított egy bizottságot, hogy a cenzúra ügyében törvény-előkészítő munkát végezzen. Ez a bizottság azonban 1721 előtt gyakorlatilag semmit sem tett. Ekkor került a magyar parlament elé az a rendelet, amelyet az örökös tartományokban már 1715-ben kiadtak, s amelynek alapján megszüntették az engedély nélkül működő nyomdákat. Ma-

gyarországon ez a rendelet csak 1723-ban jelent meg. Erdélyben Mária Terézia 1754. és 1757. évi cenzúrendeletéig szabadon adhattak ki nem katolikus könyveket is. A magyar szakirodalom megegyezik abban a véleményben, hogy 1757-ig, a központi cenzúra megszervezéséig igazából előzetes cenzúra nem létezett.⁸⁷

A könyvek forgalmának ellenőrzése

A magyarországi értelmiséget a XVII. század első harmadáig teljes egészében, a nagyszombati egyetem megalapítása után pedig nagy részében külföldön képezték; protestáns teológiai felsőoktatási intézmény pedig csak a XIX. század második felében alakult. A külföldi egyetemeken tanuló diákok természetesen nagyszámú könyvvel tértek haza, hiszen egyetemi éveik után alig volt lehetőségük a könyvtár gyarapítására. A diákok patrónusai is éltek a lehetőséggel, és hoztak maguknak könyveket a hazatérő peregrinusokkal. 1655-ből van az első olyan adatunk,⁸⁸ hogy egy hazatérő diáktól (Szelecky Jakab) a határon elvették a könyveit. Az eset annyira szokatlan volt, hogy Pozsony vármegye külön *gravament* nyújtott be az uralkodóhoz, és az országgyűlés is tárgyalta az ügyet. A protestáns többségű Magyarország katolizálásának folyamatában, különösen az úgynevezett gyászév-tizedben (1670–1680) számos könyvtárat égettek el. Több olyan könyvjegyzéket is talált a kutatás, amely a Wesselényi Ferenc nádor összeesküvési pere utáni állami retorzió során lefoglalt magánkönyvtárakat dokumentál. Magyarországon az a típusú „könyvlátogatás” (*visitatio librorum*), amely Csehországban elterjedt módszer volt a családi könyvtárak katolizálására, nem létezett. Nyomai csak a nyugat-magyarországi Batthyány-birtokokon vannak, Batthyány Ádám rekatolizálása (1629) után.⁸⁹

Gyöngyössi Pál 1700-ban angliai és németalföldi tanulmányai végeztével hétszáz könyvvel igyekezett hazafelé, de a határon elkobozták

87 Sashegyi 1969.

88 Zsilinszky 1893, 113., 227–228.

89 Ötvös P. 1998, 83–103.

azokat. A bécsi angol követ (Paget) közbenjárására Kollonitsch Lipót érsek engedélyezte azok visszaadását, de 130 kötetet elégettek. Sok erdélyi kálvinista diák választotta ezután hazafelé vezető útként a Jablonkai-hágót, mert így elkerülték a harmincadhivatalokat.⁹⁰

A legismertebb eset a Komáromi Csipkés György fordította Biblia példányaival esett meg. A szakirodalom bőséggel tárgyalta már a történeteket, de a forrásanyag együttes kiadása még nem történt meg, jóllehet – különösen teológiatörténeti és bibliatörténeti szempontból – több újdonsággal is szolgálnak a dokumentumok.

*A Komáromi Csipkés-féle Biblia esete*⁹¹

Komáromi Csipkés György (1628–1678) kálvinista lelkész már 1675-ben kinyomtatta műveinek jegyzékét. E jegyzéken szerepel egy tétel, amely bizonyítja azt, hogy ekkorra elkészült a magyar Biblia új változatával: „*Translatio Bibliorum seu librorum Veteris et Novi Testamenti ex fontibus*”. Az új fordítás azonban nem jelent meg. Abban az időben (1680-as évek) készült Amszterdamban Misztótfalusi Kis Miklós bibliakiadása is. Ennek példányaikat sok gonddal, de sikerült eljuttatni Erdélybe.⁹² 1705-ben tűz pusztított a debreceni városi nyomdában, és a háborús idők sem kedveztek egy nagy vállalkozásnak, a Biblia kiadásának. Ezért Debrecen városa és a Tiszántúli Református Egyházkerület Leidenben, Samuel Luchtmans (1685–1757) könyvkiadó irányításával, Anna Smeltzing (Schmeltzing), Huybert van de Boxe leideni nyomdász özvegye műhelyében nyomtatta ki⁹³ azt a Bibliát, amely már figyelembe vette Komáromi Csipkés javításait. Nem tudjuk, miért, de a könyv impresszumában 1685 szerepel kiadási évként, jóllehet 1718-ban jelent meg. A korabeli adatok alapján valószínűsíthető,

90 Sashegyi 1968, 11.; Révész K. 1898, 62.

91 Az eset ismert a szakirodalomban, itt csak a jelentősebb írásokat idézem: Szimonidesz 1940; Szimonidesz 1945; Bottyán 1965.

92 Újabb Molnár 2000.

93 A kiadás nyomdai körülményeiről számos cikk jelent meg (Márkus 1990; Margócsy 2008; Fekete 2008), végül Bujtás László közleménye megoldotta a kérdést (Bujtás 2018).

hogy 4200 példány készült el, és az első szállítmányt, 2915 darabot 1719-ben az eperjesi harmincadvámnál lefoglalták. Debrecen városa a királyhoz fordult engedélyért, hogy a Bibliát terjeszthesse. A király válaszában engedélyezte az országba történő behozatalt, de ellenőrzését is elrendelte. Erdődy Gábor Antal egri püspök Kassára vitette a példányokat átvizsgálásra. A vizsgálat eredménye egy érdekes irat, amelyben a jezsuita cenzor a Komáromi Csipkés-fordítást összevetette a *Vulgata* szövegével, Károlyi Gáspár 1590-ben megjelent vizsolyi kiadásával, és Szenci Molnár Albert Hanauban, először 1608-ban megjelent kiadásával.

A vizsgálat eredménye több mint hatszáz eltérés a *Vulgatától*, de ezek közül a kereszteleési formula fordítása bizonyult csak olyannak, amelyet a király kijavítani rendelt. A javítások után a Biblia terjeszthető lett volna. Károly király engedélyének dátuma 1723. június 11. Ennek ellenére Erdődy püspök mindig talált újabb és újabb ellenőrizni valót, és végül Debrecen nem kapta meg a könyveket. 1754-ben a könyvek jelentős részét minden valószínűség szerint – a szakirodalomban hosszú vita folyt erről – Egerben elégették. Debrecen városa, a kálvinista egyház és a patrónus főurak számos alkalommal próbálkoztak azzal, hogy a Lengyelországban maradt példányokat Magyarországra hozzák, de ezt csak 1789-ben teheték meg.

Mostani tanulmányunk szempontjából nem csupán a bibliaszállítmány megállítása érdekes, hanem az, hogy a könyveket kísérő diákoktól jelentős számú könyvet is elkoboztak. A könyvek forgalmának korlátozásáról mondtak kapcsán említettem már hasonló esetet (1655, 1700), 1721-től pedig folyamatossá váltak a hasonló panaszok a protestáns egyházak részéről. Ebben az esetben azonban fennmaradt három jegyzék is a lefoglalt könyvekről. Holl Béla egy kéziratban maradt tanulmányában megpróbálta azonosítani a diákokat.⁹⁴ Ő csak két könyvjegyzékről tudott,⁹⁵ ennek megfelelően két teológusra, Szilágyi Tönkö Istvánra és Komáromi H. Mihályra gondolt elsősorban, nem zárva ki a Biblia leideni nyomtatása idején az ottani egyetemen tanuló Miskolczi Csulyak Ferenc – aki a Biblia korrektora is volt – és egy bi-

94 Holl MSS.

95 Farkas G. F.–Katona–Latzkovits–Varga A., Adattár 13/2, 1992, 206–217.

zonyos Kátai György személyét sem. Miskolczi Csulyak néhány hónappal előbb hazaért, így imponáló lehetne a maradék három diákkal azonosítani a tulajdonosokat. A dokumentumok azonban bizonytalanságban tartanak bennünket.⁹⁶ Szimonidesz Lajos ugyan két diákról beszél egyik tanulmányában, de már Holl Béla is megkérdőjelezte ezt, hiszen Erdődy Gábor Antal püspök a pozsonyi kamarának írt jelentésében a „certi studiosi Helvetici” megjelölést használta. („Venere interea certi studiosi Helvetici ex Hollandia libros numerosos secum ferentes...”) A könyvek terjesztésének megakadályozásáról szólva azonban sokkal fontosabb azok tartalmi elemzése, semmint a tulajdonos kilétének pontos megállapítása: vagy kálvinista diákok voltak, akik egyetemi tanulmányaik során maguknak vásárolták a könyveket, vagy a patrónusaiknak, vagy a debreceni református egyház vásároltattott könyveket a kollégium számára, és az elkészült Biblia példányaival szállították azokat. Miután külön írták össze a három jegyzéket, és számos könyvcím megismétlődik, feltehető, hogy több tulajdonos számára szállították azokat.

A három könyvjegyzéken összesen 334 könyvtételt említenek. A könyvanyag nyelvileg egynemű, latin. A könyvek egy része iskolai auktorok kiadása (Ovidius, Vergilius, Julius Caesar stb.), nem tehető fel, hogy ezek ellen kifogása lehetett volna bármely cenzornak. Még akkor sem, ha modern kiadásúak lettek volna, ami azonban a címleírásokból nem megállapítható. A kis könyvtárak következő rétegét az a kézikönyv-sorozat jelenti, amely alapvetően a bibliai filológia segéd-eszköze volt. Többnyelvű szótárak, bibliai nyelvek grammatikái, konkordanciák. A szerzők javarészt a kortársak közül kerültek ki (például Schevelius, Jan Leusden). Nem elhanyagolható a nem teológiai tárgyú művek jelenléte a könyvanyagban. A filozófiai, a fizikai, a csillagászati, az orvosi, a földrajzi és a történeti munkák sora ugyancsak naprakész felkészültséget mutat, még akkor is, ha XVII. század eleji szerzőket is találunk a jegyzékeket olvasva (René Descartes, Henricus Regius, Christophorus Cellarius, Philippus Cluverius, Friedrich Spanheim, Petrus Lotichius, Franciscus Sylvius vagy éppen Nicolaus Tulpius). A legfeltűnőbb azonban a teológiai könyvanyag frissessége.

96 Bajáki-Bujdosó-Monok-Viskolcz-Zvara, Adattár 13/4, 2009, 125–132.

A debreceni református kollégium könyvtára többször pusztult az 1703-mal kezdődő időszakban. Még akkor is, ha a gyűjtemény egy jelentős részét sikerült Ecsedre és Zalatnára menekíteni a kuruc háború viharai elől, és ha a könyvtárat 1710-ben újra egyesítették is, a XVII. századi állomány egy része elpusztult, elkallódott.⁹⁷ A bibliotheca akkori állománya minden viszonylagos gazdagsága ellenére eléggé elavultnak mondható, nem tartozott a nyitott szellemiséget mutató könyvtárak sorába. A németalföldi teológiai viták eredményeit nehezen tudták a magyarországi református egyházak lelkészei megismerni. Fontos lett volna – és a határon átjutott diákokra és könyveikre gondolva mondhatjuk: fontos volt –, hogy a kortárs teológiai áramlatokat megismerve lássanak munkájukhoz a kollégium diákjai. Azokról a szellemi, pontosabban református teológiai áramlatokról van szó, amelyek a kálvinista teológia merevsége ellen hatottak számos, sokszor heves vitát kiváltva. Részben Jacobus Arminius munkáit említhetjük itt, de még inkább az őt követő két generációét: Etienne de Courcelles és Conrad Vorstius, majd Philipp van Limborch és Jean Le Clerc könyveit. A másik csoportja a modern szellemű munkáknak a karteziánus filozófia hatása alatt gondolkodó szerzőké, közülük is kiemelkedik Arnold Geulincx és Ruardus Andala. Johannes Coccejus és az ő tanítványai képezik a harmadik csoportot (Johann Heinrich Heidegger, Wilhelm Momma, majd a sok magyar tanítványt nevelő Hermann Alexander Röell és Campegius Vitringa). A gyakorlati teológia fontosságát kiemelő iskola néhány reprezentánsa is jelen van munkáival (Adrianus Julius, Josué La Place). A Descartes-tal ellenkező, de a pietizmus hatását jól hasznosító Gisbertus Voetius, de főleg ennek barátai és tanítványai (Johannes Hoornbeck, Christianus Schottanus) nagyszámú munkáját vásárolták meg az ismeretlen diákok.

Az elmondottakból következően a kassai cenzorokról többféleképpen gondolkodhatunk. Lehet, hogy csupán kellemetlenkedni akartak, nem ismerték a könyveket, és mivel a kálvinista Bibliával együtt érkeztek, így egyszerűen nem kívánták tovább engedni sem az iskolai auktorokat, sem a színvonalas teológiai anyagot. Gondolhatunk azonban arra is, hogy a közigazgatási helyét még meg nem talált cenzúra intéz-

97 Fekete-Kulcsár (=Bura)–Monok–Varga A., Adattár 14, 1988, 141–324.

ményének voltak olyan gyakorlói, akik koncepciózusan gondolkodtak. Nincs ugyan nyoma annak, hogy bármit is a három jegyzéken szereplő könyvek közül visszaadtak volna tulajdonosaiknak, de a háttérben talán a protestáns – ez esetben kálvinista – értelmiség korszerűsödését megakadályozni kívánó elv húzódik meg. Időben ez túl korai lenne, hiszen a Helytartótanács és a vele együttműködő katolikus egyház csak a XVIII. század közepén hirdetett *numerus clausus* a külföldre utazó nem katolikus diákok tekintetében. Bár a most hivatkozott forrásanyagban szerepel arra utalás, hogy nem kellene engedni a kálvinistákat egyetemi tanulmányaik folytatása miatt külföldi egyetemre. Biztos, hogy a XVIII. század első felében több egykor színvonalas kollégium vesztette el rangját, és visszaminősítették elemi iskolává. Gondoljunk csak éppen a Tiszántúli Református Egyházkerületben Szatmárra, Nagybányára és Zilahra. Ezen iskolák könyvtárai is szét-szóródtak. Elképzelhető tehát, hogy a kétségkívül rossz szándékú, hatáskörét túllépve a királlyal dacoló Erdődy püspök és kassai elvbartái átgondoltan cselekedtek, amikor az új kálvinista Biblia példányainak elterjedése mellett azt is megakadályozták, hogy a magyarországi kálvinista teológusok korszerű teológiai irodalomhoz jussanak.

A XVIII. századi református értelmiség olvasmányairól

Bevezetés:

Református könyvgyűjtők, református olvasók⁹⁸

Az egyházak története, intézményesülésük kezdetétől, a reformok története is egyben. Természetes jelenség ez, hiszen a hívő lélek, a tudatos, elveken alapuló vallás és az egyház mint intézmény, a hierarchia között *a priori* ellentét húzódik. A reformok jelentős része a hívő közösség tudatosságának külön jelentőséget tulajdonít, így természetes, hogy kultúránknak abban a történeti korszakában, amikor a tudás forrása és a hagyomány átadásának eszköze jelentős mértékben az írott szó volt, a könyv különös fontosságot nyert. A protestáns reform ebből a szempontból is megkülönböztetett helyet kívánhat magának a vallási reformok sorában. A protestáns egyházakon belüli reformmozgalmak – pietizmus, puritanizmus stb. – hívei pedig olyan társadalmi jelenségek rögzítésének lehetőségét is megteremtették, mint az analfabetizmus szinte teljes felszámolása a közösség férfi tagjai esetében, illetve a jelentős mértékű (50–60 százalék) női olvasni tudás, már a korai újkorban is.

Luther 1524 elején megjelent felhívásában *An die Ratsherren aller Städten deutsches Landes* követeli, hogy a tanácsok alapítsanak „*gutte librareyen odder bücher heuser*”.⁹⁹ A gyorsan szerveződő új egyház szabályzataiba (*Kirchenordnung*) is bekerült a könyvtárról való gondos-

98 Monok 2009b.

99 Részletesebben lásd kötetünknek a könyvtári nyilvánosságról szóló fejezetét. Luthers Werke 1899, 48.

kodás szükségessége.¹⁰⁰ A lutheránus városok mellett szinte valamenynyí protestáns várost vizsgálva sorolhatók a példák, így a pfalzi, a sziléziai vagy a svájci helvét hitvallásúak is, tanúskodva, hogy megalapították a közösségi használatú könyvtáraikat.¹⁰¹

Az említett szabályzatok, s később a német városok példája szolgált alapul a magyarországi, elsőként a többségében német lakosságú evangélikus városoknak, hogy a maguk tanácsi könyvtárait, iskoláit, illetve ezek gyűjteményeit a városukban volt szerzetesrendi könyvtárak megtartásával, anyaguk szelektálásával, majd gyarapításával létrehozzák. A gyűjtemények igen gyakran egy-egy parókián voltak elhelyezve, vagy akkor adták át a parókiának, amikor már kinőtte a városi tanácsi kereteket.¹⁰² Nem gondoljuk természetesen, hogy valamennyi polgár élt is a lehetőséggel, és könyvtárba járt, de a városi tanács tagjai, az iskolák tanárai, az egyházi emberek (esetleg a tanulók is) minden bizonnyal kézbe vették a könyveket.

Idézett felhívásában Luther az alapításon és fenntartáson kívül az ellenőrzést is a tanácsok feladatává tette, s ezt az ellenőrző funkciót is az egyházzal és az iskolákkal közösen gyakorolták. A magyarországi kálvinista többségű városok esetében is így volt ez. Rögtön meg kell jegyeznünk, hogy a helvét hitvallású többség a magyar lakosságú, vagy a többségileg azzá váló (Kolozsvár, Kőszeg vagy Kassa) városokban alakult ki. A magyar adminisztráció már ekkor is a felületesség szinonimája volt, így a könyvkultúra kutatásának forráshelyzete komoly hátrányokat mutat akkor, ha a német városokéhoz hasonlítjuk.¹⁰³

A magyar kálvinista városok többsége mezőváros volt, így a földesúr vallása, udvari környezete, kulturáltsága, ennek jellege befolyásolta a birtokokon tevékenykedő tanítók, lelkészek, ügyvédek vagy orvosok műveltségét is, sokszor közvetlenül járult hozzá egy-egy ér-

100 A legtöbb ilyen Johannes Bugenhagen munkájaként ismerjük (1528: Braunschweig; 1535: Pomeránia). A braunschweigit lásd: Kirchenordnungen Braunschweig 1955, 396. Ezen *Kirchenordnungen*ok könyvtártörténeti szempontú feldolgozását lásd Radlach 1895, 153–173.

101 Csak néhány fontosabb tanulmányt említek: Vodosek 1978; Thauer–Vodosek 1990.

102 Vö. Monok 1996a.

103 Madas–Monok 2003, 136–139.

telmiségi magángyűjtemény kialakulásához, vagy éppen megmentéséhez, ha az özvegy az örökölt könyveket eladta. A nagy kálvinista családok udvari könyvtárai, illetve a kálvinista lelkészek bibliotékái nagyon eltérő ízlést mutatnak abban a tekintetben, hogy az ország melyik területén éltek. A nyugat-magyarországi területeken csak későn alakult ki az önálló református, illetve evangélikus egyházkerület, a csepregi zsinatig (1591) semmiképpen nem különült el a kettő. A terület főúri családjainak – Nádasdyak, Bánffyak, Batthyányak, majd Esterházyak – könyvtárait jól ismerjük¹⁰⁴ csakúgy, mint több protestáns lelkészét is (a Beythe család tagjai, Ceglédi Szabó Pál,¹⁰⁵ Kanizsai Pálfi János¹⁰⁶ stb.). Az arisztokrata családok a XVII. század közepéig valamennyien katolizáltak, vagy kihaltak fiágon. A katolizálás előtt protestánsok voltak, magukat hol lutheránusnak, hol inkább helvét hitvallásúaknak tartották (jó példa erre Batthyány Ferenc). A protestáns teológiai irodalom, illetve egyházszervezést segítő munkák összessége mint gyűjteményi profil nem köthető egyik felekezethez sem. A szakirodalomban irénikus jellegűnek mondjuk, mert mindkét vallás jelentős alakjainak művei jelen voltak a könyvespolcokon: a wittenbergi klasszikusok (Luther, Melanchthon, Bugenhagen), a rostocki David Chytraeus, és persze a heidelbergi egyetem tanárai (főként David Paraeus). Ez a jelenség magától értetődő, mert a XVI–XVII. század fordulójáról ismert lelkészek valamennyien megfordultak valamelyik említett egyetemen, vagy akár többön is. Mindenképpen kiemelhető Ceglédi Szabó Pál könyvtára,¹⁰⁷ mert a ma is meglévő könyvek bejegyzései kirajzolják azt a kört, amelyet a Magyarországon kevés ideig munkálkodó Szenci Molnár Albert alakított ki maga köré. A nyugat-magyarországi területek azért is különlegesek a jelen lévő könyvanyag szellemiségét vizsgálva,¹⁰⁸ mert – ahogy Európában a heidelbergi egyetem – gyűjtőhelyei voltak a mindenünnen menekülő szabadon gondolkodóknak vagy vallási üldözötteknek. Stájerországból,

104 Monok, szerk., *Kék vér...* 2005.

105 Zvara 2012.

106 Zvara 2010.

107 Zvara, KKK IX, 2013, 125–163.

108 Monok 2007a.

Karintiából, majd Sziléziából, Csehországból, Észak-Bajorországból és Pfalzból, illetve ismét később, Bécs környékéről érkeztek ezek az emberek ide, és tudtak itt egzisztenciát alapítani, tanári, ügyvédi, vagy éppen lelkészi állást nyerni (az egyik legjobb példa erre a württembergi Johann Jacob Knaus borostyánkői lelkész).¹⁰⁹

A Tiszáninnen Református Kerület területének nagyobb része a Perényi, majd a Rákóczi család birtoka volt. A lutheránus, illetve református és katolikus ágú család nagy felelősséggel gondoskodott arról, hogy birtokaikon legyenek tanárok, lelkészek. Azzal azonban nem törődtek, hogy azok az ifjak, akik az ő támogatásukkal szereztek felsőbb tanulmányokat, melyik protestáns szellemmel térnek haza. Jól ismert az a tény, hogy a pataki kollégium első száz évében csaknem valamennyi tanár járt Wittenbergben, ahol filippista szellemben tanultak, vagy Heidelbergben, ahonnan irénikus nyitottsággal tértek haza. A Rákóczi család, amelynek könyvtára világi jellegével, a katolikus ág könyveivel együtt került a kollégiumi bibliotékába, nem egyszerűen a család tagjainak szellemiségét jellemzi. Ez a sok tekintetben nyitott szellemiségű gyűjtemény találkozott 1660-ban (Lorántffy Zsuzsanna hagyatékaként) a már meglévő, ortodox lutheránus, ortodox református, filippista, irénikus, puritán vegyes könyvanyaggal, és persze Johannes Amos Comenius szellemiségével, aki nem csupán a helyi nyomda megalapításának szorgalmazója volt, hanem olyan egyéniség, aki generációkig hatóan hagyott szellemi ízlésbeli nyomot maga után.¹¹⁰

A XVII–XVIII. század fordulójától kezdődően csak kevés magyarországi arisztokrata család tartott ki a református közösségek mellett. Mindenképpen kiemelendő, már csak bibliofil tevékenysége miatt is, a Ráday család. Ráday Pál¹¹¹ és fia, Ráday Gedeon¹¹² péceli udvarházukban összegyűjtött könyvtára nem vetekedett gazdagságában a nyugat-magyarországi főurakéval, de a gyűjtemény tartalmi összetétele határozott modernséget mutat. A kálvinista teológia mellett az egyházszervezés alapvető könyvei, de főként a történeti szakirodalom,

109 Monok 2003a.

110 Monok, KKK I, 1996.

111 Borvölgyi, KKK VII, 2004.

112 Segesváry 1992; Berecz 2014.

a jog, a földrajz, illetve Gedeon esetében már leginkább a modern filozófia és a természettudományok is hangsúlyos helyet nyertek a gyűjteményben. Külön említésre méltó a magyarországi és erdélyi kálvinista családok kapcsolatrendszere, amely a családi kötelekeken alapult, de a gazdasági, a politikai együttműködés mellett a könyvgyűjtésre is kiterjedt. Ismert a családok nőtagjainak könyvgyűjtő és könyvkiadást támogató tevékenysége is.¹¹³

Az erdélyi kálvinista főurak – és persze iskolák – a református fejedelmek idején nagyon jó helyzetben voltak. A központi, a fejedelmi udvar művelődéspolitikáját kellett támogatniuk azzal, hogy a maguk birtokain felépítettek egy erős egyházi és iskolai intézményi rendszert. Ennek az ereje akkor mutatkozott meg igazán, amikor Erdély a Habsburg Birodalom nagyhercegségeként találkozott a szervezett, állami segítséget élvező rekatolizációval. Az erdélyi kálvinista arisztokrata családok – a Bethlenek, az Apafiak, a Telekiek¹¹⁴ – magángyűjteményeinek arculata ugyan archaikusabb lett azzal, hogy még a XVIII. században is gondoskodtak az egyházszervezést segítő könyvekről, vagy éppen el kellett tudni igazodniuk a legújabb teológiai irodalomban, de ezek a könyvtárak voltak szellemi fegyvertárai a birtokok lelkeszeinek is (jól ismertek a XVIII. századi gerneszegi Teleki Könyvtár kölcsönzési jegyzékei).¹¹⁵

A református könyvgyűjtemények jellegét azonban igazán jól a kollégiumi könyvtárak tükrében jellemezhetjük.¹¹⁶ Ahogy az egyes kálvinista egyházkerületek teológiai arculata, szellemisége a mai napig eltér, a XVI–XVIII. században iskoláik könyvanyaga is más-más képet mutat. Lehet, hogy ez utóbbi tény is hozzájárult ahhoz, hogy ma is különbözőségek mutatkozzanak. Nagyon jól mutatja ezt a sárospataki és a debreceni kollégiumi könyvtárak anyagának összehasonlítása. Ha statisztikailag vizsgáljuk a XVIII. század eleji állapotokat, akkor megállapíthatjuk, hogy a sárospataki könyvanyag sokkal heterogénebb

113 Deé Nagy 1996; Deé Nagy 1997a.

114 Monok–Németh (Viskolcz)–Varga A., Adattár 16/3, 1994.

115 Monok 1994a.

116 Varga Zs. 1934; Fekete–Kulcsár (=Bura)–Monok–Varga A., Adattár 14, 1988; Monok–Németh (Viskolcz)–Tonk, Adattár 16/2, 1991; Oláh, Adattár 19/2, 2009.

összetételű. Jelentős a nem kálvinista teológiai áramlatok jelenléte, hangsúlyozottan van jelen az evangélikus, és ezen belül is a filippista szellemi áramlat. Számottevő a katolikus szerzők száma, beleértve a XVII. századi szerzőket is. A kálvinista teológián belül a heidelbergi (irénikus) szerzők, illetve a németalföldi teológia a svájccal szemben túlsúlyban van. Debrecenben ezzel szemben a helvét szerzők dominanciája figyelhető meg, s a németalföldiek standard (de feltűnő) jelenléte mellett az irénikus munkák alig vannak képviselve. Evangélikus oldalról az *opera omniák* vannak meg a nagyobb egyéniségektől, de a polemikus irodalom, s főként Philipp Melanchthon tanítványai már kisebb számban. Közel kortárs katolikus szerzők pedig alig fordulnak elő.

A sárospataki kollégiumot és könyvtárat gyakorlatilag újjá kellett alapítani a Rákóczi-szabadságharc után. Az 1726-os, első XVIII. századi könyvtárrendezéskor még alig ezer kötetet tudhattak magukénak, és a XVII. századi könyvek közül nem maradt meg száz sem. A tanárok és lelkészek hagyatékainak megvásárlása volt az elsődleges beszerzési forrás, de az iskola nagyon sok ajándékkal is gyarapodott. 1783-tól megváltozott a könyvtárosok alkalmazásának a rendje, hiszen az *inspector bibliothecae* tisztség megteremtésével a tudós könyvtárosok sorát nevezhették ki – eddig ugyanis az idősebb diákok közül választották ki a könyvtár őrseit.¹¹⁷ Az első ilyen könyvtáros tanár Szombathi János volt (1783–1823), aki újrarendezte a könyvtárat, és megírta a kollégium történetét.¹¹⁸

A debreceni kollégiumi könyvtár története is szinte újra kezdődik a XVIII. században. A Rákóczi-szabadságharc idején (1703–1711) többször pusztított, illetve menekülésre kényszerített iskola könyvtárát az 1710-es években kezdték el újrarendezni, illetve módszeresen gyarapítani. A korábbi hagyományt folytatva az iskola diákjai számos könyvet ajándékoztak, illetve hagytak haláluk után az *alma mater* könyvtárára. Az adományok rendszeres feljegyzése öröndetes módon máig fennmaradt, így képet tudunk formálni az állomány gyarapodásának mértékéről. Az 1714. évi katalógus 1556 kötetet regisztrált. Jel-

117 Szinyei 1884; Czegle 1981; Szentimrei 1981.

118 Szombathi 1809,²1827; Szombathi 1919.

lemző a város és az iskola szoros kapcsolatára az a tény, hogy a könyvtárosi teendőikkel megbízott diák közvetlenül a város vezetőinek tartozott elszámolással. Ez egyben a város tanácsának felelősségteljes gondoskodását is jelentette. (A kollégium 1752-ig közvetlenül a város irányítása alatt állt, majd a Tiszántúli Református Egyházkerület vette át – Mária Terézia rendeletére – ezt a feladatot.) 1736-ig több mint harminc volt diák, lelkész és tanár könyvhagyatékát inkorporálták a gyűjteménybe, így az állomány két évtized alatt megduplázódott. A könyvtár tematikusan ugyanakkor nem ezekből a hagyatékokból gazdagodott igazán – hiszen nagyon sokan ugyanazokat a műveket hagyták a bibliotékára –, hanem a tervezett gyarapításból. Ebből kiemelkedik a természettudományos könyvanyag fejlesztése, elsősorban Hatvani István professzor tevékenysége révén, illetve az egyháztörténeti anyag európai méretűvé növelése Sinai Miklós egyháztörténész figyelme mellett. A könyvtárba természetesen elsősorban az európai protestáns központok, Genf, Zürich, Leiden, Franeker, Göttingen könyvkínálata került, de a francia felvilágosodás eszméinek magyarországi recepciója szempontjából is jelentős a debreceni gyűjtemény.¹¹⁹ Könyvtártörténeti szempontból is fontos, hogy a debreceni kollégiumnak volt ereje a partikularendszer kiépítésére, és ezzel munkával együtt a nagykőrösi, a mezőtúri vagy a hódmezővásárhelyi kollégiumok könyvtárainak hasonló szellemű átalakítására is.¹²⁰

A dunántúli reformátusok legjelentősebb iskolája a pápai kollégium volt.¹²¹ A XVIII. század végéig a helyi egyházközség fenntartásában működött, azután az egyházkerület vette át. Könyvtára a többi kollégiuméhoz hasonlóan a diákok és a professzorok adományaiból, illetve hagyatékaiból gyarapodott. A legjelentősebb XVII. századi hagyaték Veresmarthi Mihályé volt (1664 körül), a XVIII. század közepéig lassú gyarapodás is regisztrálható. A könyvtárosok a diákok közül kerültek ki addig, amíg az egyházközség volt a fenntartó. A könyvtár történetének szomorú fordulópontja az 1752. év, amikor Mária Terézia rendeletére el kellett hagyniuk Pápát, s Adásztevelre költöztek.

119 Varga Zs. 1934; Fekete–(Gáborjáni) Szabó 1988.

120 Vö. Monok, szerk., *A tiszántúli református...* 2012.

121 Kövy, szerk., *A pápai...* 1987.

A könyvtár állományából ezután csak 127 kötet maradt meg. A gyűjteményt tehát gyakorlatilag újra kellett alapítani. 1785-től kinevezett könyvtárigazgatók felügyelték a szerzeményezési és a katalogizálási munkákat. A legjelentősebbek ezek között Mándi Márton István (1760–1831) és Tóth Ferenc (1768–1844) professzorok voltak.

Különbözőségek mutathatók ki az *erdélyi kollégiumi könyvtárak* anyagában is. A marosvásárhelyi katalógusok tanúbizonysága szerint Baranyai Decsi János és Laskói Csókás Péter után a XVIII. századig nem akadt hozzájuk hasonló egyéniség az iskola tanári karában, legalábbis olyan nem, aki a könyvtár gyarapítását olyan tervszerűen végezte volna, mint ők. A XVII. század folyamán örökölt kisebb polgári, lelkési hagyatékok pedig nem a legszínvonalasabb teológiai anyagot kanalizálták a gyűjteménybe, amely anyagot korszerűbbé majd a Teleki család intenzív patronátusa tudta tenni a XVIII. században.

A kolozsvári kollégium és könyvtár Apáczai Csere Jánosnak köszönheti azt, hogy a XVII. század második felétől kezdődően a legmodernebb teológiai áramlatok is képviselthették magukat a bibliotékában,¹²² s az 1752-es katalógus már egy, a debrecenivel, vagy a patakival nagyságban is összemérhető gyűjteményt mutat.¹²³

I. Apafi Mihály fejedelem a tatárok által feldúlt főváros, Gyulafehérvár helyett a közeli Nagyenyeden alapított kálvinista kollégiumot 1662-ben.¹²⁴ Az iskola könyvtára örökölte a Gyulafehérvárról elmenekített könyvtárrészt, majd alapvetően az iskola egykori diákjai hagyatékaiból gyarapodott. Az erdélyi református diákok nagy számban a németalföldi egyetemeket látogatták, könyveiket ott szerezték be. A XVII. század húszas éveitől kezdve azonban egyre gyakrabban mentek át Angliába, ismerkedtek meg az ottani puritán, presbiteriánus eszmékkel. A könyvtár ennek megfelelően az 1680-as évekre jelentős számú olyan könyvet is birtokolt, amelyek a felnövő generációkat a németalföldi ortodox kálvinista iránytól eltéríthették volna. A XVIII. század elején többször végrehajtott állomány-ellenőrzés alkalmával a XVII. századi katalógus valamennyi angol, vagy e körből származó

122 Sipos 1991.

123 Vö. Szabó S. 1885; Török 1905.

124 Vö. Jakó 1964; Jakó 1973; Jakó 1976, 209–218., 343–347.

tétele mellett találjuk a „*deest*” bejegyzést. Ez a kollégiumi könyvtár a XVIII. század végére Erdély egyik legnagyobb gyűjteménye lett, mivel hagyatékként megkapták Teleki József főúr (1732), Borosnyai Márton orvos (1738) és Bánffi Zsigmond nemes (1752?) könyvtárát, majd Bethlen Kata magyar bibliotékáját is (1759). Az 1752-ben, majd 1764-ben írt katalógusok tanúsága szerint a könyvtár állománya már ekkor meghaladta az ötezer kötetet.¹²⁵

Marosvásárhelyt a XVIII. század elején az iskola még csak szerény, néhány száz kötetes könyvtárat tudhatott magáénak, de a Teleki család valamennyi generációjának rendszeres támogatása meghozta az eredményt. Teleki Sámuel gyűjteményének marosvásárhelyi jelenléte pedig a tanárok és az ottani értelmiség művelődési lehetőségeit az erdélyi átlag fölé emelte.¹²⁶

A székelyudvarhelyi kollégium a nem katolikus székelység – a székelyek többsége katolikus maradt – oktatásában töltött be jelentős helyet, hiszen így a gyerekeknek nem kellett lakóhelyüktől távolra (például Kolozsvárra, Nagyenyedre vagy Marosvásárhelyre) utazni bentlakásos iskolákba. A XVIII. század elejétől számos család, elsősorban tanárok, lelkészek, de a környékbeli nemesek is könyvtárukat a kollégiumra hagyták. Bethlen Imre (1698–1765) consistoriumi főgondnok és felesége, Gyulai Klára járt elől szép példával, majd Székely László, Cserei Mihály, Dálnoki Teleki Mihály nemesek bibliotékái gazdagították a kollégiumot.¹²⁷

125 Nagy G. 1947; Monok–Németh (Viskolcz)–Tonk, Adattár 16/2, 1991, 117–120.

126 Koncz 1879.

127 Jakó 1970–1971; Jakó 1976d.

Újrakezdés: Református iskolák könyvtárai az egykori török hódoltság területén¹²⁸

A török kiűzése a Magyar Királyság területéről, az ország betago­lása a Habsburg Birodalomba minden intézmény életében új helyzetet teremtett. Lehetőségeket és korlátokat is egyben. A református egyház számára a lehetőség jelentős részben abban állt, hogy a visszahódított területek magyar lakosságának lelki szolgálatában, számukra az iskoláztatás megszervezésében komoly mozgástér nyílt. Természetesen ez a feladat komoly terheket is jelentett, felelősségvállalást, amely nagyon sokszor az elkövetkezendő másfél száz évben nehezen felvállalható­nak bizonyult.

A Tiszántúli Református Egyházkerület hatalmas területre terjedt ki, és tevékenysége, egyházi joghatósága nem is állt meg a Tiszánál, hiszen – református szempontból – a Duna és Tisza közötti területek egyházi és iskolai életének a megszervezése is javarészt erre az egyházmegyére hárult. Hozzá tartozott a Partium, és 1818–1821-ig a Szilágyság is. A XVII. század végére számos, jelentős kollégium felü­gyelete hárult a püspökre, Debrecen mellett Szatmár, Nagybánya, Máramarossziget, Zilah, Nagykőrös. A kollégiumok végzett diáksága látta el jelentős részben a falusi tanítói munkát, így a református egyház közművelődési szerepe a terület magyar lakossága körében meghatározó volt.

A török kiűzése után a protestáns egyházak számára kedvezőtlen fordulat is bekövetkezett, nevezetesen az állam szervező és szervezett ereje jelentős mértékben a lakosság rekatolizálását segítette. Ilyen jelenség volt a protestáns értelmiség újratermelésének adminisztratív eszközökkel történő korlátozása, amely több lépésből tevődött össze (a külföldi iskoláztatásra jutás megnehezítése, a könyvekkel való ellátás korlátozása stb.). A korlátozás eredménye a kollégiumok történetében az volt, hogy diákságot veszítettek, és a XVIII. század végére az oktatási színvonaluk sok helyen romlott. Az egyházkerület kénytelen volt erőit koncentrálni, a debreceni képzés színvonalát megőrizni és fejleszteni,

de ezzel néhány (had)állást fel kellett adnia: kollégiumok minősültek vissza általános iskolákká. A töröktől felszabadult területen, a partikularendszernek is köszönhetően azonban több iskola benépesült, és egyre színvonalasabb képzést nyújtva jelentős kollégiummá vált. Ilyen volt a nagykőrösi, a hódmezővásárhelyi és a mezőtúri is.

A magyar könyvtár- és olvasmánytörténeti szakírók mostohán bántak ezeknek az iskoláknak a könyvtáraival, a terület református magyar lakosságának olvasmányműveltségével. Az egyes tanintézetek történeteiben és a helyismereti irodalomban találkozunk ugyan fontos tanulmányokkal, amelyek érintik az intézményi könyvtár történetét is, meg is emlékeznek neves adományozókról – vagyis érintik az iskolák társadalmi környezete könyves kultúráját is –, ám mindaddig nem tudunk módszeres forráskutatásról vagy nagyobb területek olvasmánytörténetét jellemző írásokról.

Örvendetes, hogy Hegyi Ádám újabban munkásságának egy jelentős részét éppen a Békési Református Egyházmegye olvasási szokásai kutatásának szenteli.¹²⁹ Nem egyszerűen, sőt nem elsősorban az intézményi könyvtárak anyagából indul ki, hanem valóban az olvasmányanyag mellett minden olyan ismeret elterjedését kutatja, amely valamilyen szinten eruditív műveltségből eredeztethető. Böven szembesíti ismereteit a néprajzi, a kulturális antropológiai kutatások eredményeivel, vagyis együtt szemléli, alkalmazza a szegedi olvasmánytörténeti műhely kutatási módszertanát Tóth István Györgyével¹³⁰ és Kristóf Ildikóéval.¹³¹ Persze Hegyi is – követve a forrásanyag fennmaradásának kényszerét – a XVIII. század végével és a XIX. század elejével foglalkozik.

Pedig a XVIII. és XIX. század fordulójának olvasmánytörténetét két monográfia is tárgyalja.¹³² Ezek megállapításai sok tekintetben igazak, kellőképpen általánosak ahhoz, hogy sok ponton iránymutatók legyenek, azonban a XVIII. századi református olvasmányműveltséget

129 Hegyi 2018.

130 Tóth I. Gy. 1985; Tóth I. Gy. 1986; Tóth I. Gy. 1987; Tóth I. Gy. 1996; Tóth I. Gy. 2002.

131 Kristóf 1995; Kristóf 2002; Kristóf 2008.

132 Kulcsár 1943; Fülöp 1978.

nézve keveset mondók. A falusi és a mezővárosi lakosság általános műveltségi állapotáról pedig – az írástudást és az olvasást látókörébe vonva – egy kiváló erudícióval megírt könyv áll rendelkezésünkre, Tóth István György munkája,¹³³ amelynek nézőpontja, a kutatott témát tekintve, a jelzett ismereti területek hiányának a feltárására irányult, nem pedig a meglétükről vallatta a tanulmányozott forrásokat. Ha valaki analfabetizmust kutat a kora újkori Magyarországgal kapcsolatban, talál. A megnevezett monográfia ugyanakkor a példaanyagában a nyugat-magyarországi megyékre (Zala, Vas) koncentrált, katolikus környezetre. Forrásai közül jelentős részben hiányoznak a könyv születése és a szerző tragikus halála után módszeresen számba vett egyházlátogatási jegyzőkönyvek.¹³⁴ Ezek pedig a falusi papok és tanítók műveltségi állapotáról a legjobb források közé tartoznak. Van is előzménye kutatásuknak, hiszen Hermann Egyed,¹³⁵ majd Holl Béla¹³⁶ is – hogy csak olyanokat említsek, akik kifejezetten olvasmánytörténeti szempontból is kézbe vették ezeket a jegyzőkönyveket – gazdagon merített ezekből, azóta pedig tematikus kötetű is rendeztük az 1750 előtti dokumentumokat.¹³⁷

A református püspök is vizitál – már ha komolyan veszi hivatalát. Ha nem teszi, az egyházkerület szétesik, a megyék esperesei magukra maradnak, a gyülekezetekben az aprómunkát elvégző lelkészek ugyan-csak. Az egyházlátogatás forrásai a református gyülekezetekben is valának a falusi lelkészek és tanítók felkészültségéről, ám nem olyan mértékben, mint a katolikus dokumentum. Ennek egyik oka az, hogy a református lelkész halálával, ha nem kifejezett szándéka volt, a könyvei nem maradtak a gyülekezetre. A vizitáció így nem is rögzítette a könyvanyagot, hiszen nem az egyház vagyontárgyai voltak. Különösen fontos tehát az a forráscsoport, amelyet Oláh Róbert mutatott be,

133 Tóth I. Gy. 1996.

134 Monok 1998a.

135 Hermann–Eberhardt 1942.

136 Holl 1982; Holl 2000.

137 Fekete–Kulcsár (=Bura)–Monok–Varga A., Adattár 14, 1988; Zvara, Adattár 19/1, 2001; Oláh, Adattár 19/2, 2009; Zvara, Adattár 19/3, 2008; Emődi, Adattár 19/4, 2014; továbbá Holl 2000.

az *Oskola Mesterek Regulatiója*.¹³⁸ Imre Mihály szóban többször figyelemztette a könyves szakembereket, hogy figyeljenek erre a dokumentumegyettesre, és ezzel a hivatkozott tanulmánnyal szava meghallgatásra talált.

Sajnos még távol állunk attól, hogy a Tiszántúli Református Egyházkerület XVIII. századi olvasmánykultúrájának forrásai feltárásán túllennénk. A mezővárosok polgárságának hagyatéki jegyzőkönyvei sajnos csak kis részben maradtak fenn (ha ugyan készültek írásban), de módszeres kutatásukra a század második felét illetően nem került sor.¹³⁹ Ugyancsak adósak vagyunk a kollégiumok könyvtártörténeti forrásainak rendszerezésével az 1750-et követő időkből. Vannak új eredmények, például a zilahi kollégium matrikulájának újra előkerülése okán, de szervezett kutatással még senki sem tekintette át ezt a területet. A falvakat tekintve pedig a kerület többi egyházmegyéjének az anyagát kell megtalálni. Legnagyobb gond, hogy a Duna–Tisza közén lévő városok és falvak könyves műveltségét senki sem elemezte. Az alapkutatások még váratnak magukra, a helyismereti irodalom pedig csak említés szintjén érinti a kérdést. Hegyi Ádám legújabb könyve újabb fehér foltot tüntet el.¹⁴⁰

A legutóbbi időben Nagykőrös vonatkozásában is előbbre jutotunk, hiszen új, nagyon fontos források kerültek elő. Az elveszett eredeti anyakönyvből a századok során nem csupán megjelentek részek, hanem a könyvtár első állományjegyzékéről Ádám Gerzson 1889-ben másolatot készített, amely ma a gimnáziumban található.¹⁴¹ Az 1712-ben készült összeírás egy merőben más könyvtárat állít elénk, mint amelyeket megismerünk majd Mezőtúron és Hódmezővásárhelyen. Ez utóbbiak az újonnan alapítás előnyének megfelelően nagyobbrészt kortárs, közel kortárs kiadású iskolai könyveket, teológiai alapvetéseket vásároltak, és kaptak adományképpen. A nagykőrösi iskola XVII. századi hagyatékokból gyarapíthatta a könyvtárat. Az összeírást megelőző negyed évszázad semmiképpen nem a nyugodt történeti kor-

138 Oláh 2012.

139 Héjja 2003.

140 Hegyi 2018.

141 Ádám–Joó 1896; Oláh, Adattár 19/2, 2009, 245–248.

szakok egyike volt, vagyis az ebben az időszakban keletkezett könyvanyag is csak elszórtan van jelen a jegyzéken, amely kereken száz könyvet sorol fel. A humanizmus nagyjainak jelenléte mellett feltűnő, hogy szinte anakronisztikus módon a reformáció XVI. századi klaszszikusainak alapművei sorjázanak a polcokon. Lutheránusok is, azonban a helvét szellemű munkák vannak túlsúlyban. Feltűnő az is, hogy a XVII. századi heidelbergi, sziléziai vagy németalföldi jelentősebb szerzők sem fordulnak elő kimutatható arányban. Miután a könyvek többségét kitevő ókori szerzők művei kiadási idejéről nem tudunk (hiszen ezt az adatot az összeírás nem rögzíti), a könyvtár kétharmadát XVI. századnak is mondhatjuk. Még az összeírást követő időkből (például 1730-ban) hozzáírt adományok esetében is régebbi, néha százéves munkákról van szó. Elképzelhető, hogy a könyvtár szerény, néhány tucatnyi könyve mellé a XVII. század végén érkezett egy nagyobb adomány, és így egy több generáción át gyűjtött magánkönyvtár került az iskolai könyvtárba, de erről nincsen információnk.

Pedig a nagykőrösi iskolában a XVIII. század közepére komoly, több száz kötetes könyvtár alakulhatott ki. Erre utal két magánkönyvtár is a városban, amelyek összeírásai öröndetes módon ismertek. Az egyik jegyzék akkor készült, amikor Hányoki Losontzi István (1709–1780), a nagykőrösi és debreceni református gimnáziumok neveltje, ceglédi iskolamester összeszedte a külföldi tanulmányokhoz szükséges szellemi és anyagi muníciót, és Utrechtbe indult 1739-ben.¹⁴² Könyveinek 187 tételes jegyzéke, amelyből hiányoznak az orvosi és a jogi könyveinek összeírásai, azt sejteti, hogy a könyveket jelentős részben apjától örökölte. Modern könyvtár, a könyvek kiadási ideje túlnyomórészt a XVII. század utolsó és a XVIII. század első negyedére esik. A néhány matematikai munka mellett (wittenbergi és kielii egyetemi tanárok művei) az ókori történeti forrásmunkák és néhány közel kortárs történetfilozófiai mű jelzi a csekély történeti érdeklődést. Alapvetően egy filozófiai és erkölcszociológiai gyűjteményt látunk a jegyzékből kirajzolódni. Angliai teológiai művek is előfordulnak, nagyobb számban a helvét egyetemek képviselői, azonban a németalföldi

142 Bajáki–Bujdosó–Monok–Viskolcz–Zvara, Adattár 13/4, 2009, 350–357.

földi XVII. század végi, nem ortodox erkölcszociológiai, etikai és természetjogi munkák vannak túlsúlyban.

A hazájába, Nagykőrösre hazatért Losontzi István a helyi közösség megbecsült tagjává vált, igazgatta egykori iskoláját, tizenegy tankönyvet írt, vagyis komolyan vette hivatását. Csak remélni lehet, hogy egyszer hagyatéki összeírása is előkerül, hiszen ha ifjú egyetemistaként ekkora gyűjteménye volt, akadémita értelmiségiként 1769-ig, visszavonulásáig, biztosan pompás gyűjteményt tudhatott magáénak.

A másik XVIII. század közepi nagykőrösi értelmiségi, akinek ismerjük olvasmányai egy részét, Balla Gergely (1710 körül–1772 után), a város historikusa. A jogvégzett ifjú Balla 1735-ben tért haza szülőföldjére, és Nagykőrös bírója lett. Életrajzírói „kétezer kötetes” könyvtáráról beszélnek, amelyet nehéz jellemezni, ám az a könyvjegyzék, amely előkerült, alig kétszázat sorol fel ezek közül. Az 1763-ban készült jegyzéken¹⁴³ szinte csak a latin nyelvű könyvei szerepelnek, a magyarok, a németek és a franciák szinte teljesen hiányoznak. Ezek egykori meglétéről a kései leszármazott, Balla Károly 1856-ban írt jegyzete tesz bizonyosságot. A felsorolt könyvek a tulajdonos képzettségének megfelelően többségükben jogi témájúak, de jelentős a történeti munkák aránya is. Ugyan az összeírás nem tér ki a könyvek megjelenési idejére, a felsorolásban szereplő névanyag kortárs, modern könyvtárat sejtet.

A református iskolák kibocsátó és megtartó erejéről tanúskodik az a tény, hogy a debreceni partikuláris iskolákat befogadó kisvárosok mindegyikében olyan személyiségek éltek és alkottak, akiket a mostani historiográfia is számon tart. Az említett Losontzin és Ballán kívül utalok itt a mezőtúri Ertsei Dánielre vagy a hódmezővásárhelyi Szőnyi Benjaminsra.¹⁴⁴

143 Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltára, *Nagy Géza irathagyatéka*, Nr. 150. Köszönöm Sipos Gábornak, hogy rendelkezésemre bocsátotta a jegyzék és Balla Károly megjegyzéseinek a másolatát.

144 Vö. Imre, szerk., *Szőnyi Benjámint és kora*, 1997.

A németalföldi kiadványok aránya a XVIII. századi református értelmiség olvasmányaiban¹⁴⁵

A XVIII. századi erdélyi protestáns értelmiség iskolázási és művelődési lehetőségei – köszönhetően a kálvinista fejedelmek uralkodása idején kialakított iskolarendszernek, illetve felsőbb tanulmányi formáknak – alapjaiban jónak mondhatók voltak. Több tekintetben változott a helyzet a Habsburg Birodalomba integrálódó Erdélyt illetően. A református egyház is kénytelen volt erőit koncentrálni, olyan egyházi igazgatási formát kialakítani, amelynek élén a teljes egyházi, iskolai és művelődési helyzetet áttekinteni tudó testület állt. Ezt a szerepet is betöltötte a Főkonzisztórium.¹⁴⁶ Ennek egyházi és világi tagjai tudták, hogy minden vita és feszültség azoknak kedvez, akik a kis ország rekatolizációját szorgalmazták. Minden nehézség ellenére tehát meg kellett oldani a kálvinista értelmiség újratermelésének a gondját. Az erdélyi erőket koncentrálni kellett, és külföldi iskolákba a valóban legérdemesebbeket kellett küldeni. Ezek a fiatalok azután hazajöttek és szolgáltak. Ők is látták, mekkora a különbség a leideni és a fogarasi, vagy az olthévízi élet minőségében, és nem a külföldön maradás lehetőségének a hiánya hozta őket haza.¹⁴⁷

Minden értelmiségi szellemi irányultságát alapvetően a felsőfokú tanulmányok során kapott impulzusok határozzák meg. A XVIII. században egy-egy nagyobb tanáregyéniség a németalföldi vagy helvét egyetemeken komoly erdélyi kört tudhatott maga körül. A hallgatók az ő téziseiket védtek meg nyilvános vitákban, az ő könyveiket próbálták megvásárolni és magukkal hozni. A diák akkor is szegény volt, csak a nagyon kivételezetteknek adatott meg a csaknem korlátlan könyvszerzés lehetősége. A XVIII. század elején, első felében a régebbi – XVI–XVII. századi – könyvek olcsóbbak voltak, mint a legfrissebb kiadványok. Nem csoda hát, hogy a diákok maguknak, vagy éppen a patrónusuk számára, annak megbízásából, gyakran ezeket vásárol-

145 Monok 2008a. Vö. Monok 2012c.

146 Sipos 2000.

147 Vö. Sipos 2012a, 159–178.

ták. Hazatérve az *alma mater*nek sem a legújabb kiadványokkal kedveskedtek. Ha a külföldi testvéregyház támogatta az itteni iskolát, ő is csak a számára már nem igazán kellő könyveket bocsátotta útra Erdély, kelet felé. Az erdélyi – és így volt ez Magyarországon is – olvasmányanyag lassú archaizálódásának ez a jelenség volt az egyik oka. És még egy szempont: a latin nyelv magyarországi és erdélyi használatának elnyúlása. Erdélyben ugyan a magyar nyelv volt a hivatalos, a külföldre menő diákok azonban általában latinul tudtak jobban, mint német, holland vagy éppen olasz nyelven. Pedig a XVIII. századi Nyugat-Európában a legújabb tudományos eredmények már nemzeti nyelveken jelentek meg, azokat ritkán fordították latinra. A nyelvi műveltség archaizmusa ismét csak a régibb olvasmányok irányába fordította a magyar értelmiség figyelmét.¹⁴⁸

Az itthoni könyvbeszerzés nehézkes volt, a könyvkereskedelem csak a XVIII. század vége felé kezdett ténylegesen szervezetté válni.¹⁴⁹ A vándor könyvkereskedők, a könyvkötők, a nyomdai vállalkozások mellett a könyveladással is foglalkozók sem tudták frissen tartani kínálatukat, és különösen igaz ez a tudományos könyvanyagra nézve. A század közepétől szervezett könyvaukciók¹⁵⁰ is legalább egy, de legtöbbször több generációval előbbi könyvanyagot pumpáltak a könyvkereskedelem csatornáiba. A szakemberek – lelkészek, tanárok, jogászok, orvosok stb. – nem tudtak tényleges szakkönyvtárat gyűjteni maguknak, ám a könyvhiány okozta helyzet, a minden szakterület műveinek elolvasása azonban a nyugati kollégáknál sokszor szélesebb látókört teremtett. Ez a szélesebb körű olvasottság más oldalról mintegy kényszer volt. Az értelmiség számának elenyésző volta ugyanis sok esetben többféle szellemi munka elvégzésére is kötelezte annak tagjait. A lelkész-tanár szinte együtt említendő foglalkozás volt, és emellett ők voltak a történészek is. De gyakran a gazdálkodás modernizálását is

148 Összefoglalóan lásd: Monok 2008.

149 Legújabbban erről összefoglalóan lásd: Pavercsik 1999, 295–340.

150 Az első aukciókat Debrecenből ismerjük, Maróthi György említi, hogy a kollégium duplumait így értékesítették 1743. augusztus 15–17-én, majd Maróthi könyvei kerültek kalapács alá 1745. július 30-án (vö. Tóth B. 1994, 215–223. 1751-ben Tabajdi Sáska János néhai kollégiumi professzor hagyatékára lehetett licitálni Debrecenben (vö. Magyar–Zvara 2009, 106. [Nr. 431.]

nekik kellett hangoztatni, és tanácsokat adni ez ügyben. A jogi ismeretek is az általános tájékozottsági szintet meg kellett hogy haladják, hiszen sokszor a birtokos is a lelkészt kérte meg egy-egy irat megfogalmazására: a lelkész-tanár-történész tehát fogalmazói állást is betölthetett. A falu lakosai kisebb egészségügyi panaszaikról ugyancsak neki számoltak be, ahogy állataik állapotáról is. Nem ártott tehát, ha a lelkésznek az emberi és állati nyavalyákról legalább érintőleges ismeretei voltak.

Az 1740-ben külföldi tanulmányútra induló *Bod Péter* (1712–1769) szellemi horizontját is alapvetően kollégiumi tanulmányai határozták meg. A nagyenyedi iskola könyvtára potenciálisan rendelkezésére állt, hiszen a diák és a tanári könyvtár szétválasztása abban a korban még nem történt meg, a könyvtárak kezelése is az idősebb diákok feladata volt.¹⁵¹ Az enyedi kollégium könyvtárának anyaga viszonylag jól dokumentáltan áll előttünk azokban a könyvösszeírásokban, amelyek az alapítástól (1662) kezdődően követik az adományokat, illetve a könyvek mozgatását (például a kuruc időkben Nagyszébenbe menekítették az állományt).¹⁵² A XVIII. században is rendszeresen katalogizálták a könyveket.¹⁵³ A gyűjtemény a XVIII. század elejéig naprakészen tudta követni a református teológiai irodalmat, kiváló historikus anyag is volt. A XVIII. század elején, nem tudjuk, milyen okból, a könyvtárból eltávolították az angol nyelvű könyveket.

A Bod Péter generációját közvetlen megelőző református lelkészek sorából csak említés szintjén kiemelek néhányat, olyanokat, akiknek ismerjük olvasmányaik jegyzékét, és akiknek a modern – vagyis a közel korai, kortárs – szellemi áramlatok követése is lehetővé vált. *Bánffyhungyadi Abacs Márton* (†1737) Franekerben teológiát és filozófiát hallgatott (1694–1696). Itteni vásárlásáról maradt fenn egy 1694-ben rögzített jegyzék (78 kötet).¹⁵⁴ A régebbi és a kortárs református teológiai szerzők mellett feltűnően erős a racionalista filozófusok jelenléte

151 Vö. Monok 2007b.

152 Monok–Németh (Viskolcz)–Tonk, Adattár 16/2, 1991, 117–196.

153 Vö. Monok 1999.

154 Monok–Németh (Viskolcz)–Varga A., Adattár 16/3, 1994, 269–271.; Font–Herner–Katona–Keveházi–Kiss É.–Kokas–Latzkovits–Monok–Rideg–Varga A., KtF IV, 1985, 111.

a jegyzéken (René Descartes, Johann Clauberg, Arnold Geulincx, Jan van der Waeyen, illetve Petrus Gassendi, Johann Heinrich Heidegger, Samuel Puffendorf). *Dései János* (†1742) ugyancsak a franekeri egyetem diákja volt 1699–1700-ban. Peregrinációs albumában négy, dátum nélküli könyvjegyzék található.¹⁵⁵ A kálvinista teológia XVII. század közepi és végi képviselői (Henricus Altingius, Johannes Cocceius, Hermann Witsius, Hermann Alexander Röell, John Lightfoot) mellett a modernebb filozófia (Heidegger) is jelen van. A jegyzéken feltűnő az előző esetben is kiemelt karteziánus szerzők (Pierre Poiret, Jan van der Waeyen) jelenléte. *Szilágyi András* (1683–1738) 1712-ben iratkozott be Franekerben a teológiai karra. Franekerben 52 könyvet is beszerezett,¹⁵⁶ láthatóan kézikönyveket, alapvető teológiai összefoglalásokat, és inkább a XVII. századi jelentősebb németalföldi, illetve angol szerzőktől. *Csernátoni Gajdó Dániel* (1696–1749) 1722 és 1725 között járt a leideni egyetemre. Könyveinek jegyzéke (140 könyv) 1729-ből maradt ránk.¹⁵⁷ Az előzőekben említett szerzők, illetve szellemi áramlatok jelenléte jellemzi ezt a kis gyűjteményt is.

Egy régebbi tanulmányomban¹⁵⁸ már kiemeltem, de megismétlem itt is, hogy a modern filozófiai irányzatok művei a magánkönyvtárakban lényegesen nagyobb súllyal vannak jelen, mint a kortárs iskolai könyvtárakban. Kiemelt példánk volt Descartes és követői. A magánkönyvtárak jegyzékein alig találkozunk Samuel Maresius, Gisbertus Voetius vagy Peter David Huet névvel. Az arány éppen fordított az intézményi gyűjteményekben.¹⁵⁹ Talán tudták, hogy ezeket a műveket könnyebben elérhetik az erdélyi kollégiumok polcain. De ettől függet-

155 Monok–Németh (Viskolcz)–Varga A., Adattár 16/3, 1994, 281–287.; Font–Herner–Katona–Keveházi–Kiss É.–Kokas–Latzkovits–Monok–Rideg–Varga A., KtF IV, 1985, 123., 130., 133.; KtF VIII, 114.

156 Monok–Németh (Viskolcz)–Varga A., Adattár 16/3, 1994, 156–157.; Font–Herner–Katona–Keveházi–Kiss É.–Kokas–Latzkovits–Monok–Rideg–Varga A., KtF IV, 1985, 140.

157 Monok–Németh (Viskolcz)–Varga A., Adattár 16/3, 1994, 160–164.; Monok–Varga A., KtF VII, 1990, 16.

158 Monok 2008a.

159 Vö. a református kollégiumi könyvtárak anyagával: Fekete–Kulcsár (=Bura)–Monok–Varga A., Adattár 14, 1988; illetve Monok–Németh (Viskolcz)–Tonk, Adattár 16/2, 1991.

lenül igyekeztek alapvető kézikönyveket, lexikonokat is vásárolni, olyasmít, aminek használatával számos tudományterületre betekintést nyerhetnek.

Ennek a generációnak a tagjai közül könyvtár-, illetve olvasmánytörténeti szempontból különösen kiemelkedik *ifj. Köleséri Sámuel* (1663–1732).¹⁶⁰ Nem egyszerűen arról van szó, hogy a 3561 művet felsoroló könyvjegyzék a korszak egyik legnagyobb magánkönyvtárát dokumentálja, hanem a hatalmas könyvtár tartalmi összetétele pontosan mutatja és igazolja a fenti, dolgozatomban bevezetőjében tett megállapításokat. Feltűnően sok az iskolai könyv, ókori szerzők iskolai használatra szánt szövegiadásai (831 kötet), viszonylag kevés a kézirat (húsz kötet). A többi szakterület, mondhatni, arányosan oszlik el: 631 teológiai, 260 jogi, 385 orvosi, 628 filozófiai, 580 történelmi munka. Ha nem ismerjük Köleséri életrajzát, iskolai végzettségét,¹⁶¹ a könyvjegyzék alapján bármelyik terület szakértője lehetett volna.

De nézzük meg most már azt a katalógust, amelyet Bod Péter halála után írtak össze, és amelyet Radvánszky Béla adott közre másfél száz esztendeje.¹⁶² Az ő történészgenerációja a kora újkori könyvtárak katalógusait kifejezetten olyan szempontból kutatta, hogy milyen, Magyarországon és Erdélyben megjelent könyvek címe egészíti ki a retrospektív nemzeti bibliográfiát, a *Régi Magyar Könyvtár*at. A szövegközlést kísérő egyoldalas írásában nem is foglalkozik mással, mint az addig bibliográfiailag ismeretlen három tétellel. Valóban feltűnő a könyvtárban a sok magyar vonatkozású cím (*hungaricum*), ezeket részben külön sorolja fel a dokumentum (a 966 tételes könyvtár közel fele ilyen volt, részben kéziratok, 58 kötet). Nem csoda ez, hiszen Bod Péter a *Magyar Athén*ason dolgozott. Ha az ő könyvtárában és Bethlen Kata Bod által gondozott gyűjteményében¹⁶³ megvolt régi magyar munkákat együtt szemléljük, az első magyar nyelvű bio-bibliográfia ezeken kívül alig említi valakit, illetve valamilyen munkát. Ebből

160 Bertók 1955; Bertók 1956.

161 Műveltségéről, szellemi horizontjától lásd a Balázs–Font–Kovács A., szerk., *Köleséri Sámuel és az európai felvilágosodás*, 2016. kötet tanulmányait.

162 Radvánszky 1884.

163 Kelecsényi 1988, 9–10.; Simon–Szabó, KKK II, 1997; Márza E. 2002.

a szempontból tehát Bod Péter bibliotékája a tudós könyvtárak (*Gelehrtenbibliothek*) sorába tartozik, és mint *hungaricum*-gyűjtemény, Martin Schmeizelé mellett a legnagyobb volt.¹⁶⁴ Nem is véletlen, hogy Bod a *Magyar Athénasban* Schmeizelt különösen nagyra értékelte.¹⁶⁵ Ez az értékelés is mutatja – és persze a könyvtárának összetétele –, hogy az esztétikai és a retorikai értékrend mellett milyen fontos volt a magyarigeni lelkész számára a hazaszeretet.

Bod Péter könyvtáráról keveset írtak a jegyzék megjelenése után, csaknem semmit. Vita Zsigmond¹⁶⁶ a saját időszaka (1970-es évek) érdeklődésének megfelelően kiemelte a könyvtár „haladó” irányba mutató tételeit. Desiderius Erasmus Roterodamus, Francis Bacon, René Descartes, John Locke munkáinak meglétét, a társadalomfilozófia tekintetében pedig Niccolò Machiavelli és Tommaso Campanella egy-egy művét. Neki akkor meg kellett említeni, hogy van román nyelvű könyv is a könyvtárban, emellett kiemelte a számos szótár meglétét, és természetesen ő is a magyar nyomtatott könyvekkel, illetve kéziratokkal foglalkozott. A legújabb Bod Péter-kutatás kezdett felfigyelni Bod Péter könyvhasználatára, szembesíteni a könyvtár anyagának szellemiségét az író munkáival. A *Szent Hilárius* újrakiadása kapcsán Hargittay Emil,¹⁶⁷ majd Kakucska Mária¹⁶⁸ is e mű forrásait elemezte, megállapítva, hogy Bod gyakran idéz úgy egy-egy szerzőt (például Juan Ludovico Vivest), hogy annak művét, értékelését egy másik olvasmányból veszi át. Gudor Botond a historikus Bod felkészültségét, módszereit, történeti műveltségét elemezte.¹⁶⁹

A dátum nélküli könyvtári összeírás vélhetőleg nem az aukció alkalmával készült, jöllehet feljegyzik a könyvek árát is. A hagyatéki eljárás során keletkezhetett. A legfrissebb könyv 1769-ben, vagyis a tulajdonos halálának évében jelent meg.

164 Schmeizel életének és munkásságának legátfogóbb összefoglalását lásd Verók 2012; Verók 2015.

165 Jankovics 2004.

166 Vita 1983.

167 Hargittay 1987, 7–24. (a könyvtárról itt: 9–11.)

168 Kakucska 2004.

169 Gudor 2008.

Általánosságban rögzíthetjük, hogy a tudós pap könyvtára első generációs gyűjtemény, tudatos, tematikus gyűjtés eredménye. A 966 tételben összeírt bibliotéka hozzávetőleg 1100 kötetes lehetett (van, ahol jelzi az összeíró a kötetszámot, van, ahol nem). Az egyes könyvcímek leírása meglehetősen hiányos, megfelel a korszak többi hagyatéki összeírásában tapasztaltaknak, sőt még jobb is, hiszen kétharmadában közli a megjelenés évét. A *nem hungaricum*ként, külön összeírt tételek sorában 173 kötet datálatlan. A 484 datáltból 138 (28 százalék) 1651 előtti, 125 (26 százalék) 1651–1700 közti, 195 (41 százalék) 1701–1750 közti, 26 (5 százalék) 1750 utáni kiadás. A magyar vonatkozású gyűjtemény tételeinek megjelenési időeloszlása a modernség tekintetében nem vehető figyelembe, hiszen Bod Péter ezeket pusztán *hungaricum* mivoltukért is megszerezte volna. Nem egészen világos, hogy a nem „magyar könyvek” (*Libri Hungarici*) cím alatt összeírtak között miért maradt nagyobb számú, magyarországi szerzőséggel megjelent mű, ám minden hagyatéki összeírás folyamatában keveredtek a tételek. Leonard Stöckel, Enyedi György, Christoph Lackner külföldön megjelent munkái, egyetemi disputációk, téziszüzetek, vagy tartalmi *hungaricum*ok: történeti és jogi művek ezek a magyar vonatkozású kötetek.

A jegyzék formátum (nagyság) szerinti csoportosításban mutatja be a könyvanyagot. Már Vita Zsigmond is felfigyelt arra, hogy nagyobb számú szótár és lexikon volt meg a falusi magányban élő tudósnak. A nyelvieken kívül történeti, földrajzi, bibliai szótárak, orvosi, természetrajzi lexikonok. A biblikus irodalom jelentős képviseléssel bír: bibliai földrajz, bibliai szimbólumok, bibliatörténet. A szimbólumok láthatóan érdekelték, több alapvető emblémás kötet is szerepel a jegyzéken.

Az orvoslás a lexikonokon kívül gyengén reprezentált, viszont van orvosi kézírata, és a szinte minden kortárs könyvtárban előforduló *herbárium*. Tudományos természetrajzi művek csak elvétve fordulnak elő.

A historikus anyag nem kiemelkedően erős, de markánsan jelen van, főleg az erdélyi, a magyar történelem, a szomszédos területekre vonatkozó irodalom (csehek, lengyelek, törökök, Itália, a Német-római Birodalom).

Bod Péter teológiai könyvtára az említett erős bibliai irodalom mellett az egyházatyáknak az egyes bibliai könyvek értelmezésével foglalkozó műveivel és a XVI. századi protestáns bibliakommentárokkal kezdődik. A katolikus teológia hiányzik. A XVI. századból a helvét szerzők, továbbá a heidelbergi professzorok, a XVII. századtól kezdődően a németalföldi egyetemek tanárainak művei jelentik a túlsúlyt, a néhány angol is németalföldi kiadásban volt meg neki, latinul. A szászországi, az alsó-szászországi, a brémai, a hamburgi kiadású munkák lutheránus teológusok alapművei, illetve itteni bibliai irodalom.

A filozófia meglehetősen alulreprezentált a gyűjteményben. Az ókori szerzők művei azonban nagyon modern, kortárs kiadásban voltak meg neki.

Nyelvileg a könyvtár homogén magyar és latin gyűjteményt takar. Valóban van egy román tétel, ahogy van egy flamand nyelvű (*Vall de Usu globor. Lingua Belgica*), és egy francia: *C. Josephi Essai Sur la Foiblesse. Amst. 1761* könyve is. Ez utóbbi azonban Teleki József műve az erős lélek gyengeségeiről. Meglepő, hogy német nyelvűt nem jelöl az összeírás.

A Bod-könyvtár sorsáról Hubbes Éva számol be, pontosabban arról, hogy a halála utáni nyilvános árverésen a református kollégiumok is vásároltak belőle, ő a Székelyudvarhelyre került darabokat mutatja be.¹⁷⁰

A Bod Péterrel egy generációhoz tartozó református értelmiségiek közül itt háromnak a könyvtárát mutatom be, összehasonlításképp.

A fiatalon, huszonkilenc évesen meghalt, debreceni *Maróthi György* (1715–1744) könyvtárának csak az a része ismert, amelyet a debreceni kollégium vásárolt meg a hagyatékból,¹⁷¹ hiszen ez a gyűjtemény is nyilvános árverésre került. A 252 tétel, amit a kollégium kiválogatott, egyrészt jelzi, hogy az iskolai gyűjteményben milyen hiányok voltak, másrészt jellemzi Maróthi olvasmányainak egy szegmensét.

A ókori szerzők kiadásai mindig kellettek egy iskolai könyvtárban. A Maróthi-gyűjteményből megvásárolt XVI. századi humanista edi-

170 Hubbes 2004.

171 Ötvös J. 1956; Oláh, Adattár 19/2, 2009, 206–255.

tiók, illetve a XVII. századi kritikai kiadások tanulsága az, hogy a tudós nem elégedett meg egy szöveg egy kiadásával, érdekelték az új szövegfilológiai eredmények is. Másfelől jól látszik, hogy a XVII. század végén, XVIII. század elején a református kollégium könyvtárából milyen anyag tűnt el, amit most pótolni tudtak. Hasonló a helyzet a lexikai anyaggal: szótárak és lexikonok feltűnően nagy számban kerültek megvételre.

A teológiai és a filozófiai irodalom is modern, a régebbiek a XVII. század utolsó harmadából valók. A Németalföldről szinte minden professzortól jelen van egy-egy mű, Gerardus Vossius életműve csaknem teljességében. A kevés XVI. századi teológia a helvét mesterektől származik. A filozófiai művek a XVII. század második felét reprezentálják, Isaac Newton is szerepel a jegyzéken.

A historikus anyag elvétve fordul elő, ahogy a magyar könyvanyag is teljesen hiányzik (mindössze David Czvittinger és Georg Haner neve jelzi ezt a tematikus csoportot). Ugyanakkor a tudományos természetrajz és a matematika hallatlanul erős a gyűjteményben – összhangban Maróthi tudományos érdeklődésével.

Az 1735-ben hazatért *Balla Gergely* (1710 körül–1772 után), Nagykőrös város jogász historikusa egy ideig a bírói tisztelet is betöltötte. Könyvtáráról csak elbeszélő forrásokból tudjuk, hogy kétezer kötetes lehetett, jöllehet az a könyvjegyzék, amely 1763-ban került összeírásra, csak kétszázat említ.¹⁷² Az összeírás nyelve latin, a magyar könyveket is latinul említik. A németek és a franciák szinte teljesen hiányoznak, pedig tanulta ezeket a nyelveket is, amit az említett olasz, német és francia nyelvtankönyvek sejtetnek.¹⁷³ A XVIII. századi magánkönyvtárak egyik jellegzetessége, hogy sok a kézirat a nyomtatott könyvek mellett. Sokszor megjelent nyomtatvány másolata, ami arra utal, hogy valódi könyvhiány is létezett a korszak Magyarországon, illetve Erdélyben.

172 Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltára, Nagy Géza irathagyatéka, Nr. 150. Köszönöm Sipos Gábornak, hogy rendelkezésemre bocsátotta a jegyzék, valamint Balla Károly megjegyzéseinek a másolatát.

173 „Ezek egykori meglétéről a kései leszármazott, Balla Károly 1856-ban írt jegyzete tesz bizonyosságot ugyanott” (lásd az előző jegyzetet).

Balla kéziratái láthatóan iskolai éve alatt keletkezett nyelvi, teológiai, matematikai jegyzetek, fogalmazványok.

A felsorolt könyvek a tulajdonos képzettségének megfelelően többségükben jogi témájúak, de jelentős a történeti munkák aránya is. Ugyan az összeírás nem tér ki a könyvek megjelenési idejére, a felsorolásban szereplő névanyag kortárs, modern könyvtárat sejtet. A magyar jogforrások és jogértelmezések (Werbőczy István, Kitionich János, Kemény János) mellett a XVIII. század elejének jogfilozófiai alapművei is feltűnnek a jegyzéken (Samuel Puffendorf).

Modernnek mondható az oeconomia látható jelenléte (Wolf Helmbbrandt von Hochberg, Johann Coler), a matematikai alapművek (Christian Wolf) ugyancsak. A városatya minden bizonnyal felkészült kívánni lenni a gazdálkodási kérdésekben is.

A filozófia ezzel szemben hagyományos, megfelel az átlagos magyarországi érdeklődésnek: erkölcsfilozófiai művek, főként az újsztoikus értékvilágot közvetítő művek (Antonio Guevara, Justus Lipsius).

A könyvtár *hungarica* anyaga – legalábbis e töredék könyvjegyzék alapján – jobbra latin nyelvű volt, bár a magyar históriák (Apor Péter, Kováts Márton), vagy egyes szépirodalmi művek (Gyöngyösi István), prédikációk, akár katolikus is (Pázmány Péter), magyarul is megvoltak neki. Érdeklődését jól jelzi Antonio Bonfini, a Nádasdy-Mausoleum, Bethlen Farkas, vagyis a jelentős történeti munkák jelenléte gyűjteményében.

Bod Péter másik nagykőrösi kortársa, *Hányoki Losontzi István* (1709–1780) ismert tankönyvíró. Könyveinek jegyzéke akkor készült, amikor Utrechtbe indult, vagyis 1739-ben.¹⁷⁴ A 187 tételes jegyzék ismét csak töredék, ugyanis az orvosi és a jogi könyveit nem írták össze. Az inventárium mindenképpen azt sejteti, hogy a könyveket jelentős részben apjától örökölte.

Így is modern könyvtár, a könyvek kiadási ideje túlnyomórészt a XVII. század utolsó és a XVIII. század első negyedére esik. A néhány matematikai munka mellett (wittenbergi és kielői egyetemi tanárok művei) az ókori történeti forrásmunkák és néhány közel kortárs történetfilozófiai mű jelzi a nem jelentős történeti érdeklődést. A törté-

174 Bajáki–Bujdosó–Monok–Viskolcz–Zvara, Adattár 13/4, 2009, 350–357.

neti művek túlnyomó része egyháztörténet (11 kötet, a két köztörténetivel szemben). A jog is hasonlóan oszlik meg, Johann Henning és Johann Schilter lipcsei kiadású polgári jogi traktátusai mellett négy egyházjogi munka van jelen, ebből is három lutheránus, szászországiak és egy zürichi kálvinista szerző.

Alapvetően egy filozófiai és erkölcssteológiai gyűjteményt látunk a jegyzékből kirajzolódni. Angliai teológiai művek is előfordulnak, nagyobb számban a helvét egyetemek képviselői, azonban a németalföldi XVII. század végi, nem ortodox erkölcssteológiai, etikai és természetjogi munkák vannak túlsúlyban. Nézzük ezt kicsit részletesebben.

Először is külön veszi a teológiai módszertani munkákat (*Methodologia*), ezek azonban Johann Heinrich Heidegger kivételével lutheránus szerzők (August Hermann Francke, Joachim Lang, Stephanus Gausenius). Fontos szemléleti adalék lehet az a tény, hogy *Theologia naturalis* csoportot is formál az összeírásban, ideveszi a mítoszokat, Cicerónak az istenek természetéről írt művét, illetve Gerardus Johannes Vossiust. A patrisztika öt kötettel szerepel. A *Theologi moralis* csoportba 27 művet sorolt, feltűnő, hogy nincsen köztük kálvinista szerzőjű, csak katolikus és lutheránus. A *Divina jurisprudentia* nyolc kötet. Idekerültek a tízparancsolat értelmezései és a *Conscientiával* kapcsolatos írások. A szerzők XVII. század eleji kálvinisták (Andreas Rivetus, Johannes Amesius, Johann Heinrich Alsted), illetve a lutheránus Lucas Osiander. A *Prudentia pastoralis* három kálvinista munka képviseli, és többségében a *Polemica* szakot is (öt mű, Martin Chemnitz Trident-kritikája, és négy kálvinista, németalföldi a XVII. század első feléből).

Meglehetősen furcsa tehát a külföldre induló ifjú felekezeti felkészültsége, hiszen a lutheránus szerzők túlsúlyban vannak az egyes teológiai jellegű műfajokban. Minden bizonnyal nyitottság ez, de jelzi azt is, hogy a XVIII. század első felében a szászországi, főként a hallei lutheranizmus, valamint a pietizmus magyarországi befogadástörténetében hangsúlyos volt a református egyház szerepe.

A képzett értelmiségiként hazatért Losontzi Istvánt a város nagyra becsülte. Egykori iskolájának igazgatója lett, és pedagógiai elkötelezettségét jól jelzi, hogy tizenegy tankönyvet is írt. A XVIII. század má-

sodik felének könyvtártörténetére vonatkozó alap kutatások hiánya meghagyta a reményt, hogy az egykor jelentős könyvtárnak tudott gyűjtemény teljes katalógusa is előkerül.

Tanulmányunk összegzésekor a már említett általánosságok megisméltése helyett csupán utalok néhány olyan jelenségre, ami jellemzi a Bod Péterrel kortárs református értelmiség műveltségét. Ilyen a nyelvi felkészültségük. A magyar anyanyelvük mellett gyakran tudták azt a kisebbségi nyelvet, amilyen környezetben Magyarországon vagy Erdélyben éltek (német, szlovák, román), jól tudtak latinul, és a teológiai tanulmányaikhoz alapvető ismeretekkel bírtak az ógörög, és ritkán a héber nyelvről is. A XVIII. században a nyitottabb gondolkodásúak megtanultak franciául is. Egy – talán kivételes – példa erre a nyelvi műveltségre a kassai származású *Vilmányi Sámuel*, aki 1779-ben halt meg, tanulmányai idején, Franekerben. Hagyatéki összeírásakor könyveit nyolcvan tételben vették számba.¹⁷⁵ A könyvanyag nagyon modern teológiai ismereteket tükröz, a XVII. századi nagy protestáns helyi klasszikusok könyvei is alig tűnnek fel a jegyzéken. Volt görög szövegkiadása, héber lexikona, két, német nyelvű énekes-, illetve szentbeszédet tartalmazó könyve is. Emellett hét könyve holland nyelven, és 32 cím (közel negyven kötet) franciául. Ez utóbbiak többsége morálteológiai tartalmú volt, vagyis nem filozófia, szépirodalom vagy éppen történeti mű. Saját szakmai fejlődése (kálvinista lelkes) érdekében tanult meg sok nyelven.

A magyarországi és az erdélyi lelkipásztorok és értelmiségiek olvasottsága, látóköre – élethelyzetük miatt – is szélesebb volt, mint a kortárs nyugati pályatársaké, ugyanakkor ritkán tudtak egy-egy teológiai, történeti, jogi vagy más részletkérdésben olyan módon elmélyülni, mint ez utóbbiak. A magyar vagy magyar vonatkozású könyvanyag egyre hangsúlyosabban volt jelen a könyvtáraikban, és ez a tény is a közösségükért felelős gondolkodásukat, felkészült tenni akarásukat bizonyítja.

Ehhez a felkészültséghez a németalföldi egyetemek, a környezetükben megjelent kiadványok meghatározó formában járultak hozzá. Az elmondottakból úgy tűnik, hogy a francia és az angol szerzők munkáit

175 Postma 2007.

szinte kizárólag itt tudták megvásárolni. Vélhetően a sok brémai és hamburgi nyomtatvány is itteni vásárlás eredménye. Azok a diákok, akik a helvét egyetemeket látogatták, természetesen könnyen hozzájuthattak a hugenotta szerzők műveihez genfi kiadásban is. A feltűnően sok szászországi, türingiai nyomtatvány arra utal, hogy a lipcsei könyvvásárok egyre nagyobb szerepet játszottak a XVIII. században a Kárpát-medence ellátásában.

A nagyenyedi kollégium történetének gazdag szakirodalmát, a könyvtár históriájára vonatkozó dokumentumok és tanulmányok tanulságait Jakó Zsigmond egy 1963-ban, illetve 1971-ben írt tanulmányában összegezte.¹⁷⁷ Tíz év múlva ugyanő a könyvtárosok számbavételével egészítette ki ezt a képet.¹⁷⁸ A szegedi könyvtár- és olvasmánytörténeti kutatások során elsősorban XVII. századi dokumentumok kerültek napvilágra, amelyeket összegyűjtve 1991-ben adtunk közre.¹⁷⁹ Jakó professzor úr már az 1976-ban közzétett 1963-as tanulmányának kibővített jegyzetanyagában jelezte, hogy Magyar András a szebeni Brukenthal Múzeum kéziratárában ráakadt a könyvtár 1764. évi katalógusára,¹⁸⁰ és ezt az adatot Vita Zsigmond idézett írásának jegyzeteiben átvette.¹⁸¹ Magyar András tudunkkal sehol nem ismertette ezt a dokumentumot, ezért – miután a közelmúltban a felfedezés hitének örömeivel kézbe vehettük a jelzett katalógust – röviden bemutatjuk.

A könyvtár rendje a XVII. – amelyek közül sajnos egyik ismert sem teljes –, illetve a XVIII. századi összeírások szerint a következőképpen alakult:

1679–1680 (töredékes összeírás)¹⁸²

Catalogus librorum Collegii N(agy) Enyediensis
Theca Austrialis
Theca Septentrionalis minor
Theca Septentrionalis major
Theca Orientalis
Theca recens Orientalis secunda seu minor
Theca Occidentalis

176 Monok 1999.

177 Jakó 1964; Jakó 1973; Jakó 1976a.

178 Vita 1973; Vita 1983a.

179 Monok–Németh (Viskolcz)–Tonk, Adattár 16/2, 1991, 115–195.

180 Jakó 1976a, 343., 1. jegyzet

181 Vita 1983a, 280., 41. jegyzet

182 Monok–Németh (Viskolcz)–Tonk, Adattár 16/2, 1991, 133–170.

1685 (*töredékes, hordónkénti összeírás, a könyvtárnak
Szebenbe menekítésekor*)¹⁸³

Catalogus Librorum in doliis depositorum
Theca Meridionalis
Theca Csernatonii
Theca Septentrionalis
Theca Orientalis

1688 (*töredékes*)¹⁸⁴

Catalogus Librorum Collegij in Bibliotheca retentorum qua minus,
qua magis necessariorum

Theca Basirii
Theca Csernatonii
Theca Austrialis
Theca Septentrionalis minor
Theca Septentrionalis major
Theca Orientalis

1694

Csak egykori létezéséről tudunk, Kemény József említi, de nem ismerik a könyvtártörténet kutatói.¹⁸⁵

1752¹⁸⁶

Catalogus alphabeticus Librorum Illustris Collegii Alba-N. Enyedien-
sis renovatus Anno MDCCLII diebus Novembris

Theca prima meridionalis
Theca secunda meridionalis

183 Monok–Németh (Viskolcz)–Tonk, Adattár 16/2, 1991, 171–177.

184 Monok–Németh (Viskolcz)–Tonk, Adattár 16/2, 1991, 177–190.

185 Kemény 1861, 36.

186 Dankanits 1959.

Theca Borosnyaiana
Theca Telekiana
Theca Banfiana
Theca prima Septentrionalis
Theca secunda Septentrionalis
Theca prima Orientalis
Theca secunda Orientalis
Theca tertia Orientalis
Összesen (4700 kötet)

E katalógusból – amelyet feltehetően Szilágyi Sz. Márton állított össze – kitűnik, hogy Isaac Basire és Csernátoni Pál könyveit beosztották az égtájak szerinti polcokra, és külön tékában tartották a XVIII. század három nagy adományát, Teleki Józsefét (1732), Borosnyai Márton-rosét (1738) és Bánffi Zsigmondét (1752?).

1764¹⁸⁷

Catalogus ordinum librorum Illustris Collegii Alba-N. Enyediensis renovatus sub B(iblio)Thecariatu Andreae Benedek de K. Batzon Anno MDCCLXIV diebus Julij

Theca prima meridionalis (514 kötet)
Theca secunda meridionalis (416 kötet)
Theca Borosnyaiana (180 kötet)
Theca Telekiana (780 kötet)
Theca Banfiana (265 kötet)
Theca prima Septentrionalis (583 kötet)
Theca secunda Septentrionalis (560 kötet)
Theca prima Orientalis (533 kötet)
Theca secunda Orientalis (551 kötet)
Theca tertia Orientalis (632 kötet)
Összesen (5014 kötet)

187 Museul Brukenthal, Sibiu (Nagyszében), MS 10.

A nagyenyedi kollégium ezzel a könyvtárnagysággal a korabeli Magyarország legnagyobb iskolai gyűjteményének számított. A könyvtár elrendezése – mint látható – nem változott az 1752-es katalógus összeállításától. A kilenc téka közül csak a Teleki-adományé volt tízpolcos, a többiben a könyvek kilenc ordón, vagyis polcon lettek elhelyezve. Nem tudjuk miért, milyen alkalommal írta újra össze a könyveket Kisbaconi Benedek András, de az feltűnő, hogy az 1759-ben elhunyt Bethlen Kata könyvei még nem szerepelnek a katalógusban. Ez lett a későbbiekben a *Theca Hungarica* alapja.¹⁸⁸ Ezen kívül létrehozták a *Theca Medica* elnevezésű kisebb gyűjteményt,¹⁸⁹ majd 1796-ban különválasztották a kéziratok köteteket egy úgynevezett *Üveges Thekában*.¹⁹⁰

Az 1796-os katalógusban 4955 kötetet említ annak összeállítója,¹⁹¹ ami zavarba ejtően kevés. Az 1764-es katalógust későbbi kezek tovább vezették, ha nem is számottevő mennyiségben, de 36 tétellel. Bethlen Kata gyűjteményéből elvileg 441 kötet került a könyvtárba,¹⁹² biztosan tudjuk, hogy Ajtai Abod Mihály professzor elárverezett könyvtárából is vásároltak.¹⁹³ A XVIII. század végén az enyedi iskola az egyik leghaladóbb, az európai szellemi áramlatok recepciójában egyes professzorai naprakészségre törekedtek.¹⁹⁴ Biztosan gondoskodniuk kellett a könyvtár folyamatos gyarapításáról is. Az 1796-os összeírás tehát sejtethetően nem teljes, ami annál is inkább valószínű, mert az 1764-es katalógus éppen a hagyományos könyvtárat mutatja. Nyelvi összetételében is konzervatív, hiszen a latin dominancia olyan mértékű, hogy magyar könyv is kevés van, elvértve szerepel egy-egy német vagy francia tétel. A kiadási éveket tekintve ugyan a XVIII. század első fele dominál, de az egész könyvtáron látszik, hogy a frissebb anyag a magán-személyektől örökölt tékában áll. A későbbiekben fontosnak látszik valamennyi XVIII. századi katalógus összehasonlító vizsgálata.

188 Dankanits 1959, 43.; Márza E. 2002.

189 Vita 1983a, 28.

190 Jakó 1976a, 210.

191 Jakó 1976a, 209.

192 Simon–Szabó, KKK II, 1997.

193 Jakó 1997. Abod Mihályról lásd itt, a 226. oldalt.

194 Lásd Vita 1983a tanulmányait; legújabban egy szempontból a szakirodalmat összefoglalja Egyed P. 2014.

A könyvtári nyilvánosság és a könyvtáros

A könyvtárak nyilvánossága a XVI–XVIII. században¹⁹⁵

A könyvtárak története számos ponton érintkezik a kultúra polgári nyilvánosságának kérdésével. A XIX. századtól kezdődően ez nem is meglepő, nem is vitakérdés. Ismerjük a könyvtártörténetben a „porosz utas” *öffentliche Bibliothek* és az „angolszász típusú” *public library* megkülönböztetést. Az újkorban a Magyar Királyság és Erdély könyvtárainak története is ismeri ezeket a típusokat. A modern ember – és ez nem volt mindig így – hajlamos mindig „újat”, illetve kényszeresen „újat” cselekedni. Vagy ténylegesen újat, vagy nem tudja, hogy nem újat, vagy tudja, hogy nem új, de másként nevezi, és így újnak tűnik. Amikor ma a „modern”, a „nyitott” könyvtákról szónokolnak a politikusok, vagy azok közelébe sodródott, magukat értelmiséginek tartó személyek, és kioktatják a könyvtárakat fenntartó, azok modernizálásáért küzdő szakembereket, elfeledik, hogy ahogy a világon minden, a „modern, XXI. századi, nyilvános, elektronikus könyvtár” is csak egy folyamat eredménye. És a folyamat – a történelem, vagyis mások tapasztalatának – megismerése sok olyan ötletet ad, amelyet a mai társadalomban is kiválóan lehet alkalmazni, a végzetes elbunkósodási folyamat lassításához.

A könyvtárak története egyben sok más tanulságot is hordoz. Olyat, amely jelzi, hogy a kultúra polgári nyilvánossága felé haladunk. Ahogy a könyvtárosszakma különvált más értelmiségi tevékenységi formáktól, az egyes kulturális közösségek különféle megoldásai erre a szétvá-

195 Monok 2016.

lásra önmagában is tanulságosak az egyes népek története, társadalmuk demokratizálódása történetében. 2006-ban Lyonban szerveztek erről nemzetközi konferenciát az École nationale supérieure des sciences de l'information et des bibliothèques falai közt (Dominique Varry és Frédéric Barbier), és a legtöbb előadás meg is jelent a *Histoire et civilisation du livre, Revue internationale*, harmadik köteteként, 2007-ben.¹⁹⁶ Ugyanígy érdekes kérdés a katalógusok történetében az a „demokratikus” pillanat, amikor a cédulakatalógus megjelent, és egy egyszerű szerző az „ordo” (amely már az ábécé) szerint megelőzte a szenteket vagy királyokat.¹⁹⁷

A könyvtári nyilvánosság fogalma a modern és posztmodern társadalmakban összekötődik a polgárosodással, mint említettem, a kultúra polgári nyilvánosságának a kérdésével. Ez a kép alapvetően azért alakult ki, mert az egyház mint intézmény hatalomvesztése a francia forradalom idején és az azt követő évtizedekben, egy időben zajlott a könyvtártörténeti folyamattal. Az egyház, még a nem marxista gondolkörben is, a visszahúzó, a társadalmi nyilvánosságot és a kultúra demokratizálódását akadályozó erő; a kultúra birtoklása tekintetében monopolhelyzetben lévő társadalmi csoport. Itt most nem tárgya az előadásnak, hogy a modern médiumok, az internet tulajdonosai mennyiben manipulálják az elnevezésében „nyitott” és „szabad” társadalmat, de azt leszögezhetjük, hogy a médiumoknak (a modern sajtónak) semmivel sincsen több, illetve kevesebb köze az ember szólás-szabadságának eszméjéhez, mint amennyi az egyháznak a hithez. Az egyházi és világi hatalom egykori összefonódottsága ma nem más, mint a sajtó tulajdonosainak, a gazdasági és a politikai hatalmat gyakorló köröknek az azonossága. Talán egyszer eljutunk ez utóbbiak szétválasztásához is.

A francia forradalom előtti időkben (*ancien régime*) a közös könyvhasználatnak és a közös használatú könyvtárnak számos formája lé-

196 A magyarországi könyvtárosokról Monok István beszélt (elektronikusan: Monok 2003d; nyomtatva: Monok 2007d); az előadás magyarul is megjelent: Monok 2007b.

197 Vö. Petschar–Strouhal–Zobernig 1999; legújabban Barbier–Dubois–Sordet 2015.

tezett. Ha ezeknek a formáknak a történetét vázlatosan áttekintjük, akkor több érvet találunk arra nézve, hogy kultúrának az a bizonyos „polgári nyilvánossága” megteremtésében sokszor az egyházak tagjai, gyakran vezetői is fáradoztak. Hiszen a nyilvános könyvtár megteremtése egy értelmiségi törekvés volt (ahogy az apostoli szegénységben élés ideája, vagy a protestáns reformáció és számos más szellemi mozgalom). Az elmúlt években két nagyobb könyvtártörténeti vállalkozás fejeződött be, olyan, amely nagyobb korszak könyvtártörténetét foglalja össze. Az egyik Konstantinos Sp. Staikos monumentális műve,¹⁹⁸ hat kötetben, időben a minószi könyvtártól a XVI. század elejéig jut el. A másik, Frédéric Barbier nagy szellemi kalandja, amelyben Alexandriától a virtuális könyvtárakig foglalja össze az európai könyvtárak történetét.¹⁹⁹ A két szerző szellemi horizontja nagyon eltérő, más-más a szocializációjuk, és más az iskolázottságuk, a közös könyvhasználat kérdését egyik megközelítés sem hagyja figyelmen kívül.

A közös könyvhasználat történetét vázlatosan két rendező elv mentén tudjuk a legrövidebben végigkövetni. Egy egyik, ha a közös használat színtereit vesszük sorra, a másik a közös használat elvi megfontolásainak számbavétele. A színteret, egészen természetesen, az egyház különféle intézményeinek könyvtáraival lehetne kezdeni (vannak példák közösen gyarapított plébániai könyvtárra is, de a rendházak gyűjteményei is használhatók voltak a laikus testvérek számára), majd az iskolai gyűjteményekkel folytatni. Számos magánkönyvtár is közös használatúvá vált, vagy egy tudós baráti kör számára, vagy például a főurak udvari bibliotékái is az ott élő vazallusokon kívül – és főleg Közép-Európában – a birtokon szolgáló papok, lelkészek segítségére lehettek a prédikációik összeállításában. A latin kifejezéssel *bibliotheca publicaként* megjelölt városi intézmény többféle nyilvánosságú volt, földrajzi területenként, illetve még vallási csoportonként is. Más a XV. századi firenzei, és merőben más a protestáns városoknak a lutheránus parókiához kötött, gyakran fizikailag is ott elhelyezett könyvtárak használati rendje, nyilvánosságának mértéke, jellege. A beveze-

198 Staikos 2004–2013.

199 Barbier 2013.

tőben említett *öffentliche Bibliothek*, illetve *public library* csak XIX. századi jelenség.

Sokan a nyilvános könyvtárak megjelenését a reformációhoz kötik. A közös könyvhasználat azonban nem csak a protestantizmus iskolai és vallási programja – „a tudatos hit az igazi hit” – mentén terjedt el. A német nyelvterületen már a XV. században tudunk közös használatú városi könyvtárakról, amelyeket a helyi humanista értelmiségiek javaslatára nyitottak meg a polgárok előtt is. Az igazi értelmiségi az, aki elveit követve cselekszik. Így tett számos XV–XVI. századi humanista személyiség is akkor, amikor magánkönyvtárát legalább a szűk baráti kör számára, de gyakran lakóhelye polgárai számára is nyitottá tette. A nemzetközi szakirodalom általában a sponheimi bencés apátot, Johannes Trithemium (1462–1516),²⁰⁰ a selestati (Schlettstadt) Beatus Rhenanust (1485–1547)²⁰¹ és a szentgalleni Joachimus Vadianust (1484–1551)²⁰² szokta említeni, de igazolásul számos más példa is felhozható. A reformáció előtti városi könyvtárak, illetőleg a városi tanácsok könyvtárai, s azok részleges nyilvánossága is a humanista generációk hatásának tudható be. Ilyen lehet a hamburgi²⁰³ vagy a lipcsei²⁰⁴ városi tanácsi gyűjtemény, de főként a nürnbergi példa, ahol az alapítás „*dem almechtigen Got zu lob vnd ere vnd dem rate der stat vnd der gantzen gemeyn zu nutz*” történt [Isten nagyobb dicsőségére, a városi tanácsnak köszönhetően az egész közösség használatára].²⁰⁵ Az említett, már az új szellemet képviselő példák végén említjük meg, hogy Wittenbergben, 1512-ben, Georg Spalatin az új egyetemi könyvtár számára a könyveket már „*pro communi omnium utilitate et doctorum et discipulorum nostrae academiae tam posteriorum quam praesentium*” vásárolta, vagyis a mostani és a jövőbeli tanárok és a diákok közös hasznára és használatára.²⁰⁶

200 Arnold 1971, 56–73.; Behrendt 1959.

201 Adam 1973; Meyer 1976; Hartweg 1984.

202 Bibliotheca Vadiani 1973.

203 Zimmermann 1959.

204 Wustmann 1906.

205 Petz 1886.

206 Grossmann 1975, 100–112.: The Growth of a Humanistic Library.

Elméleti szinten ez a törekvés az antikvitásig megy vissza, hiszen Seneca külön is írt a feleslegesen nagy magánkönyvtárakról.²⁰⁷ A XIII. században Szent Jeromosnak tulajdonítottak hasonló gondolatokat, részben összekötve a protestáns reformáció előzményének tekinthető kolduló rendi tanításokkal. Ezek nem csupán az egyszerű, szegény életben látták az üdvözülés útját, programjukban a közösség felé való nyitottságnak, a mások szolgálatának is jelentős szerep jutott. Guillaume Perault (kb. 1200–1271), a lyoni püspöki székbe emelkedett domonkos szerzetes is külön beszédet tartott a feleslegesen sok könyvről (*De superbia librorum*). Ezeket a magánszemélyek a vagyoni értékük (aranyozott kéziratok stb.) miatt tartják, és nem a szöveg iránt érdeklődnek, és nem érdeklí őket az sem, ha a szöveg romlott. Ráadásul másoknak sem engedik tanulmányozni a kódexeiket.²⁰⁸ Francesco Petrarca (1304–1374) sem mulasztja el kifejteni véleményét azokról, akik olyan könyveket halmoznak fel, amelyeket el sem tudnak olvasni.²⁰⁹ A XV. században, Firenzében alakult ki az a gondolat, hogy létre kell hozni az ideális, valamennyi ismert görög és latin szöveget összegyűjtő humanista könyvtárat. Cosimo Medici (1389–1464) magánkönyvtárát ajánlotta erre a célra, mint bázist, de az őt követő tudós generációknak nem volt módjuk ezt a célt megvalósítani a toscanai városban (gondoljunk Girolamo Savonarola tevékenységére), így a magyar királynak, Matthias Corvinusnak segítettek a hatalmi reprezentációjaként létrehozott humanista könyvtár (*Bibliotheca Corvina*) gazdagításában.

A közös használatú könyvtárak gondolata hamar megjelent az országokat és a társadalmat irányító nemesség nevelésére vonatkozó, illetve államelméleti munkákban is. Egészen odáig menően, hogy a XVI. század közepén már megkülönböztették a *nobilitas generist* és

207 „*Vitiosum est ubique quod nimium est*” Seneca, *De tranquillitate animi* 9,4–7.; „*distringit librorum multitudo*” Seneca, *Epistola ad Lucilium* 1,2.

208 Peraldus 1567, Tractatus 6.: *De superbia librorum*, Szent Hieronymusra hivatkozva ezt írja: „*Habeant qui volunt veteres libros, vel in membranis purpureis auro argentoque descriptos, vel uncialibus ut vulgo aiunt litteris, onera magis exarata quam codices, dummodo mihi meisque permittant pauperes habere schedulas, et non tam pulchros codices, quam emendatos.*”

209 Petrarcha 1585, 177–184.

a *nobilitas literatát*.²¹⁰ A lengyel Andrzej Frycz Modrzewski (1503–1572) megfogalmazta azt is, hogy az arisztokraták nem akkor szolgálnak igazán a *res publicát*, ha pusztán önmaguk lesznek képzettek és olvasottak, hanem azzá kell tenni a *res publica* tagjait is.²¹¹ Ennek elérésére azonban, mint Christian Besold mondja, jobb, ha ők is részt vesznek a *publica institutio* életében és a *publica disciplina* útját választják neveletésükhöz is.²¹² Könyvtáraikat pedig nyissák meg egyfajta közösségi használat előtt, fogalmazza meg Cyriacus Spangenberg *Adelspiegeln*ében.²¹³

Akkor tehát, amikor Martin Luther 1524-ben kiadott felhívása a német városi vezetőkhez („*An die Ratsherren aller Städten deutsches Landes*”) tanácsolja, hogy azok alapítsanak „*gutte librareyen odder bücher heuser*” [jó könyvkereskedéseket és könyvtárakat],²¹⁴ nem járatan úton járt. Ezután a gyorsan szerveződő új egyház szabályzataiba is bekerült a könyvtárról való gondoskodás szükségessége. Johannes Bugenhagen, aki az 1528-as braunschweigi és az 1535-ös pomerániai és poroszországi egyházi rendtartás (*Kirchenordnung*) összeállítója, a közös használatú könyvtár gondolatát már egyházi kötelezettségi szintre emelte.²¹⁵ 1531-ből, Strasbourgból maradt ránk egy dokumentum,

210 Humphrey 1559, 326. „*se armis, non literis natos predicant*” (sc. nobiles)

211 Fricius 1953, 56–57. „*Nulla est igitur compediator ad sapientiam perveniendi via, quam lectio librorum tum sacrorum, tum etiam a viris eruditissimis conscriptorum.*”

212 Besold 1626, 16. „*Ego puto publicam disciplinam in sapientia et consensu totius civitatis fundatam, firmiorem quidem constantiam habere, quam ab unius quae iudicio pendet*” – Besold 1626, 27. „*Juvat et habere publicas bibliothecas... nulliusque privati...*”

213 Spangenberg 1594, ff. 75v–77v.: Von Bibliotheken oder Libraren: „*Neben wolbestellten Predigstüben vnd rechtschaffen angerichteten Schulen sind gute Bibliotheken nicht allein ein schönes lustiges Kleinodt, sondern auch ein notwendig stück, daran gar viel gelegen vnd solchs auch nicht wenig zu beförderung vnd erhaltung warer Religion vnd guter Künste nützlich vnd dienstlich ist. Denn alle Pfarrherrn, Professores vnd Schulmeister des vermögens nicht sind das sie alle Patres, Historicos, vnd andere gute Autores für sich selbst zeugen möchten, deren sie aber doch nicht allwege allerding entraten können.*”

214 Luthers Werke 1899, 48.

215 Kirchenordnungen Braunschweig 1955, 396. „*Van librien. Unde sind in den steden in parhen unde klöstern etliche librien, dar denne etliche gude bökere*

amely szerint azért kellene egy könyvtárat alapítani, hogy a szegényebb írástudók is használni tudják a könyveket („*ein liberi anrichten... die gemein wär, das die armen gelerten sich daran üben möchten*”)²¹⁶ – de szinte valamennyi protestáns várost vizsgálva sorolhatók a példák. A közép-európai régióban a most említett példákkal párhuzamosan – kétségség nélkül – megjelent mindegyik típusú közös használatú könyvtár alapítása. Ebben a régióban az elmélet hatása és a vallási célok megfogalmazása mellett azért is lehetnek ismertek a könyvek közös használatának formái, mert könyvben is szegényebbek voltunk és maradtunk. Ezért is került a nemzetközi szakmai közönség számára is az érdekességek közé az a könyvtár, amelyet a XIV. század végén hozott létre huszonnégy plébános, a Magyar Királysághoz tartozó Szepességben (Zips, Špiess).²¹⁷ A falvak papjai a terület központjában, Lőcsén, a Szent Jakab-templom egyik melléképületében tartották a könyveket, közösen használták azokat a napi munkában. Az első katalógusok a XV. század első feléből maradtak ránk. A humanista Johann Henckel (1483–1539) számottevően gazdagította, majd amikor Lőcse protestáns többségű lett, ezt a könyvtárat már ebben a szellemben bővítették. Közép-Európa másik jellegzetessége a közös könyvhasználatban az, hogy az egyes példányok általában több tulajdonoshoz kerültek. Ezt a ma is meglévő könyvekben őrzött kézírásos bejegyzések igazolják. A Közép-Európában fennmaradt példányok jobban összefirkáltak, mint a nyugatibb könyvtáraké, és ez nem az olvasó fegyelmetlenségéből származik. Külön szakirodalom foglalkozik a közös könyvhasználatra utaló „...*et amicorum*” típusú bejegyzésekkel, vagyis azzal, hogy egy könyv, már az első tulajdonosa szándéka

inne sind, welcke itzunder iemmerlick unde schmelick vörkamen unde vörbrackt werden, dat men dar över ock bevelen unde vörordenen wille, dat solcke wol to hope vorsammet werden, unde in einer iewelicken stad eine gemeine liberie geholden werde, vör de parners, predikers, scholmesters und scholgesellen etc.”; ugyanez a szöveg a porosz és a pomerániai rendtartásban: Kirchenordnungen Preussen, Pommern 1911, 336. Ezen Kirchenordnungen könyvtörténeti szempontú feldolgozását lásd: Radlach 1895.

216 Rott 1971, 145.

217 Holik 1923; Vizkelety 2008.

szerint kifejezettem az övé és a barátaié.²¹⁸ Sok formája ismert ennek a bejegyzésnek: „καὶ τῶν φίλων”, „et sociorum”, „sibi et amicis”, „pro se et amicis”, „et fratrum christianorum”, és egyhangúan elfogadott az az állítás, hogy Közép-Európában előfordulásuk gyakoribb.

A protestáns reformáció és a tridenti zsinat évszázada egyben a világ felfedezésének az első száz éve is. A természetre és a természetfelettre vonatkozó ismeret robbanásszerű mennyiségi gyarapodása abban az időszakban történt, amikor a társadalmi kommunikáció rendszerében is alapvető változás állt be, nevezetesen a könyvnyomtatás újításai immár hatalmas mennyiségű könyv előállítását tették lehetővé. A XVI. században közel félmillió-, a XVII. században már közel kétmillióféle könyv jelent meg, és a művek példányszáma is nőtt. A XVIII. század további exponenciális mennyiségi növekedést hozott. A nagy tömegű új ismeretet már nem lehetett az ókorból örökölt rendszerekben elhelyezni, ezért elkezdődött az új ásványtani, növénytani stb. rendszerek kialakítása. A folyamat kezdete, a XVI. és a XVII. század fordulója természetes módon eredményezett szkepticizmust, hiszen a teremtés titkainak feltárhatóságában bízó reneszánsz ember csalatkozott reményeiben: átláthatatlan lett a világ.

A XVII. században hatalmi kérdéssé vált az, hogy ki tud valós eligazítást adni az emberek számára ebben az összetett világban. Az egyház, amelynek szorgos munkásai összehordták a tényanyagot a frissen alapított *Collegium Romanumba*, ahol olyan polihisztorok foglalták ezeket rendszerbe, mint Athanasius Kircher. De adott volt a másik út is: a dogmák megkötéseit figyelembe nem vevő, szabadon gondolkodó emberek alkotta közösségek egyesített tudása. Sorra alakultak a tudós társaságok, amiket a világi uralkodók már csak az egyházzal való összeforrottságukat lazítandó is támogattak. Mindenképpen figyelniük kell azonban arra a tényre, hogy ez a két út egyetlen konkrét, tudós társaságot vagy közös használatú gyűjteményt létrehozó esetben sem kizárólagos. Nem lehet azt mondani, hogy az „egyház” ellenezte ezt vagy azt az alapítást. Minden egyes intézmény létrejöttekor az alapítók közt ott vannak az egyházi vezetők is. A tudósok közös könyvhasználata töretlen történet a XVI. és XVII. században is, és a korai felvilágo-

sodás jegyében létrejövő tudós társaságok már kifejezetten egy „könyvtár-mag” köré szerveződtek, függetlenül a könyvtár eredetétől (magán-, egyházi stb.). A XVIII. században egész Európában elterjedt szándék volt nyilvános könyvtárak létrehozására, a kezdeményezők gyakran az egyházi körökből kerültek ki.

Ne feledkezzünk meg arról sem, hogy a XVII. század közepétől megszületik az a könyvtárosszakma, amelynek képviselői már ekkor kidolgozták az első *bibliothconomia* szakmunkákat. A könyvek tömegében megtestesült tudást nem csupán új tudományrendszerekben, hanem új könyvtári rendszerekben is el kellett tudni helyezni, és ez az elhelyezni tudás már több ismeretet is megkívánt, mint valamely diszciplína alapos tudását. A továbbiakban néhány példát mutatnék be, hogy egy-egy gyűjtemény miként válik közös használatú könyvtárrá.

Jules Mazarin (Guilio Raimondo Mazarino, 1602–1662) bíboros három könyvtárát egyesítették a Szajna partján felépült új épületben, könyvtárosa, Gabriel Naudé (1600–1653) irányításával. A könyvtár gyűjtőköre egyetemes volt, és kialakulásának történetét csak a többi Mazarin-gyűjteménnyel együtt lehet megérteni, ahogy azok párhuzamosan a Barberini család műgyűjteményével gyarapodtak. A könyvtáros, Naudé, könyvtártani alapművét is²¹⁹ ennek a könyvnyagnak az ismeretére, és főként küldetésére alapozta. A „küldetés” (*destin, Schicksal*) egy akadémiai könyvtár megalapítása, ahogy már a bíboros életében is nyitott volt a könyvtár a tudományos kutatás számára.²²⁰

Torinóban az uralkodó, Vittorio-Amadeo II di Savoia (1720–1730) a régibb savoyai hercegi könyvtárat egyesítette az *Ateneo Torinese* gyűjteményével azért, hogy létrejöhessen egy egyetemi könyvtár (*Bibliotheca Regia Universitaria*).²²¹ A könyvtáros, Scipione Maffei (1675–1755) irányította az új gyűjtemény rendjének a kialakítását, a könyvtár célja tehát a felsőbb tanulmányok támogatása.

Mária Terézia 1773-ban a Habsburg Birodalom országaiból kitiltotta a jezsuita rendet, és a XVIII. században több országban feloszlatták a kontemplatív életet élő rendeket. A rendházak könyvtárainak

219 Naudé 1627, 1644.

220 Sordet 2014.

221 De Pasquale 2013.

anyaga sok helyen az aukciós házakat gazdagította és szétszóródott az új tulajdonosok könyvtáraiban. Sok helyen azonban az egyetemi könyvtáraknak adták a könyveket, vagy a felosztás alkalmát kínált egy nyilvános könyvtár megnyitásához. Erre az utóbbi történetre kiváló példa a milánói *Biblioteca Braidense*. Az itteni *Collegio Gesuitico di Brera* könyvtárát a későbbi II. József császár, a világhírű berni tudós, Albrecht von Haller (1708–1777) gyűjteményének a megvásárlásával modernizálta, további két jezsuita rendház (San Fedele, San Gerolamo) könyvtárával bővítette, és így együtt nyílt meg Milánó olvasóközönsége előtt, 1778-ban.²²² Az 1788-ban kiadott kötelezpéldányrendeletekben a városi nyilvános könyvtár kedvezményezett lett, gyarapítása tehát egyfajta biztosítékot kapott.

A nyugat-európai példák felsorolását egy sajátos eset bemutatásával zárjuk. Azért választottam ezt az avignoni példát, hogy lássuk, a felvilágosodás korának egyházi vezetői pontosan felismerték a kultúra társadalmi nyilvánosságának szükségszerűségét. Az 1810-ben elhunyt Esprit Calvet (1728–1810) könyvtárát és gyűjteményeit szülővárosára hagyta (közel 1400 könyvritkaság, 12 ezres éremgyűjtemény, antik vázák, szobrok stb.). Az ötlet, hogy Avignonban nyilvános könyvtárat alapítsanak, nem volt új, hiszen maga Calvet is tervezte a forradalom előtt is, sőt a környék főpapjai aktív lépéseket tettek ebbe az irányba: François-Maurice de Gonteri (1705–1742) érsek teljes könyvtárakat vásárolt meg erre a célra, egyesítve azt kolostori könyvtárakkal. A könyvanyag együtt volt a nyilvános könyvtár megnyitására, amikor bekövetkezett a forradalom, és az összegyűlt könyvállományt mint egyházi és nemesi javakat konfiskálták, létrehozva a „népkönyvtári elosztó központot” (*dépôt littéraire*). A forradalom elől a városból elmenekült Calvet később hazatért, és Avignonban is halt meg. Halálakor a konfiskált könyvállomány – amely mindenütt Franciaországban egy új, városi nyilvános könyvtár alapjául szolgált – mellett, mint a közkönyvtár alapja, ott volt az ő hagyatéka is. Az a paradox helyzet alakult ki, hogy a közösségi szándékot kifejező forradalom ugyanazt akarta, mint azok a magánszemélyek, akiknek a tulajdonát ugyanazon cél jegyében elkobozták, csakhogy ez a dokumentum-

222 De Pasquale 2013.

együttes köztulajdonként „állami” volt (*domain public national*), és nem helyi (*domain public municipal*). Hosszú évtizedek teltek el, amíg a gyűjtemény jogilag is az akkor már száz évvel előbb élt főpapok szándékával egyező státuszt nyert: városi nyilvános könyvtár és múzeum lett.

Rövid tanulmányomban szerettem volna bemutatni azt az európai könyvtártörténeti folyamatot, amelynek vége a kultúra polgári nyilvánossága, illetve ennek egyik záloga a nyilvános könyvtárak léte. A könyvek közös használata ismert volt az ókortól kezdődően, számos érdekes, egy-egy művelődéstörténeti korszakra jellemző formát hoztak létre az idők folyamán. A Magyar Királyságban és Erdélyben ugyanilyen könyvtárakat alapítottak főurak, főpapok, tudósok, városi vezetők.

Klimo György könyvtáralapítása tehát egy művelődés-, illetve könyvtártörténeti folyamat – azt mondhatnánk – természetes pillanata. Ezt a természetességet persze roppant összetett történeti és emberi háttérben kell látni. A török kiűzése után a Magyar Királyság főpapjainak nem egyszerűen egy új egyházat kellett megszervezniük, és a püspöki székhelyeket újjáépíteni. A főpapok többsége a magyar arisztokrácia családjaiból került ki. Az egyetemes katolikus anyaszentegyháznak, a Habsburg-császárnak, a saját családjuk hagyományainak, és magyar mivoltukból eredően a Magyar Királyság népeit felemelni akaró szándékuknak is meg kellett felelniük. Nekik, a társadalmilag kivételezetteknek sem volt ez egyszerű. Klimó azonban jobbagycsaládból származott, az ő eszközei jóval korlátozottabbak voltak. Az új egyházat építő mecénásoknak, és persze tehetségének köszönhetően kiemelkedett kortársai közül. Egyháza pozíciójának javításáért, saját honfitársai kulturális felemeléséért egyidejűleg érzett felelősségérzete együtt élt benne az uralkodó tiszteletével és a magyar kultúra intézményes megerősítésének szándékával. Könyvtáralapításával megelőzte a többi főpapot (Eszterházy Károly, Batthyány Ignác) és azokat, akik saját vallási közösségük támogatását hasonló úton képtelték el (Teleki Sámuel, Samuel Brukenthal).

Kit nevezhetünk könyvtárosnak a XVI–XVIII. századi Magyarországon?²²³

A magyarországi művelődés történetének kora újkori szakaszáról, vagyis a XVI–XVII. századról a magyar és a nemzetközi szakembergárda által kialakított kép meglehetősen lehangoló. A Hunyadi Mátyás uralkodása alatti (1458–1490) európai nagyhatalom csaknem két évszázadon keresztül három részre szakadt: nagyobb részét a Török Birodalom csatolta magához, Erdély független fejedelemség lett, a török patronátusa alatt élt, a királyi Magyarország pedig a Bécsben, illetve Prágában székelő Habsburg-királyok koronájához tartozott, de ténylegesen a magyar palatinus és a horvát bán irányításával élte életét. A kulturális intézményi rendszert nem csupán a folyamatos háborúk, illetve hadi események rombolták szét a XVI–XVIII. században, hanem a Kárpát-medence (az egykori Magyarország) lakossága többségének vallásváltoztatásai is. A magyarok krisztianizációjától (XI. század) a XVI. század elejéig kialakított egyházi, és ezen belül iskolai rendszer a nyugat-európaival azonos szerkezetű volt, csupán a folyamatosan, hosszabb ideig működő egyetem hiányzik erről a palettáról. Ezeknek az intézményeknek természetesen könyvtáraik is voltak, a XVI. századra pedig kialakul a világi könyvbirtokló réteg is, követve a legendává vált király és könyvtár – Hunyadi Mátyás és a *Bibliotheca Corvina* – példáját. A XVI–XVIII. században Magyarországon létrejönnek mindazok a könyvtári típusok, amelyek Európa nyugati felén is. Természetesen a könyvtárak számát, illetve az olvasási kultúra hatását tekintve számos különbség kimutatható csakúgy, mint ahogy az egyes társadalmi rétegek, vallási vagy szakmai csoportok olvasmányai tartalmi összetételében is. A vizsgált időszakban – 1500–1800 – közel háromezer könyvtárat tudunk a könyvek jegyzékével, katalógusával, vagy csak néhány fennmaradt könyvével dokumentálni. Feltűnő jelenség, hogy a korszak alkotó értelmisége (írók, tudósok, lelkészek, papok, orvosok, patikusok, jogászok stb.) közül csak nagyon kevésnek ismerjük a könyvtárát. Miként jellemezhetjük most már azokat a sze-

mélyeket, akik a könyvekkel könyvtárosként foglalkoztak, vagyis megtervezték a vásárlásokat (a gyarapítást), jegyzékekbe foglalták a könyveket, kialakították a könyvtárak rendjét (feldolgozás), illetve segítettek a könyvek használatában?

A XVI. század első harmadától kezdődően a protestáns egyházak a Martin Luther, Johannes Bugenhagen, illetve Philipp Melancthon által kidolgozott egyházi és iskolai rendszer megvalósításán dolgoztak. Luther 1524 elején megjelent felhívásában „*An die Ratsherren aller Städten deutsches Landes*” követeli, hogy a tanácsok alapítsanak „*gutte librareyen odder bücher heuser*”.²²⁴ Ezután a gyorsan szerveződő új egyház szabályzataiba is bekerült a könyvtárról való gondoskodás szükségessége. Ezek a szabályzatok, és később a már megvalósult német példák szolgáltak alapul a magyarországi, többségében német lakosságú evangélikus városoknak is, hogy a maguk tanácsi könyvtárait, iskoláit, illetve ezek gyűjteményeit a városukban volt szerzetesrendi könyvtárak megtartásával, anyaguk szelektálásával, majd gyarapításával létrehozzák. A gyűjtemények igen gyakran egy-egy parókián voltak elhelyezve, vagy akkor adták át a parókiának, amikor már kinőtte a városi tanácsi kereteket. A könyvtárosi feladatokat a gyűjteményt kezelő egyház lelkésze vagy a helyi iskola egyik tanára látta el. A legérdekesebb, könyvtárosi tevékenységre utaló példa a besztercebányai, ahol 1600 körül egy ilyen – modern kifejezéssel élve – állományrevízió alkalmával egy könyvjegyzék is született.²²⁵ Talán nem túlzás megkockáztatnunk azt a feltevést, hogy a nyilvános, az evangélikus egyház kezelésében álló könyvtár állományából kiválogatták az iskolai használatra alkalmas könyveket, és átadták őket az iskolának.

A protestáns iskolákban a könyvtárosok a XVIII. század közepéig az idősebb diákok közül kerültek ki. Munkájukat az iskolai statútumok szabályozták. Az első ilyen fennmaradt szabályzat 1621-ből való, amely a sárospataki kálvinista kollégium könyvtárhasználatát és a könyvtáros diák feladatait rögzíti.²²⁶ Ilyen szabályokat ismerünk

224 Luthers Werke 1899, 48.

225 Čičaj–Monok–Viskolcz, Adattár 13/3, 2003, 13–16.

226 Fekete–Kulcsár (=Bura)–Monok–Varga A., Adattár 14, 1988, 12–13.

a debreceni,²²⁷ a kolozsvári²²⁸ vagy a nagybányai²²⁹ kálvinista kollégiumok életéből is. A *bibliothecarius* egy végzős (*senior*) diák volt, akinek néha még ügyvezető segítsége is akadt (*contrascriba*, *vice-bibliothecarius*). Gyakorlatilag a tanári kar tagjának számított, hiszen több tárgy oktatását a középszintű oktatásban is tanársegédekre (*collaborator*, *publicus praeceptor*) bízták, de még a liturgikus vezetőknek is voltak diák segédjeik (*cantores*). Az egyik legismertebb diák könyvtáros a debreceni Jáнки Péter, aki 1738-ban elkészítette a könyvtár új alfabetikus rendű katalógusát.²³⁰ Ezt a XVIII. század végéig használták (kiegészítésekkel persze). Az iskolai rendtartásokat a XVIII. század közepén újították meg, ekkor a könyvtárat kezelő diák fölé felügyelő tanárt helyeztek, aki a *bibliothecae praefectus* címet viselte. Általában a human tudományok egyikét oktatta, feladata elsősorban a könyvtár gyarapításának tartalmi irányítása, a könyvtári szakrendnek az átalakuló általános tudományrendszernek megfelelő fejlesztése volt. A XVIII. század során közülük többen megírták az iskola, illetve az iskolai könyvtár történetét is. Az egyik legismertebb ilyen könyvtáros-tanár a sárospataki Szombathy János volt.²³¹ A protestáns iskolákban a diákok és tanárok könyvtára csak a XIX. század második felében vált szét, ettől kezdve a diákkönyvtár kezelésébe ismét bevonták a diákokat is.

Vannak azonban olyan esetek is, amikor – különösen a könyvtár alapítási periódusában – a protestáns gyülekezet lelkésze, illetve az iskola tanára látta el a könyvtárosi feladatokat. A legjobb példa erre az esetre a soproni lutheránus iskola könyvtára, illetve Matthias Lang személye a XVII. század második felében. Lang maga szervezte a beszerzést, a kötetést és az olvastatást is.²³² Gondoskodni kívánt szakszerűségben felkészült utódról is, talán ezért disputált a soproni Adam Gruberrel a lipcsei egyetemen *De bibliothecis* címmel. Eddigi ismer-

227 Békefi 1899, 62–67.; Fekete 1994, 95–107.

228 Kolozsvár: Monok–Németh (Viskolcz)–Tonk, Adattár 16/2, 1991, 50.

229 Nagybánya: Fekete–Kulcsár (=Bura)–Monok–Varga A., Adattár 14, 1988, 378–379.

230 Fekete 1993, 309–331.

231 Barcza 1963, 32–44.

232 Grüll–Kevházai–Kokas–Monok–Ötvös P.–Prickler, hrsg., Adattár 18/2, 1996, 478–536.

teink szerint ő az egyetlen olyan magyarországi diák, aki egyetemi tanulmányai befejeztével a könyvtárakról írta szakdolgozatát.²³³ Maga az írásmű gondolatilag Justus Lipsiusnak hasonló című munkáját²³⁴ követi, de felhasználta Joachim Johann Mader,²³⁵ Johann Lomeier²³⁶ és Michael Neander²³⁷ könyvtárakról írott tanulmányait is. Nincsen azonban információnk arról, hogy Gruber valóban könyvtárosként dolgozott volna a későbbiekben.

A katolikus intézmények könyvtárai közül a különböző rendek a központi rendi előírásoknak megfelelően alakították ki, gyarapították és olvastatták könyvtáraikat. Így rendenként változó módon ugyan, de a könyvtáros mindig a rend tagja volt, a könyvtárak a klauzúra területén voltak, használatuk nagyjából csak a rendház lakóinak volt engedélyezett. Az egyetlen olyan rend, amelyet Magyarországon alapítottak, a pálos rend (*Ordo Eremitarum Sancti Pauli primi Eremitae*). A török terjeszkedés előtt 42 rendházuk volt a Kárpát-medencében, de a XVI–XVII. században gyakorlatilag csak néhány működött – megszakításokkal. A rendi életet a lengyelországi czerstochowai kolostorból és a Horvát Bánság területén lévő Lepoglavából irányították. A XVII. század közepén megreformálták a rendi szabályokat, és elkezdődött a rend újjászervezése. A konstitúciók a könyvtárral és a könyvtáros feladataival is foglalkoztak.²³⁸ A liturgikus könyveket a kántorra bízta, és a templom sekrestyéjében helyezték el. A többi könyv a könyvtárba került, és kineveztek egy könyvtáros testvért. Ennek feladata volt: katalógus készítése (külön nyilvántartva az eretnek könyveket) az előírt szakrendnek (*canon librorum*) megfelelően, a könyvek fizikai elhelyezése ugyanebben a tematikus rendben, a könyvekbe be kellett írnia a rendház possessor bejegyzését, a rend-

233 Gruber 1678 (RMK III. 2918).

234 *De bibliothecis syntagma*. Sok kiadás ismert, az *Opera omnia* Vol. III. Antverpiae, 1637, off. Plantiniana, 625–636. lapjain is olvasható.

235 Maderus 1666.

236 Lomeier 1669.; második kiadás: Utrecht, Johann Ribb, 1680.

237 Neander 1666.; egy különálló második kiadás: Helmstedt, Wolfgang Hamm, 1702.

238 *Constitutiones Religionis S. Pauli primi Eremitae...* 1644, 131–132.: *De officio bibliothecarii* (cap. 24.)

házon belüli kölcsönzés (ennek jegyzékbe foglalása), a kölcsönzött könyvek visszavétele, és beszámoló a priornak a könyvtár állapotáról a húsvét utáni héten. Ugyancsak ő felelt a könyvek fizikai állapotának megőrzéséért, javításáért. A későbbi rendi határozatok újabb feladatokat róttak a könyvtárosra, nevezetesen a rend történetének annaleszerű követését, amely historikus jegyzeteket háromévente összegezve a rend vezetőihez kellett eljuttatnia.²³⁹ Láthatjuk tehát, hogy a rendi könyvtárosok feladatai általánosságban megegyeztek a többi rend előírásaiban megtalálhatókkal, és a könyvtáros személy nem lehetett laikus testvér vagy más, világi személy.

A katolikus iskolák többsége a jezsuiták, illetve a piarista rend kezében volt. A XVII. században általában nem tudtak két könyvtárat – rendi könyvtár és iskolai könyvtár – fenntartani, így a diákok is a rend könyveit használhatták, és ugyanaz a könyvtáros szolgálta ki őket, mint a rend tagjait. A XVIII. század elejétől kezdve folyamatosan különvált a két könyvtár, és a diákoknak külön engedély kellett, ha az iskolai gyűjteményben meg nem található könyvet szerettek volna olvasni. Az 1635-ben Nagyszombatban alapított jezsuita egyetem, csakúgy, mint az 1666-tól felsőfokú intézményként működő ugyancsak jezsuita kassai gimnázium könyvtárát általában a tanárok közül kinevezett *bibliothecarius* irányította.²⁴⁰ Nagyszombatban segédkönyvtárosok is voltak (*socius bibliothecarii*). Knapp Éva hosszú kutatómunkával tisztázta az adatokat, és összeállította a nagyszombati könyvtárosok és segédkönyvtárosok névsorát.²⁴¹ Szellemes összegzésében kifejtette, hogy végül mindenki lehetett könyvtáros, aki megfelelő elkötelezettséggel és fegyelemmel dolgozott a jezsuita rend céljai érdekében, a könyvtári munka eszközeivel.

A XVIII. században ezek a könyvtárosok többnyire történészek voltak, akik az oktatási feladatot lassan elhagyva könyvtárosként (egy-egy segéddel) és kutatóként dolgoztak tovább. A tudományos kutatómunka a könyvtáros természetes teendője lett. Az 1736-ban alapított

239 Knapp 1992, 194–195.

240 Tóth A. 1986; Tóth A.–Vértesy 1982, 26–39.; vö. Tóth A. 1986.

241 Knapp 2017b.

selmebányai bányamérnöki főiskola már nem rendi intézmény volt, könyvtárát a történelem előadója irányította.²⁴²

A katolikus főpapi gyűjtemények a XVI. században magánkönyvtáraknak értelmezhetők, de 1601-től kezdődően a főpapok kötelesek voltak könyvtárukat a püspökségre, illetve érsekségre hagyni. Így alakult ki a XVII–XVIII. század folyamán az a könyvtári rendszer, amely ma is látogatható műemlék könyvtárak sorát alakította ki (Nagyszombat–Esztergom, Kalocsa, Eger, Vác, Gyulafehérvár, Szombathely, Eger, Pécs).²⁴³ A bibliofil főpapok személyes gyarapító tevékenységét a könyvtárosi feladatokkal megbízott, általában kanonoki rangú személy vagy világi tudós látta el. Jó példa erre az esztergomi Batthyány-gyűjtemény története: Batthyány József (1727–1799) könyvtárépítő munkásságának sokat köszönhet a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár is,²⁴⁴ de a legnagyobb érdemei az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár állományának kialakításában vannak. 1769-ben ő vásárolta meg (és dolgoztatta fel Miller Jakab Ferdinánddal) a tudós Bél Mátyás hagyatékát. Esztergomi érseki kinevezése után is Pozsonyban tartotta könyvtárát, benne a talán legértékesebb kéziratgyűjteményt. Pozsonyban könyvtárosai Calovino József és Jordánszky Elek kanonokok voltak. Esztergomba már a rendezett – és az utódoktól gyarapított – könyvtárát szállították át 1820–1821-ben.²⁴⁵ Tipikusnak mondható a kalocsai érseki könyvtár gyors újjászervezése: a káptalan könyvtárát egyesítették a kinevezett érsek Patachich Ádám magánkönyvtárával (1776), s így jött létre a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár. Patachich maga is részt vett a szervezőmunkában, több római, bécsi, pesti és bajorországi könyvkereskedővel volt rendszeres kapcsolata, akiknek segítségével a bibliotéka gyorsan gyarapodott. A könyvtár bútorzatának kialakítását már Fogarasi András könyvtáros irányította. Később a történetíró könyvtáros, a jezsuita Katona István szakmai irányításá-

242 Zsámboki 1978.

243 Sarvasi 1939; Berlász 1974; Berlász 1974a.

244 Boros 1994.

245 Szelestei Nagy 1984; Beke 1991.

val a gyűjteményt megduplázták, és létrehozták a XVIII. századi Magyarország egyik legnagyobb könyvtárát.²⁴⁶

A főpapi könyvtárak közül a Pécsi Püspöki Könyvtár, Klimo György püspöksége idején, 1774-ben nyilvános városi könyvtárrá vált, és ekkor főállású (tudós) könyvtárost kapott Koller József történetíró személyében.²⁴⁷ Az Egri Püspöki Könyvtárat pedig Esterházy Károly egyetemi könyvtárrá fejlesztette, hiába remélve, hogy egyetemalapítási engedélyt is kap majd. Az egyetemi könyvtári funkcióra való felkészülés miatt több kanonok, illetve világi személy – a legismertebb Büky József – is könyvtárosi tevékenységet végzett Esterházy felkérésére.²⁴⁸

A magánkönyvtárak a XVI–XVII. században többnyire olyan kis-számú könyvet birtokoltak, hogy nem kellett külön könyvtáros személyről gondoskodni. Az egyetlen tudós könyvtár, amelyet maga a tulajdonos katalogizált, Hans Dernschwam könyvtára volt. A katalógus a közel kétezer könyvről 1552-ben készült el, a könyvek leírása egyedülállóan részletes. A címléírásnál rögzített adatelemek (szerző, cím, kiadási hely, év) mellett Dernschwam a kötetek tartalomjegyzékét is leírta, amennyiben több szerzőnek kisebb munkái voltak abban, vagy egy-egy szerzőnek több műve. A Besztercebányán őrzött könyvtár darabjait barátainak kölcsön is adta, és ezeket a kölcsönzéseket is feljegyezte.²⁴⁹

A magyarországi arisztokrácia udvaraiban kialakított könyvtárakban mindig alkalmaztak valakit, aki segítette a gyarapítást, az összeírás gondjaiban, vagy éppen a könyvtár rendjének kialakításában. Általában az udvari pap vagy lelkész, néha a jószágigazgató.²⁵⁰ Mindegyikre tudunk példákat mondani. Az egyik legismertebb könyvtárrendezés 1611-ben, a Thurzók bicsei udvarházában történt. A könyvtár új bútorot kapott, a könyveket egységes jelleggel bekötötték, és elkészült a szerzői, illetve a tematikus összeírás is. A munkákat a főúr, Magyarország nádora, Thurzó György személyi titkára, Samuel Hamel irányí-

246 Hauer 1911; Winkler 1932; Grócz 2017.

247 Boda–Kalányos–Surján–Tüskés T., szerk., *A könyv- és könyvtárkultúra...* 2000, 77–133.

248 Antalóczi 1996; Bitskey 1997; Löffler 2012.

249 Berlász–Keveházi–Monok, *Adattár* 12/1, 1984, *passim*.

250 Monok 2005, 11–16., 61–104.

totta, illetve végezte el.²⁵¹ I. Rákóczi György sárospataki könyvtárát a kálvinista lelkész, Tolnai Pap István gazdolta Debreceni Tamás jószágigazgatóval. Ismerünk olyan jegyzéket is, amely duplumjegyzék-ként készült el az Erdélybe, a fejedelmi könyvtárba küldendő könyvekről.²⁵² A hadvezér Zrínyi Miklós könyvtárát az udvari pap, Mark Forstall rendezte újra, egy új tematikus rendet kialakítva 1662-ben, és ez alkalommal katalógust is készített a könyvekről.²⁵³ A XVII. században a legnagyobb arisztokrata könyvtárak a pottendorfi Nádasdy-, illetve a kismartoni–fraknoi Esterházy-gyűjtemény voltak. Ezek a családok már alkalmaztak könyvtárost is, akiknek személyét sajnos nem ismerjük.²⁵⁴ Források utalnak azonban arra, hogy ezek az udvari tudós környezetből kerültek ki, és a könyvtárral való foglalkozás nem kizárólagos feladatuk volt.²⁵⁵

A könyvtáros mint önálló foglalkozás a XVIII. században alakult ki Magyarországon, legtöbbször a tudományos tevékenységet is folytató személyi titkárokból, illetőleg az udvarban élő familiárisok közül vált valaki azzá. A XVIII. század végére a főúri család könyvtárosává lenni vonzó volt néhány polgári származású értelmiségi számára is.

Az erdélyi magyarság központi gyűjteményének megalapítója, a főúr Teleki Sámuel (1739–1822) hosszú nyugat-európai tanulmányútja során alapozta meg könyvtárát. Útja során módszeresen vásárolta a könyveket, tematikusan törekedve az enciklopédikus teljességre. Marosvásárhelyen 1799 és 1802 között könyvtárat építtetett. Egyike azoknak a keveseknek, aki könyvtáráról a korban katalógust jelentetett meg (1796 és 1819 között négy kötetben). A könyvtár rendjét – annak

251 Ludányi 1990, 271–277.

252 Monok, KKK I, 1996, 3–29.

253 Hausner–Klaniczay–Kovács S. I.–Monok–Orlovszky, eds., *Bibliotheca Zriniána*, 1992.

254 Az Esterházyaknál első nevek, akiket könyvtárosként említenek, Esterházy Miklós (1714–1790) herceg idejéből ismertek, 1780-tól: Pater Primitivus Niemetz, majd Pater Gabriel Bader (Gabriel 2001, 123.) A XIX. század elején Esterházy Miklós (1765–1833) nádor már olyan könyvtárost alkalmazott (Gaál György), aki munkaadója kulturális politikáját is motiválni tudta (Zvara 2014; Zvara 2016).

255 Madas–Monok 2003, 139–149.

ellenére, hogy könyvtárost is alkalmazott (Kelemen Márton) – személyesen felügyelte, sőt a család másik ágának könyvbeszerzéseit is segítette. A marosvásárhelyi Teleki Téka még életében, 1802-ben vált nyilvános könyvtárrá.²⁵⁶

A magyar nemzeti könyvtár megalapítója, Széchényi Ferenc (1754–1820) ugyancsak európai körúton vett részt iskolai tanulmányai után. Csehországba, a német fejedelemségekbe, Hollandiába, Angliába, majd Itáliába látogatott. Hazatérve Sopronhorpácson és a nagycenki kastélyban alakított ki könyvtárat. Könyvtárosai Hajnóczy József (1750–1795), majd Tibolth Mihály (1765–1833) voltak. Könyvtárát 1802-ben ajánlotta fel egy nemzeti könyvtár (*Bibliotheca Regnicolaris*) alapítására. A könyvtár katalógusának kiadását 1799-ben kezdték el, a pótköteteket 1803-ban és 1807-ben nyomtatták.²⁵⁷

Az első olyan könyvtáros, aki azért kapott fizetést, mert a könyvtári gyűjteménnyel foglalkozott, a már említett Miller Jakab Ferdinánd volt. Széchényi Ferenc őt nevezte ki a nemzeti könyvtár élére, és adta feladatul neki a gyűjtemény ápolása mellett egy nemzeti múzeum koncepciójának kidolgozását. Miller ezzel 1808-ra készült el. Ezen elképzelés alapján a Magyar Országgyűlés vette át a Magyar Nemzeti Múzeum és Könyvtár fenntartását.

256 Deé Nagy 1997.

257 Berlász 1981.

Az arisztokrata könyvtárak változásai

Hatalom és könyvtárak a kora újkorban²⁵⁸

A könyvtáraknak a társadalmakban elfoglalt helye nagyon különböző, attól függően, hogy melyik kulturális közösségben halmozódtak fel, illetve korszakonként is változó ez a szerep. Nyilvánvalóan egy kínai buddhista közösségben, ahol a hagyományok átörökítési, átadási mechanizmusa más, mint, mondjuk, a nyugati keresztény kulturális csoportoknál, a könyv és a könyvtár is más szerepet tölt be a folyamatban. Könyv- és könyvtártörténeti szempontból ugyanakkor többféle nyugati keresztény Európa létezik. (Több ország mai lakossága ugyan azt gondolja, hogy ő már laikus közösség, az ismeret generációról generációra történő áthagyományozási módját mégis egy nyugati keresztény, latin rendszer alakította ki – Európa ma, ebből a szempontból biztosan keresztény.) Közép-Európa népei körében a kései krisztianizáció – IX–XI. század – kulturális értelemben meghatározó volt. (Az, hogy a társadalom és a gazdaság történetében megfigyelhető másfajta feudalizmusokról beszélhetnek a szakírók, nem mostani előadásom tárgya, de Európa régióinak meghatározása szempontjából alapvető.) A nyugati kereszténységre jellemző egyházi, oktatási és kulturális rendszer kialakítása a teljes közép-európai (egyesek szóhasználatában „köztes-európai”²⁵⁹) régióban a XV. század végére, a XVI. század elejére befejeződött. Azt gondolom, hogy Európa ekkor volt a leginkább egységes közösség. Az egység alapja a közös latin nyelven kialakított nyugati keresztény kultúra volt, még akkor is így van ez, ha tudjuk,

258 Monok 2016a.

259 Vö. Pándi 1995; Bencsik 1997; Ham 1998; Pándi 1999.

hogy a nyelvi és a kultikus egység ekkorra már éppen jelentős mértékben felbomlóban volt (vernakularitás a használati írásokban, a világi irodalomban, illetve már a könyvnyomtatásban is; a *devotio moderna*, illetve a protestáns reformáció kezdeteinek kora ez).

A közép-európai régió két nagy középkori királysága, a lengyel és a magyar, a XVI. század folyamán elveszítette hatalmi pozícióit, és folyamatos védekezésre kényszerült a keletről érkező, elsősorban az orosz és az oszmán-török hatalmi törekvésekkel szemben. Az országok gyakran hosszú ideig voltak hadművelleti területek, az időről időre felépülő kulturális és tudományos intézményi rendszer – így a könyvtárak is – többször teljesen megsemmisült.²⁶⁰ Tegyük hozzá rögtön, hogy a gazdasági, társadalmi és politikai bizonytalanságban eltelt két évszázad egyben a vallási változások korszaka is, vagyis az iskolák, a könyvtárak mindig egy újabb, vagy gyakran más szellemben kezdtek el újjáépülni addig, amíg aztán a következő hadjárat el nem pusztította azokat. Ilyen, valóban romboló háborúk a Magyar Királyságban a török hódítás (1526-tól 1660-ig egyre nagyobb területek kerültek oszmán adminisztráció alá), a tizenöt éves háború (1591–1606), az erdélyi fejedelmek hadjáratai a Habsburg-császár ellen (1618, 1621, 1623, 1626, 1644), a Habsburg-hatalom elleni fegyveres harc (Thököly Imre (1677–1689), II. Rákóczi Ferenc (1703–1711)); Erdélyben a tizenöt éves háború, majd a legpusztítóbb, az 1658 és 1661 közötti tatárjárás, a Rákóczi-szabadságharc (1703–1711) és az utolsó tatárjárás, 1717.

Könyv- és könyvtártörténeti szempontból a közvetlen következmény az volt, hogy a könyvkiadás nagyon szerény méreteket ölthetett. Ennek egyik oka a lakosság szegénysége, vagyis a papírgyártás alapját képező rongy hiánya, a lakosság ugyanis nem tudta ruházatát pótolni, így nem volt elhasznált ruha. Az import papír pedig drága volt, jobban megérte könyvet importálni.²⁶¹ Mostani adatbázisaink már megengedik összehasonlító számok közlését is. A XVI. és XVII. században a Magyar Királyságban és Erdélyben hozzávetőlegesen ötezer könyvcím jelent meg, az ugyanerre a korszakból származó könyvjegyzéke-

260 A változatos történelem országonkénti párhuzamos áttekintését lásd: Roth 1999.

261 Bogdán 1963; Borsa 1976.

ken és könyvtári katalógusokon közel nyolcvanezerféle cím szerepel. Ez a két szám önmagában is jelzi, hogy a magyar királyságbeli és az erdélyi kultúra mennyire receptív, befogadó jellegű volt.²⁶²

Az értelmiségi képzése *studium generale*, illetve egyetemi (*universitas*) szinten csaknem teljes egészében külföldön történt. Ez egyben azt is jelentette, hogy az értelmiségi a saját magánkönyvtárát jellemzően az itt töltött egy-két, ritkán hosszabb idő alatt építette fel, anyagi erőttől függően persze, amely erő nagyon korlátozott volt. Az országban, hazatérésük után, csak vándor könyvkereskedőktől – akik nem árultak tudományos könyveket –, könyvkötőktől (itt jellemzően használt könyvet tudtak venni), elhunyt értelmiségiek özvegyeitől tudtak vásárolni, vagy külföldre induló fiatalokat, kereskedőket bíztak meg beszerzéssel. Ebben a helyzetben az intézményi könyvtárak szerepe alapvetően más lett, mint a nyugat-európai országokban. Egy-egy iskolai könyvtár anyaga perdöntő volt a jövőbeli értelmiség kulturális horizontjának alakításában, esetlegesen újabb könyvekhez való hozzáféréseben. Ugyancsak fontos kiemelni, hogy a főúri gyűjtemények nyitottak voltak a familiárisok köre számára, gyakran az arisztokrata birtokain tevékenykedő tanárok vagy egyházi személyek (papok, lelkészek) is használták a könyvtárat. Így az arisztokrata magángyűjtemény (udvari könyvtár) intézményi könyvtárrá vált.

A XVIII. század a Magyar Királyság, illetve a tőle független törvényhozással rendelkező Erdélyi Nagyfejedelemség számára a béke évszázada volt. Újjá kellett építeni ezeket az országokat, kialakítani adminisztratív rendjeiket, a teljes oktatási és kulturális intézményi rendszert. Ne feledjük, a középkori főváros, Buda, Óbuda és Pest (a három város) lakossága az 1720-as években együtt nem haladta meg a tizenötezer főt; a város alkalmatlan volt a fővárosi funkciók Pozsonytól való visszavételére. Az érseki székhelyek – Esztergom és Kalocsa – csaknem pusztahelyek voltak. Nem véletlen, hogy az esztergomi érsekség csak a XIX. század elején költözött vissza Nagyszombatból és Pozsonyból Esztergomba, és az Országgyűlés csak 1848-ban került újra Pestre.

A kérdés az volt, hogy ki fogja az újjáépítést vezetni, ki tudja bizonyítani az ország lakosságának, hogy neki köszönhetik az új intézményeket, a kulturális felemelkedést? Nem feledjük el azt sem, hogy egyik országnak sem volt nemzeti királya. A Habsburg- király és császár Bécsben tartotta udvarát, a Magyar Királyságban a nádor (*palatinus*), Erdélyben a kormányzó (*gubernator*) képviselte őt. Egyetem, iskolák létesítése, vagy központi, a majdani nemzeti könyvtár, múzeum vagy tudós társaság alapítása a császárnak nem volt közvetlen érdeke. A kulcsszerep a főuraknak és az egyházaknak jutott. Ebből a szempontból azonban rögtön megjegyzek két nagyon fontos dolgot: a legtöbb katolikus főpap – még ha tudunk jobbágyszármazásúakról is – valamelyik főúri család tagja volt,²⁶³ sőt nagyon gyakran egy-egy terület világi adminisztratív vezetője, és a végrehajtó hatalom feje volt egy személyben a püspök is (püspök-ispánok). Erdélyben pedig a kálvinista egyház úgynevezett Főkonzisztórium (egy állandó egyház-kormányzati szerv) tagjai között találjuk az arisztokrata családok képviselőit.²⁶⁴ Az iskolák, a könyvtárak alapításának és fenntartásának kérdése így közvetlenül is hatalmi kérdésnek számított.

Milyen könyvtárakat, iskolákat alakítsanak, milyen formában emeljük az ország lakosságának általában nagyon alacsony kulturális színvonalát? Milyen legyen a központi üzenete egy-egy ilyen alapításnak? Hol legyen a helye a császári családnak, a Habsburg Birodalomhoz való tartozásnak ebben az üzenetben? A válaszok és a megoldások természetesen különböztek a vallási hovatartozás szerint, de az illető közösségnek a Bécshez viszonyított földrajzi elhelyezkedésétől is függött. Emellett az egyes társadalmi csoportok nemzetiségi hovatartozása is szerepet játszott már, különösen Erdélyben.

Kezdjük a szempontok mérlegelését a Habsburg-családhoz, illetve a birodalomhoz való viszonytal. A magyarországi és az erdélyi országgyűlési rendek viszonylagosan nagy önállóságot szerettek volna a belső ügyek intézésében, így annak eldöntésében is, hogy melyik egyházat támogatják, milyen iskolát és könyvtárat alapítanak, és hol. A törököktől visszahódított hatalmas területek tulajdonlásának kérdését

263 Travnik 1933; Travik 1933–1934; Berlász 1974a.

264 Sipos 2000.

az udvar nem engedte ki a kezéből. Számos birodalmi család tagja kapott hatalmas birtokokat a törökellenes háborúban való szerepéért, vagy annak ürügyén. Így jutott XI. Ince pápa családja (Odescalchi) is az egyik legtermékenyebb területhez a Szerémségben. Számos „előrelátó” osztrák, délnémet, itáliai család tagja házasodott már a XVII. század második felében a magyar arisztokrácia családjába. Sok nyugat-magyarországi és felföldi protestáns főúri család katolizált a XVII. század második felében. Akik nem tették ezt, nem remélhettek bárói, grófi címeket a császári udvartól. Mária Terézia majd csak az osztrák–porosz háború után változtatott az előléptetési gyakorlaton.

Könyvtártörténeti szempontból ezek a házasságok nem olyan lépések, amelyek nyomtalanok lettek volna. Ha összehasonlítjuk egy-egy udvari könyvtár katalógusát az idők folyamán (a XVII. század közepétől a XVIII. század végéig), meg kell állapítani, hogy a könyvanyag modernizálódása egy-egy nyugati férj vagy feleség érkezésével kitapintható. Az erős történeti és teológiai túlsúly az arisztokrata könyvtárak anyagában eltűnik, és a földrajz, politikai elméletek, szépirodalom, majd egyes szaktudományok jelennek meg hangsúlyosabban, a mindig erős történelem és a XVIII. század elejétől megjelent, elkülönítetten kezelt *patrioticumok* (ez esetben, ugye, *hungaricumok*) mellett.²⁶⁵ A *hungaricum* a *Hungariához* tartozást jelöli, és a Magyar Királysághoz tartozás tudata nem csupán a magyar nemzetiségiek körében élt egészen az osztrák–magyar kiegyezésig (1867). Erdélyben ez a tudat a *transylvanus*-tudat, amely nem független az előbb említett *hungarus*-tudattól sem. Ebből a szempontból külön érdekes a horvát nemesiség és a horvát lakosság változása. A horvátok államisága a Magyar Királyságon belül, a rendi országgyűlések kialakulásától kezdve intézményesen is biztosított volt. A *croatus*-tudat a XVII. századtól kezdve gyorsan erősödött,²⁶⁶ de a horvátországi nemesi könyvtárakban *Croaticum* gyűjteményről nem tudunk, tudunk viszont *Hungaricumok* külön kezeléséről.

Sajátosan alakult az egyes egyházak és a császári hatalom viszonya. Erdélyben a bécsi udvar jól megfontolt politikai szándékkal támogatta

265 Monok 2013b.

266 A kérdés legteljesebb összefoglalása magyarul: Bene 2000; Fine 2009.

az örmények és a románok kulturális (és politikai, hatalmi) törekvéseit. Mindkét közösség útja ehhez a támogatáshoz a Rómával való unión keresztül vezetett.²⁶⁷ (Az örmények uniója a legújabb kutatások szerint nem a Habsburg uniós politika eredménye.) A görögkeleti válást követő románoknak kisebb könyvtárai ismertek a XVIII. század közepe előtti időből (a gyulafehérvári püspöki könyvtár, vagy a brassói Szent Miklós-templom gyűjteménye), ezek azonban nem számottevő nagyságúak (harminc-ötven könyv), tartalmi súlypontjaikról nehéz lenne beszélni. Az uniált románok azonban Balázsfalván jelentős középiskolát, nyomdát és könyvtárat tudtak létrehozni, a papjelöltek itt Balázsfalván, majd Kolozsváron és végül Nagyszombatban az egyetemen tanulhattak tovább, illetve a római tanulmányok is nyitottak lettek számukra. A balázsfalvi könyvtár tartalmi összetétele a XVIII. század közepén modernnek mondható, a kortárs itáliai és bécsi teológiai áramlatok képviselői is ott voltak a polcokon.

Ám Erdélyben a vallási tagoltság követte a nemzetiségét.²⁶⁸ Római katolikus maradt a székelyek és a magyarok egy része, a németek Luthert követték, a magyarok többsége kálvinista lett, kisebb magyar közösségek pedig (lengyel és olasz exulánsokkal) unitáriusok. Könyvtártörténeti szempontból jelentős az a nemes konkurencia, amely az egyházak iskolai könyvtárainak fejlesztése között volt. A kálvinisták három nagykollégiumra koncentráltak (Kolozsvár, Nagyenyed és Marosvásárhely), jóllehet Székelyudvarhelyen is erős középiskolai könyvtárunk volt. Az evangélikus szászoknak működtek a reformáció kezdetén megalapított gimnáziumaik, a legjelentősebb a brassói, illetve a nagyszabeni volt. Ezek könyvtárainak anyaga folyamatosan bővült – a sajnálatos tüzesetek ellenére is – tanári és lelkészi hagyatékokkal, és folyamatos vásárlással. A városi közösségek ráadásul már a XVIII. század második felében olvasóköroket, és ezekben kisebb könyvtárakat is kialakítottak. A magyar unitáriusok kolozsvári, tordai, majd székely-

267 Vö. Marte–Ionitã–Mârza–Stanciu–Suttner, eds., *Die union...* 2010–2011.

268 A kérdés összetettségének kiterjedt irodalma van. Ezek közül itt csak néhányat említek: Crãciun–Ghitta, eds., *Ethnicity and Religion...* 1995; Crãciun–Ghitta, eds., *Church and Society...* 1998; Pál, szerk., *Felekezetek és identitás...* 1999; Balla–Sterbling, eds., *Ethnicity, Nation, Culture...* 1998; Andor–Tóth I. Gy., eds., *Frontiers of Faith...* 2001.

keresztúri középiskolájának volt számottevő gyűjteménye, ezek modernizálása azonban komoly gondokat jelentett számukra. Főként az elhunyt lelkészek, jelentősebb unitárius világi értelmiségiek könyveivel gyarapodtak.

Az erdélyi katolikus egyházmegye élére 1780-ban került Batthyány Ignác, aki a magyar királyságbeli példát követve jelentős könyvtárat alapított Gyulafehérvárt.²⁶⁹ Reményei szerint ez a könyvtár, múzeum és obszervatórium – hiszen mindhárom intézményt létrehozta egyetlen épületben – a leendő erdélyi tudományos társaság munkáját is segítette volna. A püspök 1798-ban az erdélyi katolikusokra testálta, kis túlzással az „erdélyi katolikus nemzeti könyvtárat” hozta létre, jóllehet a gyűjtemény kevésbé volt erdélyi eredetű, vagy tematikusan Erdélyre koncentrált. Ezt követően az erdélyi kálvinistáknak is lett egy „nemzeti könyvtárunk” (1802: Teleki Sámuel),²⁷⁰ majd a lutheránus szászoknak is (1803: Samuel Brukenthal).

Ez a fajta versengés az egyes egyházak törekvései közt abban a tekintetben, hogy a lakosság kulturális színvonala az ő tevékenységükhöz kötődjön, és hogy ők azok, akik összegyűjtik és ápolják a közösség írott emlékeit, a Magyar Királyságban nem volt ennyire erős. A XVIII. században persze itt is újjászervezték az egyházi közigazgatást, és a központokban jelentős könyvtárakat alapítottak. A protestánsok a középfokú oktatási intézmények gyűjteményeit bővítették jelentősen, míg a világi katolikus egyház a püspöki központokban létesített ma is megcsodálható jelentős *bibliothecákat*. A katolikus iskolaügy a szerzetesrendek kezében volt, a jezsuiták és a piaristák versengtek, hogy melyikük tud modernebb tananyagot és olvasnivalót ajánlani a diákoknak, lehetőleg bentlakással. Ebbe a versengésbe a császári politika jelentős módon szólt bele, amikor a jezsuita rend működését megtiltotta (1773). Ekkor került az 1635-ben alapított jezsuita egyetem Nagyszombatból a leendő fővárosba, Budára (1777), majd Pestre (1784), és a szerzetesrendek feloszlásával (1783) az ő könyvtáraikkal egészült ki ennek könyvtára, és vált a mai napig is az egyik legjelentősebb magyarországi gyűjteménnyé.

269 Jakó 1997a; Hendre Bíró 2012.

270 Az erdélyi nemesség vallási öntudatáról lásd Sipos 2014.

Fontosnak tartom azonban aláhúzni azt a tényt, hogy az egyházak működése mögött is a magyarországi nemesi és főnemesi családok álltak. Általában közvetlen módon vettek részt az említett könyvtárak kialakításában és gyarapításában. Ez a kulturális politika, ha nem is kifejezetten császárelleenes megfontolásokból alakult ki, de mindenképpen oppozíciót jelentett abban a koncepcióban, hogy a Magyar Királyság népeinek kulturális felemelése, civilizáltabbá tétele egy Habsburg-feladat, a munka sikere egy Habsburg-mű. Nemcsak a kálvinista magyar főnemesség, de a nagy katolikus családok is azzal, hogy saját mecenatúrát alakítottak ki, birtokaik iskoláinak és könyvtárainak jó gazdájává váltak, kimondatlanul – ám néha kimondva is – a magyar nemzeti törekvéseket szolgálták. A XVIII. században már csaknem kizárólag a magyar nyelvű művelődés megteremtését, illetve ennek a művelődési életnek intézményes kereteit akarták kialakítani. Ezzel óhatatlanul kialakult egy feszültség a magyar és nem magyar értelmiség tagjai között, amely ellentét majd elvezet ahhoz, hogy külön-külön nemzeti és kulturális egyesületek, és ezek könyvtárai, múzeumai alakulnak. De ez már egy XIX. századi történet.

A „mindenkinek szóló könyv” csoportba többféle kiadvány sorolható. Népenként, országonként is változó a csoport elnevezése, és az is, hogy milyen műfajú írásműveket értünk a megnevezés alatt. Amely műveket a francia szakirodalomban a «les livres pour tous» kategóriában említenek, a «les lectures populaires» csoportba nem feltétlenül sorolják, de biztosan van egy metszete a két halmaznak. Ráadásul, mivel a XVI. század második felében a «Bibliothèque bleue» mint kiadói vállalkozás nagy sikert mondhatott magáénak, az ebben a kiadványkörben megjelent egyes műveket már egyféle műfaji csoportként emlegetik. Azoknak a könyves vállalkozóknak, a mögöttük álló mecénásoknak – a kulturális politikát alakítóknak – és értelmiségieknek, akiknek szándékukban és érdekükben állt az olvasásnak, az irodalmi ízlésnek az elterjesztése, a társadalom kulturáltsági szintjének az emelése, a «Bibliothèque bleue» népszerűsége alkalmat adott arra is, hogy az ájtatos, a szerelmi és a briganti történetek mellett, azok között, komolyabb erkölcsi tartalmú műveket, történelmileg hiteles anyaggal dolgozó népszerű történeteket is kiadjanak.²⁷² Ha megnézzük a «Bibliothèque bleue» vállalkozásban megjelent kiadványok jegyzékét, jól láthatjuk ezt.²⁷³ Az olasz szakirodalom «libri per tutti» és «libri da risma» kifejezéseivel hasonló a helyzet.²⁷⁴

Külön érdekes kutatási téma lehetne, ha ugyanezt a könyvtörténeti jelenséget megvizsgálnánk a francia, az olasz, a német nyelvterületen, majd a közép-európai népeknél is. Prekonceptióként – a retrospektív nemzeti bibliográfiák első, felületes olvasása után – kijelenthetjük, hogy egy, a XVI. századtól a XX. század elejéig elnyúló folyamatról van szó. Jól látszik az, hogy a «Bibliothèque bleue» egyes kiadványai, alap-történetei mindenütt megjelennek német, olasz változatban. Majd a XVII. századtól kezdődően az egyes közép-európai nyelveken is: len-

271 Monok 2013.

272 Mandrou 1985.

273 Andries 1989.

274 Canelos 2008.

gyelül, csehül, magyarul, és a XVIII. század végi, XIX. század eleji nyelvújítási mozgalmak megjelenésével észtül, szerbül és románul. Sokszor a francia verziótól függetlenül, hiszen ókori, bibliai, vagy középkori események, alakok és történetek szolgálnak ezek alapjául. Népenként változóan alakul át ennek a kiadványcsoportnak a tartalmi összetétele is, hiszen a katolikus, vagy éppen protestáns kegyességi mozgalmak erejének és társadalmi befolyásoló képességének függvényében több helyen, és hosszabb-rövidebb ideig ilyen jellegű lesz.

Mindenképpen érdekes megfigyelni, hogy az egyes XVI–XVII. századi alaptörténetek sokszor csak a XVIII. század végén vagy a XIX. század közepén jelennek meg közép-európai nemzeti nyelven. Csak egyetlen példát említve: Giulio Cesare Crocénak, a XVII. század eleji bestsellere a XIX. század elején már nem volt korszerű olvasmány Bolognában, viszont a budai Királyi Egyetemi Nyomda ekkor adta ki szerbül.²⁷⁵ A kulturális politikai szándék jól érzékelhető a jelenség mögött. Ezt a bevezető gondolatot lezárva említek még egy dolgot: a magyarországi könyvkiadásban a XIX. század második felében látható az a jelenség, amely a Francia Királyságban a XVII. század elején. A ponyvairódalom népszerű témáit, mondjuk úgy, a «livres pour tous» témáit, a nemzeti irodalom akkor népszerű, ma klasszikusnak számító írói (Jókai Mór, Mikszáth Kálmán) kezdik újraírni, és megjelenik az a műfaj, amit *Jó könyvek*nek neveztek el,²⁷⁶ amely sorozat később *Olcsó könyvtár* néven az 1980-as évekig élt, nagyban hozzájárulva ahhoz, hogy Magyarországon megszűnt az analfabetizmus. (Szimbolikusnak tekinthető, hogy az ilyen sorozatok eltűntével, a posztmodern, áldemokratikus Európában újra létezik az írástudatlanság.)

Visszatérve azonban a korai újkori kiadványok és könyvtárak világába, a bevezető gondolatok között mindenképpen fontos megemlíteni, hogy e „mindenkinek szóló könyv” csoportba nem soroljuk bele a tankönyveket, jóllehet a tankönyv, több, hasonló csoportelnevezésnek a része (például a «libri da risma» ezeket is magában foglalja). Vagyis akkor, amikor az arisztokrata könyvtárak XVII–XVIII. századi anyagát vizsgáljuk, a tankönyvek jelenlétével nem foglalkozunk. Fi-

275 Zanardi, a cura di, *Le stagioni...* 2009, 52.

276 Császtvay 1997; Császtvay 1997a.

gyelmet szentelünk azonban a naptáraknak, azok tartalmi változatosága miatt.

Néhány gondolatot elmondok még a címben jelölt téma kutathatóságáról. A kora újkori arisztokrata könyvtárak katalógusai ugyanis nem túl gyakoriak. Ennek oka az, hogy a főnemesi hagyatéki eljárásokban általában az ingó javak csak akkor szerepeltek, ha azok különösen nagy értéket képviseltek: ékszerek, arany és ezüst dísztárgyak, fegyverek. Általában egy-egy birtokot a rajta lévő udvarházzal, kastéllyal hagyományoztak. Ha például egy peres eljárás során katalogizálták is a könyveket, vagy összeírták azokat, például a kalendáriumokat, a kis füzetkéket – márpedig a „mindenkinek szóló könyv” általában ilyen formátumú – csak nagyon ritkán említik. Elhasználtáguk, értéktelenségük okán tették ezt. Jó példák erre a herceg Esterházy család kismartoni könyvtárának katalógusai: a kalendáriumok nem tűnnek fel ezekben, jóllehet, amikor Johann Harich (Hárich János) könyvtáros 1938-ban külön jegyzéket készített a naptárakról, 294 kiadást sorolt fel 1923-ig tartó megjelenéssel, és ezek közül 74 cím 1800 előtti (a példányok fennmaradási esélyeire jellemző, hogy több XVII. századi kalendáriumkiadás csak e jegyzékről ismert, sajnos maguk a példányok elvesztek azóta).²⁷⁷

A katalogizálásnak más jellemzői is vannak a „mindenkinek szóló könyv” tekintetében. Az egyik nem pusztán az összeíron múlik. Egyes kiadók – például a Remondini vagy a Trattner család – az eladási esélyeiket növelendő, népszerű, közismert írók neve alatt adtak ki egyszerű történelmi műveket. A XVIII. század második felében Voltaire például vonzó név volt sokaknak, az arisztokrata családok tagjai is kedvvel vásárolták könyveit. A család könyvtárosa azután a Voltaire szerzőségű köteteket mindig katalogizálta, besorolta a francia irodalom vagy a filozófia csoportba anélkül, hogy a könyvet olvasta vagy ismerte volna. Ha a könyvtárról csak egy egyszerű jegyzék maradt fenn, a szerző és egy címszó említésével, ma már nehéz megmondani, hogy valóban Voltaire munkája volt meg egy családban, vagy éppen egy „mindenkinek szóló könyv” Voltaire neve alatt.²⁷⁸

277 Vö. Perger 2012.

278 Lásd Carnelos 2008 tételait és bevezetőjét.

Az e csoportba tartozó könyvek egyes példányait a közép-európai régióban általában, de Magyarországon és Erdélyben gyakrabban felsorolták, ha nem nemzeti nyelvűek voltak. A francia, a német vagy az olasz könyv címét sokszor nem értette az, aki az összeírást készítette, ráadásul idegennyelvűsége miatt értékesebbnek nyilvánították, mint például a magyar, vagy éppen a latin nyelvűeket.

A „mindenkinek szóló könyv” jellegénél fogva persze anyanyelven íródott. A Lengyel és a Magyar Királyságban is, ahol a hivatalos nyelv a latin volt a dolgozatom tárgyát képező időszakban. Akkor is gyakran anyanyelvűek, vagy legalább részben azok, ha például egy kalendárium címe latinul van.

Az anyanyelvűség tehát az egyik biztos jellemzője a „mindenkinek szóló könyv” kategóriájú kiadványoknak. Az ilyen kiadványok azonban akkor születnek, amikor a társadalom egy mérhető része már tud olvasni, és van az illető kulturális közösségben megfelelő számú könyvkiadó, akinek elsődrendű érdeke a könyvek kiadása, és főként eladása, és esetleg még emellett van olyan szándéka is, hogy a meglévő olvasni tudó réteg szélesítésével a közösség kulturális színvonalát emelje (és egyben a kiadványai felvevőpiacát szélesítse). Amint ez az olvasni tudó létszám megnő, egyre több olyan könyv szól majd mindenkihez, amelyet egy megelőző időszakban csak kevesek érdeklődésére számot tartóként ismerünk.

A főnemesi családok tagjai több tekintetben érdekszövetségbe kerültek ezekkel a kiadókkal. A birtokaikon élők életének minőségéhez egyre inkább hozzátartozott az iskola, az alapvető, csak az írástudáson keresztül megszerezhető ismeretek. Ezért ha kellett, a kiadványok mecénásaiként léptek fel.

Magyarországon és Erdélyben a XVI. század folyamán megjelent nagyon kisszámú könyvnek jelentős része magyar nyelvű lett a század utolsó harmadára. Az a műfaj, amelyet *széphistóriaként* vagy *históriás énekként* ír le az irodalomtörténet, a korszakban a mindenkihez szóló irodalomként értelmezhető.²⁷⁹ Az ókori és a bibliai történetek szabad, magyar nyelvű elmesélése, a magyar történelem egyes, sokak által is-

279 Gazdag bibliográfiával lásd Kőszeghy–Papp 2005; legújabban: Czintos 2017.

mert, illetve a közel kortárs és kortárs események elmondása adta ezeknek a témáját. Ugyancsak ismertek voltak a kalendáriumok is.

A XVII. század első felében azonban a Kárpát-medence könyvkiadásában egy relatinizálódási és egy reteologizálódási jelenséget regisztrálnak a korszak elemzői.²⁸⁰ Ha megnézzük a retrospektív magyar nemzeti bibliográfia köteteinek tárgymutatóját, akkor a francia «livres pour tous» körbe a következőket sorolhatjuk: *vallásos olvasmányok*, amely tárgyi megjelölés az ájtatos, léleképítő (*Erbauungsliteratur*) művet jelenti; *kalendáriumok, sorsvető és álomfejtő könyvek; gazdasági kiadványok*, amely utóbbi csoportba egy méhészeti könyv, egy *practica arithmetica*, vagyis számolást tanító könyvecske tartozik. Érdekes, hogy az első magyar nyelvű európai útikönyvet, Szepesi Csombor Márton *Europica varietasát* (Kassa, 1620)²⁸¹ a *tudományos kiadványok* közé sorolják. Pedig ez *mindenkihez* csak a kis példányszáma miatt nem szólhatott. (Zárójelben megjegyzem, hogy ez a tárgyi felosztás önmagában is jelzi a magyar és erdélyi kultúrának német meghatározottságát és szellemiségét.)

Ha ezt a tárgyi felosztást összehasonlítjuk a XVIII. század végi kiadványok tartalmi csoportjaival, akkor a *mindenkihez szóló könyv* kategóriában a lassan növekvő számú szépirodalmi kiadványon túl sokat nem tudunk említeni. Az egyes tárgyi csoportokon belüli gazdagodás persze figyelemre méltó, hiszen a földműveléssel kapcsolatos könyveken belül már van tudományos, és a hagyományt bemutató is. A tudományos kiadványoktól világosan elválnak a természetrajziak, illetve a természetleírások, amelyek részben az utazási irodalom körébe tartoznak; népszerű magyarázatot adnak természeti jelenségekre (eső, villámlás, szélvihar stb.). Utalok itt az olyan könyvcímekre, mint a *Miért és azért*.²⁸² A léleképítő munkákon belül is elkülönülnek a teológiailag jellemezhető munkák (a műfaj klasszikusa, Thomas de Kempis,²⁸³ a pietista vagy a janzenista szellemű írások) a vallásos regényektől, az ájtatos – akár egyes szentek csodáihoz kötődő – történetektől.

280 Az erre vonatkozó szakirodalmi vitát is összefoglalta Heltai 2008.

281 OSZK Régi Magyarországi Nyomtatványok (RMNy) 1219.

282 Spolity 1844.

283 Vö. *Imitatio Christi* 2011.

Ez utóbbi kiadványkör kapcsán mindenképpen említést érdemel a nagyszámú kép, amellyel főleg Bécsből, illetve Bassanóból látták el a magyarországi és erdélyi olvasókat.²⁸⁴

A főnemesség szerepe is változott ezeknek a helyi, vagyis magyarországi és erdélyi kiadványoknak a létrejöttében. A XVI. század végén, XVII. század elején még a magyar irodalmi nyelv kialakítását támogatták, pontosabban – többségükben protestánsok lévén – a magyar nyelven olvasni tudók vallásos tudatosságát is erősíteni akarták, de mindenképpen támogatták a közösség kulturális megerősítését.²⁸⁵ A pozitív történelmi példák kapcsán (például a töröktől sikeresen megvédett vár), a magyar történelem kiemelkedő alakjaihoz kötődő hőstettek elmondásával a török elleni összefogást is erősítették, és persze a saját hatalmi reprezentációjukhoz is hozzátartozott a dicső elődök életének a felmutatása. Ilyen történetek Hunyadi Mátyás királyhoz vagy ennek neves hadvezéréhez, Kinizsi Pálhoz kötődtek, de az ókori hadvezérek sem maradtak le a tablóról.

A XVII. század második felében, de főként utolsó harmadában, majd a XVIII. század elején a többségükben rekatolizált főnemesek jelentős körében – és a nádorok is idesorolhatók – a magyarországi lakosság kulturális felemelésének a programja két fontos dologgal kötődött össze: az egyik egy egységes nemzeti kultusz felépítése, és ezzel szoros összefüggésben Magyarországnak, annak történetének és egyháztörténetének a Habsburgoktól független létének a felmutatása.²⁸⁶ A Habsburg örökös tartományokban, és elsősorban az udvarban ugyanis azt a képet erősítették és hirdették Magyarországról, hogy a kereszténység osztrák találmány, nélkülük ez egy pogány, barbár ország, a magyar nem tartozik a nyugati keresztény és civilizált népek sorába (ez a kép napjainkig sem változott semmit). Erdélyben ez a tö-

284 Vö. Infelise–Marini, a cura di, *Remondini*, 1990; Milano, a cura di, *Commercio*... 2008.

285 A keszthelyi Helikon Kastélymúzeum 1997 és 2004 között hét konferenciát rendezett „*Arisztokrácia, művészetek, mecenatúra*” címmel, amelyek anyagából válogatás három kötetben jelent meg: Czoma, szerk., *Arisztokrácia*... 2000; Czoma, szerk., *Arisztokrácia*... 2003; Czoma, szerk., *Arisztokrácia*... 2005. Lásd még összehasonlításként Bellágh 2005.

286 Tüskés–Knapp 1995; Tüskés–Knapp 2002a.

rekvés egy aktív rekatolizációs politikával együttesen valósult meg, hiszen a Habsburg Birodalom részévé vált Nagyfejedelemség magyar lakosságának többsége és a németek protestánsok (kálvinista, unitárius, illetve lutheránus) voltak.

Az a jelenség tehát, hogy a *mindenkinek szóló könyv* Magyarországon és Erdélyben túlnyomó többségében vallásos tartalmú volt, ennek a nyomásnak is köszönhető, és persze az is, hogy a főnemesség még a XVIII. század első felében is mecénásként szerepelt az ilyen kiadványok létrejöttében. A XVIII. század második felétől ez a szerep háttérbe szorult, azt az egyházak vették át. A könyvkiadói anyagi érdek – mivel az olvasni tudók száma csak lassan emelkedett – önmagától még nem működtette a piacot. A főnemesi mecénatúra egyre inkább a magyar nyelvű irodalom és tudományosság irányában nyilvánult meg.

A főnemesi olvasmányok között tehát mindenképpen számolnunk kell ezzel a kiadványkörrel, legalábbis úgy, mint az általuk támogatott kiadványokkal, és nyilván ismerték is ezeket. Külön érdekes jelenséget mutat az erdélyi és a magyarországi kálvinista asszonykönyvtárak vizsgálata ebből a szempontból. Bármelyik könyvtárat is tekintjük – Bornemisza Anna (1630?–1688), Veér Judit (1631?–1707), Bethlen Kata (1700–1759), Gyulay Klára (†1757), Ráday Eszter (1716–1764), Wesselényi Kata (1735–1788), Bethlen Zsuzsánna (1754–1797) stb.²⁸⁷ –, a vallásos történetek dominálják a most vizsgált kiadványkört. Annak ellenére, hogy szép számban jelen vannak a gazdasági ismereteket taglaló népszerű, vagyis nem tudományos kiadványok, a történelmi alakkokról szóló regényes történetek, természetismereti munkák. Külön kiemelhetjük, hogy gyakran magyar és török témájú, eredetileg francia vagy német sikerkönyvek magyar fordításai is feltűnnek a könyvjegyzékeiken (például a budai pasa története Aranka György tolmácsolásában),²⁸⁸ vagy francia klasszikus irodalom magyar parafrázisa (Corneille *Cid*-je Teleki Ádám megverselésében).²⁸⁹ Ezeket a szövegeket a magyar írók is meg tudták volna írni – hiszen sokszor nagyon

287 Vö. Deé Nagy 1996; Deé Nagy 1997a.

288 *A budai pasa*, ford. Aranka György, Bécs, Ignaz Alberti, 1791.

289 Teleki 1773.

kevés köze van ahhoz, amiről „fordították” –, de az idegen irodalmi tekintély segítette a könyv eladhatóságát, elterjedését, használatát. Rögtön megjegyezném, hogy a *mindenkinek szóló könyv*, amely kiadványkör tagjai nem tartoztak az irodalmi kánonba abban a kulturális közegben, ahol keletkeztek, azzal, hogy egy neves magyar értelmiségi fordította le vagy interpretálta, a magyar irodalmi kánon által számon tartott szöveggé váltak. De az említett *Cid*-példa azt is jelzi, hogy akadnak olyan esetek is, amikor a főnemesi olvasmányokba bekerült irodalmi szöveg úgy válik magyar nyelven népszerűvé, hogy nem irodalmi fordításként ismerték meg először.

A főnemesi könyvtárakban azonban a XVII. század második felétől kezdődően jellemzően francia, de gyakran német, ritkábban olasz nyelvű népszerű irodalmat találunk. Ennek oka lehet egyfelől az, hogy a török kiűzését közvetlen megelőző időtől kezdve az osztrák, délnémet és itáliai családok gyakran házasították össze leányaikat, fiaikat magyar főnemesi családok ifjaival. Ez gyakran összekötődött a magyar protestáns család egy ágának a katolizálásával is. A Magyarországra érkező házastárs magával hozta olvasmányait, egyben modernizálta az itteni családi könyvtárat.²⁹⁰ A főnemesek nyelvi kultúrája is jelentősen bővült, hiszen a latin mellett németül, olaszul részben tudtak – a család birtokainak elhelyezkedése függvényében –, és a korszak koinéja, a francia, szükségessé, no meg divattá is vált.

Ha ebből a szempontból vizsgáljuk a XVIII. századi főnemesi könyvtárak anyagát, akkor azt kell kiemelnünk, hogy elsősorban az utazási irodalom tömegtermékei, a galanterie, majd szentimentalista regények tömege terjedt el. Még a konzervatívabb kálvinista főnemesek könyvtáraiban is ezt látjuk. Jó példa lehet erre a jelenségre Ráday Gedeon (1713–1792) könyvvásárlási jegyzéke azokról a könyvekről, amelyeket Eszterházy Miklós (1711–1764) könyvtárának árverésekor

290 A külföldről való házasodás politikai indíttatásairól, de kulturális jelentőségéről is lásd: Koltai 2007. Kifejezetten a családi könyvtár anyagának megváltozására példa lehet Forgách Ádám (1601–1681) házassága Anna Katharina von Rechberggel, de az Esterházy családból is bőven említhető hasonló eset, főként a XVIII. századból. Vö. Monok 2012 vonatkozó fejezeteivel, és az összegzésben: 273.

vett.²⁹¹ A vásárlás jelentős része a kortárs, nagyon modern felvilágosult irodalom (például Rousseau művei), és gazdag színházi gyűjtemény (olasz, francia, német darabok) mellett az az irodalom, amelyet a *La Belle et Bête* szerzőjének, Gabrielle-Suzanne de Villeneuve-nek a *La jardinière de Vincenne*-je, Philippe Poissonnak a *Le fou du qualité*-je jellemez.

Az ókori szerzők népszerű művei már nem eredeti nyelven, hanem franciául átdolgozva kerültek a könyvtárakba. Példaként Jean-Chrysostome Bruslé de Monpleinchamp Esopus-kiadását (próza és vers) említem, természetesen gazdagon illusztrált volt a kiadás, de számos más példa is hozható (például Eszterházy János Nepomuk Kázmér (1774–1829) lajtakái könyvtárából).²⁹² Ez utóbbi könyvtár tematikus rendjében a «Biographies fictices ou Romans» nem is a «Littérature» szakba került, jelezve, hogy maga a katalógus készítője sem érezte az irodalmi kánon részének ezeket a szövegeket.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a *mindenkinek szóló könyv* a magyarországi és erdélyi főnemesség számára magyarul nem olvasmánycént, hanem kulturális politikai eszközként szolgált. A XVI. század végéig, a XVIII. század közepéig aktív mecénásként támogatták ennek megjelenését, különösen a kiadványcsoport vallási jellegű, erkölcsnemesítő darabjait. A francia, a német és az olasz, hasonló jellegű könyvanyag már könyvek összeírásában is szerepel. Az is igaz, hogy jellemzően az ókori szövegek modern parafrázisait, illetve a népszerű irodalmat vásárolták. Ezek a szövegek magyar változatukban, a magyar irodalomtörténeti kánon részévé is válhattak, ha egy kanonizált magyar szerző fordításában vagy adaptációjában kerültek a piacra. Hasonlóképpen a nem magyar irodalom jelentős darabjai magyarul nem fordításképpen, hanem a mű cselekményének elmesélésével váltak népszerűvé a Kárpát-medencében.

291 Berecz 2003.

292 «Catalogue des livres de la Bibliothèque de Gattendorff, écrit 1805» Szegedi Tudománygyetem, Egyetemi Könyvtár MS 1826 (Eszterházy LIV/2394).

Magyarország XVIII. századi történelme alapvető változásokkal kezdődött. Már a török kiűzése előtt, illetve a harcok folyamán több elképzelés volt az ország újjáépítésére, újjászervezésére, új adminisztratív és gazdálkodási rendjének kialakítására, az ország lakosságának kulturális felemelésére.²⁹⁴ A Habsburg Birodalomtól való elszakadásért folytatott vesztes szabadságharc (1703–1711) után ezek közül egyértelműen az udvari elképzelés érvényesült. Az ország sorsának irányítói, az arisztokrata családok részben alkalmazkodtak ehhez, részben a helyi politika alakításában megpróbálták saját elképzeléseiket is érvényesíteni. Ahhoz azonban, hogy ez utóbbihoz erejük legyen, az anyagi megerősödésen kívül szükségük volt arra a műveltségre, amelyet tanulmányaik, utazásaik során szereztek. Az udvari környezetük hatása biztosan sokat számított ebben a művelődési folyamatban, azonban azok a személyiségek, akik az ország újjáépítésében, művelődési intézményrendszerének gyarapításában jelentőset alkottak, maguk is komoly olvasmányműveltséggel bírtak. Ezért is fontos annak a vizsgálata, hogy miként alakult ennek az olvasmányanyagnak a tartalmi összetétele.²⁹⁵

Az arisztokrata könyvgyűjtemények²⁹⁶ kialakítását befolyásoló tényezőket sorra véve, az egyes családok anyagi helyzetének alakulása nem számít az első szempontnak. A könyvek ára ugyanis, tekintettel az európai könyvtermés mennyiségi változásaira, minden rendű és rangú személynek kedvezett, a könyv olcsóbb lett. A gyűjtési tevékenység

293 Monok 2013c.

294 A legismertebbek Kollonich Lipót püspök, Esterházy Pál nádor, frater Angelus Gabriel Gauteri de Nizza, illetve a magyar rendek nevéhez köthetők. A tervezetek egymáshoz való viszonyáról való tanulmánnyal, az udvar által elfogadott, illetve a nádor szövegének kritikai kiadása megjelent: Kalmár-Varga 2010. A magyar rendek elképzelése: Kalmár-Varga 1993. A genovai szerzetes tervezete: Tüzes Gábor 1900. Vö. Hodson 2007.

295 A XVI–XVII. századi állapotokról összefoglalóan lásd: Monok 2008.

296 A könyvgyűjtésről összefoglalóan: Szarvasi 1939; Berlász 1974; Monok-Buda-Hapák 2006.

összességében alapvető szemléleti változást mutat Magyarországon. A családi galériák kialakítása mellett a kincstárak nem egyszerűen az anyagi jólét, hanem a művészi ötvösmunka megbecsülésének is a jelei. A család múltjának a képeken kívül tárgyi emlékei is voltak, és ezen belül különösen megbecsült darabbá váltak a hadi események relikviái (fegyverek, egyenruhák, zászlók stb.).²⁹⁷ A kisebb ritkasággyűjtemények kiegészültek kortárs művészeti tárgyakkal, és a XVIII. század végére már Magyarországon is európai mértékben összehasonlítható családi gyűjtemények alakultak ki. Elég, ha az Esterházyak eszterházai és kismartoni kastélyaira utalunk, de a Batthyányak, a Csákyak, vagy a protestáns Rádayak udvarházai is jelzik ezt a szemléleti változást.²⁹⁸ Alapvetően megváltozott a könyvtárnak az udvari életben betöltött szerepe is. A könyvtár a kastély vagy udvarház,²⁹⁹ illetve a kert építésének³⁰⁰ a hátterét is adta, hasonlóan tükre az udvari életforma teljes megváltozásának is (zenei, színházi élet, mecénatúra).³⁰¹ A bibliofília, vagyis a könyvek szép, értékes tárgyként való gyűjtése³⁰² ugyancsak kísérő jelensége e változási sornak, még akkor is, ha – amint látni fogjuk – ez utóbbi gyűjtőtevékenység a kulturális nemzettudat kialakulásával is összefügg.

Külön megemlíteném azt a jelenséget, amely megítélésem szerint komoly szereppel bírt egyes magyar arisztokrata családok művelődési szokásainak megváltoztatásában, és a könyvanyag összetételére is hatással volt. Ez a jelenség a birodalmi grófi és hercegi családok tagjaival való gyakoribb házasság. A Magyarországra érkező feleség

297 E tekintetben, nyugat-európai léptékben is jelentős, történetében, gyűjteményi részek egymásra halmozásában is modell értékű az Esterházy udvar. A könyvtárnyi szakirodalomból most csak egy, a család több generációját bemutató kiállításra hivatkozok: Perschy, red., *Die Fürsten Esterházy*, 1995.

298 A XVIII. századi Magyarország művelődéstörténetének alapvető kézikönyve teljességre törekvő szakirodalmi bibliográfiával: Kosáry 1980, ²1983, ³1996.

299 Dobrovits 1983.

300 Fatsar 2008.

301 Egy átfogó kép arról, hogy az idegen utazók hogyan látták ezt a változást: Györffy 1991.

302 Vö. Monok 2002.

vagy férj a szűk udvari környezetén kívül kedvenc olvasmányait is magával hozta, és miután nem tudtak magyarul, egy idegen nyelv aktív használata került bevezetésre. A XVIII. század eleji könyvjegyzékeken a nagyon modern (kortárs) könyvanyag hirtelen megjelenése, vagy az antik irodalom német, francia vagy olasz kiadásainak nagy száma mögött gyakran áll egy-egy idegen házastárs. Ne feledjük azt sem, hogy a török kiűzése nemzetközi összefogással történt. Több itáliai, németországi, de távolabbi család tagjai is részt vettek ebben. Nem kevesen kaptak birtokokat Magyarországon, és letelepedtek. Csak egyetlen példa: az arezzói Alessandro Guadagni a szentgotthárdi csatában halt meg (1664), fia, Gvadányi János szendrői kapitány volt. Unokája, János, Forgách Simon ezredében volt kapitány a Rákóczi-szabadságharc idején. A Gvadányi család lengyel (1686), majd honosítással magyar (1687) grófi címet nyert, nyomtatott *ex librist* készítették rangemelésükkor,³⁰³ vagyis tudatos könyvgyűjtők voltak.

Egy további szempont a nem magyar nyelvű könyvanyag beszerzésében az lehet, hogy a Habsburg Birodalom hadserege sok helyen állomásozott, vívott ütközeteket. A magyar arisztokrata családok tagjai közül sokan katonai karriert futottak be. A XVII. század második felétől hozhatunk példákat arra, hogy az idegenben való állomásozás idején jelentős könyvanyagot vásároltak maguknak. Utalhatok Ebergényi Lászlóra,³⁰⁴ Czobor Ádámmra, Csáky Györgyre, vagy az alább bemutatandó Eszterházy János Nepomuk Kázmérra. A katonai szolgálaton túlmenően, természetesen a XVIII. századi arisztokrácia tagjainak mobilitása lényegesen megnőtt, diplomáciai, tanulmányi célú útjaik mellett a kifejezetten kikapcsolódást, ismeretbővítést szolgáló utazásokon is részt vettek.

A XVIII. században nagymértékben javultak a könyvbeszerzés lehetőségei. A magyarországi könyvkiadás is jelentősebbé vált, igaz, a század első két harmadában elsődlegesen a latin nyelvű oktatást és

303 OSZK Régi Nyomtatványok Tára, exl. 179. Vö. Fallenbüchl 1981.

304 Vö. Ötvös P. 1980.

művelődést szolgálta.³⁰⁵ A XVIII. század utolsó harmadában azonban megnőtt a magyar nyelvű könyvek kiadása, nem utolsósorban az arisztokrata családok mecenatúrájának köszönhetően.³⁰⁶ Valamennyi tudományos diszciplínában, a grammatikától a filozófiáig, a geometriától a fizikáig, az útépitéstől a bábaságig elkezdődött a magyar szaknyelv kialakítása.³⁰⁷ Ez a jelenség a könyvtárak összetételén is figyelemre méltó nyomott hagyott, hiszen a családok az általuk támogatott könyvet sokszor nagy példányszámban megvették, köreikben terjesztették, de a magyar nyelvű kultúra iránti elkötelezettségéből is megvásárolták a hazai könyvtermés darabjait.

A nemzetközileg aktív kereskedőházak figyelme is Magyarország felé irányult. Olyanoké, mint a Trattner család, amelynek Bécsben, Pesten, Zágrábban, Temesvárt nyomdája és kiadója is volt,³⁰⁸ a világléptékben (Mexikótól Kazanyig) kereskedő Remondinieké,³⁰⁹ vagy a Société Typographique de Neuchâtel³¹⁰ tervezetten élt az újjászervezett ország könyvéhsége kielégítésének lehetőségével. Ugyanakkor az egyes családok tagjai, de főként a könyvtárak anyagát gondozó udvari alkalmazottak már rendszeresen figyelték a frankfurti és a lipcsei könyvvásárok katalógusait, illetve az egyre gyakoribb könyvárveréseket is. Általában azt mondhatjuk, hogy a XVIII. század végére Magyarországon is kialakult a szervezett könyvkereskedelem.³¹¹

Tudjuk, hogy nagyon nehéz általánosságban változásokról beszélni akkor, amikor lényeges különbségek mutatkoznak az egyes család-

305 Csapodi 1942.

306 Vö. Egyed E. 2014.

307 Összefoglalóan lásd: Gazda–Stemler, szerk., *Pannóniai Féniksz*, 2005.

308 Ecsedy 1999, 180–230.

309 Infelise–Marini, a cura di, *Remondini*, 1990; Milano, a cura di, *Commercio...* 2008.

310 Granasztói 2003; Granasztói 2011.

311 Kókay 1990; Kókay 1997; Pavercsik 1999.

dok gyűjteményei között. Az Esterházy,³¹² illetve Batthyány³¹³ hercegi könyvtárak mérete, tartalmi tekintetben univerzális jellege nem összehasonlítható az egyes grófi vagy bárói családok udvarházaiban lévő gyűjteményekkel. Tendenciák azonban – részben éppen a hercegi példák követése nyomán – megállapíthatók. Konkrét példákat tanulmányomban ezért csak a grófi, illetve bárói családokból hozok.

A nyelvi változásokat befolyásolta, hogy a latin nyelv megőrizte hivatali pozícióit a XIX. század közepéig. Egy arisztokratának latinul tudnia kellett, különben nem tudott részt venni a politikai közéletben. Ennek ellenére azt tapasztaljuk, hogy a könyvtárakban egyre inkább feltűnik a vernakuláris irodalom, még az antik szerzők kiadásait tekintve is.³¹⁴ A XVIII. század végére, azt hiszem, az arisztokrácia tagjai

312 Esterházy Pál nádor unokája, Esterházy Pál Antal (1711–1762) európai utazásai és leideni tanulmányai alatt külön könyvtárat alapított, és azt a család *kismartoni* kastélyában helyezte el. *Esterháza* (Fertőd) megalapítója Fényes Esterházy I. Miklós (1714–1790), aki itt egy könyvtárat is elhelyezett. Esterházy II. Miklós (1765–1833) *Kismartonban* egyesítette a két utóbbi gyűjteményt (Zvara 2014). Ezek a könyvtárak külön-külön is korszerű, a tudományok enciklopédikus ismeretét lehetővé tevő gyűjtemények voltak. Nyelvi összetételük jellemzője az erős francia orientáció, de a könyvek jelentős hányada német, és ezt követően latin. A XVIII. század végén megjelennek az angol nyelvű útleírások és a szépirodalom is. A latin, francia, német nyelvi összetétel jellemző gróf Eszterházy Miklós (1711–1764) könyvtárára is, amelyből 1198 tételt 1766-ban árvereztek Bécsben (Eszterházy, *Catalogus*, 1766; Berecz 1999; Khavanova 2016). Utóbbi öccse, gróf Eszterházy Károly (1725–1799), *egri* püspökként már univerzális könyvtárat alapított (Antalóczi 1996; Löffler 2012).

313 A XVIII. században a hercegi Batthyány család *Körmenden* alapított könyvtárat, amelynek egy része ma az Iparművészeti Múzeum Könyvtárában hozzáférhető. A hercegi ágon Batthyány Károly József (1697–1772) *bécsi, trautmannsdorfi és payerspachi* gyűjteményei figyelemre méltóak. A családból grófi ágon több neves könyvgyűjtő említhető. Batthyány Lajos Ernő (1696–1765), akinek 1743-ban 2260 könyvét írták össze *Németújvárt*. Fiai, Batthyány József (1727–1799), mint az *esztergomi* Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány Gyűjteményének megalapítója, és Batthyány Tódor (1729–1812), akinek *kisbéri* könyvtárát ma az MTA Könyvtára őrzi. Grófi ágon (pinkafői ág) Batthyány Ignác (1741–1798) említendő még, mint a *gyulafehérvári* Batthyanaeum fundátora, ismert könyvgyűjtőként.

314 Vö. Domenová 2014; Buda–Tüskés A. 2017.

sem tudtak olyan jól latinul, hogy élvezettel, szórakozási szándékkal olvasták volna a római vígjátékokat eredeti nyelven. Ezzel szemben nagy számban látjuk ezeket a szövegeket németül és franciául, ritkán olaszul. A francia és a német nyelv ismerete családonként változó hangsúlyúnak mondható. Az osztrák vagy német rokonságban élők-nél a német könyvek szerepelnek túlsúlyban gyűjteményeikben, és ez családonként, de ezen belül generációnként, sőt családtagonként is változott. A Batthyány család könyvtárában a német hangsúlyosabb volt, ugyanakkor Batthyány II. Ádám (1697–1782) személyes használatú könyveinek összeírása 1750 körül³¹⁵ azt mutatja, hogy a poliglott gróf főként franciául olvasott. A 118 felsorolt könyvcím-ből 29 német, hét latin, öt olasz, egy angol nyelvű könyv németül, a többi francia. Magyar könyvet nem vitt magával. Nem jelenti ez azt, hogy a magyar nyelvű könyveket – főként azok számának gyarapodását is ismerve – nem gyűjtötték volna. Megjelenésüket is aktívan támogatták. Kétségtelen azonban, hogy ez a könyvanyag csak kivételesen tűnik fel a könyvtárak katalógusaiban. Az is igaz, hogy az említett Batthyány-könyvösszeírás nem egy könyvtár katalógusa, hanem egy jegyzék azokról a könyvekről, amelyeket a gróf magával vitt.

Nézzük meg kortársainak gyűjteményeit. Reviczky János Ferenc (†1742) 439 könyvét Kassán írták össze a gróf halála után.³¹⁶ Nyelvi-leg hagyományosnak mondhatjuk a magyarországi könyvtárak közt, vagyis a latin könyvek többségben vannak, ám már ő is több nyelven olvasott. A könyvtár tematikus összetétele modernnek mondható. A család következő generációjából került ki Reviczky Károly (1736–1793), aki már Európában ismert nyelvzseni volt, komoly diplomáciai és udvari karrierrel.³¹⁷

Eszterházy József (1682–1748) cseklézi könyvtárát 1749-ben katalo-gizálták, a könyvek száma akkor 881 volt. Jól látszik a könyvanya-gon, hogy a tulajdonos vásárolta, egygenerációs gyűjtemény. Nyelvileg

315 «Catalogue des Livres qui se trouvent dans l'armoire de Msr le comte Adam»
Lásd: Czeglédi–Kruppa–Monok–Zvara, Adattár 13/5, 2010, 152–156.

316 Czeglédi–Kruppa–Monok–Zvara, Adattár 13/5, 2010, 20–34.

317 Reviczky Károly könyvtárára lásd Reviczky, *Catalogus*, 1784; Reviczky, *Cata-logus*, 1794; Tóth F. 2013.

heterogén, a könyvek többsége latin, de emellett számottevő a német nyelvű könyvek aránya, a francia nyelvűek megléte már feltűnőnek mondható.³¹⁸ Ehhez képest a család másik ágából (zólyomi ág) származó Eszterházy János Nepomuk Kázmér (1774–1829) lajtakái könyvtára, amelyet 1805-ben írtak össze,³¹⁹ már egy franciás alapműveltségű katonatiszt 740 kötetes modern gyűjteménye. A könyvek kétharmada a tulajdonos születése után jelent meg, az 1750 előtti kiadások száma csupán 21. A könyvtár nyelvi összetétele is figyelemre méltó: latin elvétve akad (néhány jogi munka, magyar történelem, illetve egy-egy antik auktor kiadása), egy olasz, de egyetlen magyar nyelvű könyv sincsen az összeírtak közt. A könyvek kétharmada francia, a maradék német nyelvű.

Hasonló a helyzet az Erdődyeknél. Erdődy János (1723–1789) kultúrarápártoló tevékenysége nyitott személyiséget mutat, az 1760 körül összeírt, a buhoszlavici (bogoszlói) kastélyában összeírt könyvek egy konzervatív, hagyományos olvasmányanyagot állítanak elének.³²⁰ Elképzelhető, hogy nem használta ezt az eldugott helyen lévő könyvanyagot, és azt apja, Erdődy György Lipót (1674–1758) szerzeményezte. Ebben a könyvtárunkban alapvetően latin nyelvű anyagot és vallási tematikát halmoztak fel. Ha összehasonlíthatunk volna a galgóci (1789) és a vitenci (1799) összeírásokkal,³²¹ bizonyára más képet kapunk.

A francia nyelv a XVIII. századi arisztokrácia közös európai nyelveként a francia irodalmi ízlést, illetve filozófiai, pedagógiai és politikai ismereteket is elterjesztette. Magyarországot is elérte a libertinus irodalom, amely jelenségnek legismertebb példája Csáky István (1741–1810) és felesége, Erdődy Júlia (†1809) homonnai könyvtára, amely szerencsésen a mai napig fennmaradt, Aradon a megyei könyvtárban őrzik.³²²

318 Czeglédi–Kruppa–Monok–Zvara, Adattár 13/5, 2010, 115–145.

319 «Catalogue des livres de la Bibliothèque de Gattendorff, écrit 1805» Szegedi Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár MS 1826 (Esterházy LIV/2394).

320 Pércsy 2009.

321 A könyvjegyzékeket említi Bubryák 2013. A család mai örökösei sajnos nem engedélyezték a levéltári anyag kutatását.

322 Vö. Granasztói 2009, 121–227.; Granasztói 2009a.

Említsünk azonban olyan könyvtárat is, amelyben a magyar nyelvű könyvek jelentős arányban szerepelnek. A kálvinista Ráday Pálnak (1677–1733) 296 könyvét ismerjük, és egy feljegyzést további 95 megvásárlandó könyvről.³²³ Beosztásának, tevékenységének megfelelően jogi, politikaelméleti munkák latin nyelven adták a könyvanyag zömét. Fiának, a grófi címet nyert Ráday Gedeonnak (1713–1792) halálakor több mint tízezer kötet sorakozott péceli kastélyuk könyvtártermének polcain. Ennek a hatalmas könyvtárnak gyarapításakor külön figyelt a magyar könyvek rendszeres összegyűjtésére is amellet, hogy ő maga is beszélt és olvasott anyanyelvén, a magyaron és a latinon kívül németül és franciául is.³²⁴ Mindenképpen megemlíthető a köznemes Szilassy József (1755–1836) 1797-ben, Tugáron összeírt 581 tételes könyvtára, amelynek háromnegyede magyar nyelvű könyvekből állt.³²⁵

A magyar nyelvű könyvanyag gyűjtése mellett érdekesen alakult a Magyarország és a magyarok történetére vonatkozó könyvek és kéziratok sorsa. A XVIII. század folyamán felbomlott a Magyar Királysághoz tartozó népek egységes *hungarus*-tudata, és a XIX. század közepéig kialakult az ezt helyettesítő saját kulturális nemzettudatuk.³²⁶ Ennek a folyamatnak a nyomon követése a korabeli könyvtárak jegyzékeinek, katalógusainak tanulmányozásával is jellemezhető. A XVII. században a magyar történelemről szóló latin munkák a *Historici* tematikus csoportban szerepeltek, a *Hungarici* mint elkülönített csoport, a könyvek nyelvére vonatkozott. Példaként említem Radvánszky László (1701–1758) sajkókazai könyvtárát, amelynek összeírása 1750-ből ismert.³²⁷ A 434 összeírt könyvből 134 a következő cím alatt került számbavételre: „Scriptores rerum Hungaricarum domestici et extranei”. Emellett külön csoportosították a szláv nyelveken megjelent 28 könyvet is. Ha ehhez azt is hozzászámítjuk, hogy 1727-ben ugyanez a báró 86, a magyar történelemre vonatkozó kéziratot másolatott ma-

323 Borvölgyi, KKK VII, 2004.

324 Összefoglalóan lásd: Segesváry 1992; Vö. Berecz 2003; Berecz 2014.

325 Pércsy 2009, 163.

326 E kérdés kifejtését, elemzésének könyvtártörténeti szempontjait lásd: Monok 2012a.

327 Czeglédi–Kruppa–Monok–Zvara, Adattár 13/5, 2010, 159–198.

gának, akkor joggal feltételezhetjük, hogy a történeti érdeklődése mögött sajátos kulturális öntudat is állt.

Tanulságos ennek a gyűjteménynek az összehasonlítása a háromnegyed évszázad múlva, Kajászószentpéteren lévő Andrassy-udvarházban volt könyvtárával. Az Andrassy Ignác (1790–1837) alezredes – tehát egy katona – halálakor összeírt gyűjtemény még mindig jellemzően latin és német nyelvű, jóllehet ezek jelentős hányada a magyar történelemmel kapcsolatos kiadvány. Magyarul is vannak könyvek, és azt is mondhatjuk, hogy a fontos, az irodalomtörténetből ismert korabeli kiadványok egy része is megvolt.³²⁸

A kulturális nemzettudat erősödésének egyik könyvtártörténeti jele a magyar nemzeti könyvtár (*Bibliotheca Regnicolaris*) megalapítása 1802-ben. Széchényi Ferenc gróf a saját könyvtárát ajánlotta ennek alapjául, egyben felhívta a magyar arisztokrácia tagjainak a figyelmét arra, hogy egészítsék ki a gyűjteményt, tegyék teljessé a Magyarországra vonatkozó kiadványok körét. Fontosnak tartjuk megemlíteni ezzel kapcsolatban – és egyben visszautalni arra, hogy mit is jelenthetett a magyar nyelvű művek hiánya –, hogy Széchényi könyvtárának kiadott katalógusát elküldte a főuraknak és a főpapoknak. Eszterházy János Nepomuk Kázmér is kapott egy példányt. Bécsből 1803. január 18-án írt köszönőlevelet Széchényinek, amelyben dicséri a gróf tettét, majd ígéri, ha a saját könyvtárában olyan kiadványokat talál, amelyek nem volnának meg a *Bibliotheca Regnicolaris* állományában, haladéktalanul elküldi azokat mint hozzájárulást a haza kulturális felemelése érdekében.³²⁹

Az arisztokrata könyvtárak tematikus összetételének változásában ugyancsak feltűnő a szekularizált, vagyis nem teológiai és vallási ismereteket adó könyvek arányának megváltozása. A jogtudomány, a történelem és a politika mellett határozottan feltűnő jelenség a matematika, a fizika, a kémia, de elsősorban a gazdálkodási ismeretek jelenléte. A földrajzi ismeretek kibővültek az útleírás-irodalommal, országleírásokkal, illetve művészeti albumokkal.

328 A könyvtár rövid jellemzése: Kiss F. G.–M. Horváth–Körmendy–Szebelédi 2017, 321.

329 Vö. Deák–Zvara 2012, 93.

A nyelvi és a tematikus változások első jelei már a XVIII. század közepén tetten érhetők. Hasonlítsuk össze az említett két Eszterházy gróf könyvtárának tematikus felépítését :

Eszterházy József cseklészi könyvtára, 1749 (881 könyv)

„Classes Librorum Bibliothecae Cseklésziensis: Libri prohibiti – Militares et Mathematici – Scriptorum Byzantini Graeco Latini editiones Parisiensis – Historici recentiores – Diversi Historici et Scholastici – Libri Sacri – Diversi historici... Mathematici et diversae delineationes Architectonicae – Oeconomici de cura Equorum – Dictionaria et auctores classici ac Juridici aliqui – Juridici – Scriptorum Hungarici et selecti diversi – Geographi.”

Eszterházy János Nepomuk Kázmér könyvtára, Lajtakáta, 1805 (740 könyv)

„Catalogue des livres de la Bibliothèque de Gattendorff: Théologie – Jurisprudence – Philosophie – Histoire – Philologie ou Belles Lettres – Cartes géographiques.”

Nézzük ezt az utóbbi könyvtárat kicsit részletesebben, mert azt gondolom, hogy a tanulmányom címében jelzett változások végeredményét ennek alapján jól lehet összegezni.

Előre jelzem, hogy a tematikus aránytalanság oka lehet az is, hogy bizonyos témájú könyvei a grófnak egy másik kastélyában vagy bécsi házában lehettek. A magyar anyag teljes hiánya, az elenyésző *hungaricum*-állomány, különösen a jelzett, Széchényi Ferencsel való levélváltásának tükrében valószínűsíti feltevésünket. Ha pedig másutt is voltak könyvei, akkor az egyes témák nagy aránya már nem annyira hangsúlyozza az adott tematika iránti vonzódását. A teológia szak ugyanis kissé anakronisztikusan nagy részt foglal el, 146 kötet a 740 kötetből, és ezen belül ötven imakönyvet tartott. A jog (harminc mű), ebben a könyvtárban magában foglalta az erkölcsstant, a modern természetjogot és a polgári jogot. A filozófia szak is nagyon vegyes témákat fog egybe a katalógus készítője szerint: logika és metafizika (17 mű), fizika, matematika és kémia egyben (36 mű), de ebben a csoportban sorolja fel a hadtudományi munkákat is. Idekerült a pedagógia (22 mű), immár elkülönítve, a gazdaságtan is, a maga 85 könyvével.

Nem kevésbé ellentmondásos és tanulságos a történelem szak (250 mű). Az egyik legfeltűnőbb a magyar történelemre vonatkozó mun-

kák szinte teljes hiánya (amelyről már tettem utalásokat). A család történetében kívül alig található ilyen munka (19 mű). Külön szak Franciaország és Anglia története, de nem a német országoké és Itáliáé sem. Az egyháztörténet húsz művel képviselteti magát, és következik egy ismét csak érdekesnek mondható jelenség: a történelemhez tartoznak ebben a könyvtárban az életrajzok (35 mű), a földrajz és az utazási irodalom (28 mű), és az életrajzi regények is (44 mű). Az utóbbi csoport tehát sajátos módon nem a szépirodalom szakba került, amely 110 munkát tartalmazott. A könyveknek ez a csoportja a nyelvi összetételében is tanulságos. Miután Magyarországon ebben az időben a latin nyelv elsajátítása kötelező volt egy gróf számára, érdekes, hogy az antik szerzők között mindössze öt található eredeti nyelven, ráadásul görög ezek közt nincsen. Főleg francia és német kiadásokat olvasott a család. Ez a nyelvi összetétel ebben a tematikus csoportban nem tekinthető jellemzőnek Magyarországon, még az arisztokrata gyűjteményekben sem. A *par excellence* szépirodalom nyelvi összetétele már igen, hiszen az arisztokraták többsége ekkor már a francia és a német irodalmat olvasta. A tematikus csoportokon túl, a kor könyvtáraihoz hasonlóan külön tartották a térképeket, amely a formájuk miatt is indokolt volt. Nem meglepő, hogy egy sokat távol lévő katonaebernek viszonylag nagyszámú térképe volt, 47 kötetbe kötve (vagyis atlaszok).

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a magyarországi arisztokrácia olvasmányainak átalakulása elkezdődött a XVII. század végén, bár a XVIII. század közepéig a könyvtárak nyelvi összetételében a latin dominál. A francia könyveknek a németet is meghaladó aránya a XVIII. század utolsó harmadában alakult ki. A nyelvi változásokkal párhuzamosan megfigyelhető az olvasmányok tartalmának olyan átalakulása, amelynek lényege a politikai, a jogi, a történelmi és a hadászati alapismeretek mellett a földrajz, a nyelvek, a természetre és a gazdálkodásra vonatkozó ismeretek megszerzése, illetve az olvasásnak a szórakoztató jellege kezd kihangsúlyozódni.

A kora újkori magánkönyvtárak állományáról ritkán készült *katalógus*. Ennek alapvető oka az, hogy kevés akkora könyvtár volt, amelyben az egyes művek megtalálhatóságát ezzel az eszközzel (*katalógus*) kellett volna biztosítani. A tulajdonos vagy az udvari személyzet a néhány száz, ritkán egy-kétezer könyv között katalógus nélkül is eligazodott. A katalógus összeállításához ráadásul olyan személyre volt szükség, aki ismerte a gyűjteményt, a kortárs tudományok rendszerét, és volt gyakorlati érzéke ahhoz, hogy a könyveket fizikailag gazdaságos helykihasználással tudja elhelyezni, s egyben a megtalálhatóságot is biztosítani (adott esetben például a köteteket beszámozva, a gyarapodásnak helyet hagyva, nagyság szerint, de a tematikus rendet is megtartva tette a polcokra). Ezt a személyt, ebben a funkciójában, nyugodtan nevezhetjük könyvtárosnak.³³¹ Katalógus készíttetése már önmagában nagyfokú tudatosságra utal a könyvgyűjtés területén. A tény, hogy készült néhány, a magyarországi bibliofília kezdeteit is jelenti. A legtöbb esetben azonban a tulajdonos egyszerűen jegyzékbe (a dokumentum fejléce szerint *catalogus*ba) foglaltatta könyveit az udvar egyik írástudójával. Ezek a jegyzékek jellemzően a családi levéltárakban maradtak fenn, hivatalos szerv irattárába csak a tulajdonos halála utáni, esetleges vitás ügyek rendezésekor kerülhettek. Erre a *catalogus*típusra két példát említünk. Először Csáky István szepesvári könyveinek összeírását 1671-ből. Jól látszik, hogy a közel háromezres könyvnek az összeírásakor egyfajta tematikus rendezése is elkészült (*theologi, juridici, medici, historici et politici, philosophi, miscellani, scholares*).³³² Másodszor Berényi György 1690. évi könyvjegyzékét, ahol a könyveket alfabetikus rendben sorolták fel (hol a cím, hol a szerző keresztneve, hol a családneve szerint).³³³ Harmadszorra, uta-

330 Monok 2013b.

331 Monok 2007b.

332 Farkas G. F.–Katona–Latzkovits–Varga A., Adattár 13/2, 1992, 58–65. Vö. Hargittay 1992, 61–64.

333 Farkas G. F.–Katona–Latzkovits–Varga A., Adattár 13/2, 1992, 130–137.

lunk arra, hogy a katalógus és a tulajdonos javainak különböző célú, nem hivatalos szerv által történt összeírásai közt fennmaradt könyvjegyzék elhatárolása nem mindig egyszerű (már ha egyáltalán fontos lenne, hogy elhatároljuk). II. Rákóczi Ferenc Sárospatakon lévő 168 könyvének egyszerű felsorolását (láthatóan olyan sorrendben írták le a könyveket, ahogy az összeíró kezébe kerültek)³³⁴ katalógusnak nem tekinthetjük, ugyanakkor az összeírás célja vélhetően megegyezik az előző két példáéval.

Komolyabb könyvtárrendezésekről is maradtak fenn azonban emlékeink. Ilyen történt Thurzó György biccsei udvarában, ahol a könyvek elhelyezésére bocsátott helyiség berendezésével együtt történt az összeírás. Samuel Hamel udvari titkár végezte ezt a feladatot.³³⁵ A főúr karrierképebe szervesen illeszkedik ez a lépés.³³⁶ Úgy tűnik, az ország nádora nem egyszerűen csak a mindennapi munkája végzését segítő könyvek beszerzését és használatát tartotta fontosnak, hanem tudta azt is, hogy egy önálló könyvtárhelyiség reprezentatív funkciókat is ellát. Könyveit azok beszerzésével párhuzamosan tulajdonjegyvel is ellátta, úgy tűnik, tisztségei bővülésével egyes esetekben utólag ezeken módosított is,³³⁷ és 1610–1611-ben rendeztette a könyvanyagot. A szándék tehát mindenképpen katalógusra utal, bár a fennmaradt könyvjegyzéken és a fennmaradt könyveken sem szerepelnek az egyes művek utólagos azonosítására szolgáló jelzetek. Nem tudjuk, hogy Hamel végül miért nem fejezte be a munkát, vagy ha befejezte, csak az úgynevezett kettős mutató, *Index geminus* maradt ránk.

Istvánffy Miklós könyvtáráról ugyanakkor nem ismerünk semmilyen összeírást. A ma is kézbe vehető köteteken szereplő „raktári jelzet” mutatja, hogy rendezett gyűjteménye volt, amelynek katalógusa is kellett hogy legyen (az azonosító szám önmagában értelmetlen lenne).³³⁸

334 Farkas G. F.–Katona–Latzkovits–Varga A., Adattár 13/2, 1992, 154–159.

335 Ludányi 1990.

336 Pálffy 2011., vö. Lengyel 2014.

337 Helena Saktorová volt szíves a Thurzó György könyvtárából fennmaradt legtöbb könyvről fotókat is küldeni nekem, illetve magam is sok könyvet kézbe vettem.

338 Berlász 1961; Berlász 1974b; Colta 1983; Balázs–Monok 1987; Monok 2011.

Ez a gyűjtemény azonban vélhetően nem a hatalmi reprezentációt szolgálta, hanem a tulajdonos tudományos munkáját. A fennmaradt kötetek kivétel nélkül olyan történelmi dokumentumok, illetve nyomtatott művek másolatai, amelyek a magyar történelem³³⁹ megírásához kellettek neki. Ilyen értelemben bibliofil gyűjtemény, vagyis a tematikusan szelektív könyvtárak sorába tartozik. Ha a könyvtár típusán töprengünk, felvethető a tudós könyvtár (*Gelehrtenbibliothek*) besorolás is, de olyan keveset tudunk erről a *bibliotékáról*, hogy a kérdés eldöntése érdektelen.

A költő Zrínyi Miklós csáktornyai könyvtárának rendezésében maga a tulajdonos is részt vett, bár a munkát – a feltevések szerint – a család történetének megírásával foglalkozó Mark Forstall végezte. Nincsen információnk arról, hogy ez a rendezés együtt járt volna új könyvtári bútorok készíttetésével, bizonyos azonban, hogy Zrínyi végrendeletének összeállításával egy időben (1662) történt. A könyvek rendje modern, utal a tulajdonos olvasmányműveltsége összetételére. Emellett a könyvek sorszámot is kaptak, amellyel a könyvtári rend is követhető (a kötetek fizikai sorrendje). A katalógus azonban nem befejezett, csak ritkán tünteti fel a köteteken szereplő *könyvtári jelzetet*.³⁴⁰ A Zrínyi-könyvtár rendje a következő: I. *Historici antiqui Romani et alii*; II. *Historici omnis generis et nationis mixtim*; III. *Historici Pannoniae et Orientalium*; IV. *Politici*; V. *Militares*; VI. *Geographi et Cosmographi*; VII. *Poetae Latini*; VIII. *Poetae Itali*; IX. *Scholastici*; X. *Domesticae, Oeconomicae*; XI. *Miscellanei*.³⁴¹

Mindezt a kortárs könyvtárak szakrendjével összevetve a következő dolgokra kell figyelniük: a történelem szak differenciáltsága, a hazai és keleti történelem összekötése, a politikai és hadi szakirodalom különválasztása a történelemtől és egymástól, a klasszikus és kortárs költészet külön kezelése. Ezek jelzik azt, hogy a szakrend kialakítása a könyvtár használójától származik, hiszen a korabeli katalogizálási

339 Istvánffy 1622.

340 Hausner-Klaniczay-Kovács S. I.–Monok-Orlovsky, eds., *Bibliotheca Zriniana*, 1992. Lásd különösen *A Zrínyi-könyvtár eredeti rendje* című függelék, 540–546.

341 Vö. Hausner-Klaniczay-Kovács S. I.–Monok-Orlovsky, eds., *Bibliotheca Zriniana*, 1992, 38.

gyakorlat általában nem tesz ilyen különbségeket. A magyar vonatkozású gyűjtemény különválasztásával gyakorlatilag az első *hungaricum*-gyűjteményt hozta létre, amely anyag külön gyűjtése majd a XVIII. század elejétől vált programmá a tudósok (mint Bél Mátyás, David Czvitinger, Johannes Deccard, Bod Péter stb.) és a főurak (Radvánszky László, Ráday Gedeon stb.) körében.

Kétségtelen, hogy a korai újkori Magyarország két legnagyobb arisztokrata könyvgyűjteménye a pottendorfi Nádasdy-, illetve a fraknói Esterházy-könyvtár volt. Katalógus egyikről sem maradt fenn. Nádasdy Ferenc könyvtáráról azonban árulkodóak a vagyonekobbzási jegyzőkönyvek mellékleteként ismert jegyzékek. Nem valószínű ugyanis, hogy az elkobzás alkalmával alakítottak ki tematikus csoportokat, és utána válogattak a könyvekből a császári könyvtár számára, és különítették el a lorettói szervitákhoz küldendő anyagot. A Bécsbe szállított könyveket felsoroló jegyzék *Ex classe...* kezdetű részei rendezett könyvtárra utalnak.³⁴² Ugyanakkor a ma is kézbe vehető, Nádasdy Ferenc tulajdonában volt könyveken nem szerepel olyan szám, amely a *katalógus* kritériumát (visszakereshetőség biztosítása) kielégítő összeírás egykori létezésére utalna.

A könyvtár eredeti rendjét tehát csupán a Bécs számára kiválogatott anyag jegyzékéből ismerjük. Feltűnő, hogy a teológiai anyag szétválogatása részletes, míg a világi tematika, szakbeosztása nem tekinthető modernnek. Azt azonban nem tudjuk, hogy melyik szakban hány könyv volt. Elképzelhető, hogy az egyéb gyűjtőtevékenységben, kulturális szervezőmunkában korszerű Nádasdynak a világi tematikájú szakokban volt több könyve, csupán az alkalmazottja lehetett teológiát végzett egyén. A többször idézett szakrend ugyanis a következő: I. *Scripturistae*, II. *Sancti Patres*, III. *Concionatores*, IV. *Controversistae*, V. *Humanistae*, VI. *Theologi Speculativi*, VII. *Juristae*, VIII. *Medici*, IX. *Philosophi, Politici, Mathematici*, X. *Historici profani*, XI. *Historici ecclesiastici*. Érdekes, hogy a politikaelméletet filozófiának tekinti, és Zrínyivel ellentétben nem önálló ismereti területnek.

342 Farkas G. F.–Katona–Latzkovits–Varga A., Adattár 13/2, 1992, 73–79., 101–107.; Bajáki–Bujdosó–Monok–Viskolcz–Zvara, Adattár 13/4, 2009, 114–128.

Az Esterházy Pál nádor könyvtárából fennmaradt könyveken nem találunk raktári jelzetet. Pontosabban, ami mégis van, az a XVIII. század végén és a XIX. században került a könyvekre.³⁴³ Minden bizonyos akkor, amikor a különböző kastélyokban őrzött könyveket Kismartonban könyvtárrá egyesítették a XVIII. század második felében.³⁴⁴ A rendelkezésre álló levéltári források azonban e könyvtár esetében is rendezettségére utalnak: Sebastian Ferdinand Dobner feljegyzései a könyvtár geográfiai és hidrográfiai állományáról,³⁴⁵ illetve az az 1756-ban készült jegyzék, amely a kismartoni ferencesek számára átadott könyveket sorolja fel (a nádor Esterházy Pál erre a ferences rendhözra hagyta könyvtárát, ám a család ezt a végakaratot csak az örökös halála után negyven évvel teljesítette úgy, hogy a gyűjteménynek csak egy része került a rend tulajdonába).³⁴⁶

A két említett jegyzék összesen 1632 címet említ (1457 cím szerepel a katalógusban [1756], további 59 a Dobner-féle jegyzéken, plusz legalább 116 *Historia profana*, amit Domanovszky említett³⁴⁷). Első pillantásra feltűnő a könyvek tematikus csoportosítása. Nagyon modern ez a tartalmi elkülönítés, hiszen a kortárs – Esterházy Pál kortársai, illetve a XVIII. század közepén élők – könyvtárak ennél hagyományosabb tartalmi rendet (*ordo librorum*) mutatnak. Gondolok itt a hadtudomány és a geometria logikus összekapcsolására, vagy a botanika és az állattan szétválasztására, a geográfia és a topográfia elkülönítésére. A szakrend modernsége és a könyvanyag – mint látni fogjuk – viszonylagos elavultsága is arra utal, hogy a katalógus nem mutatja be nekünk Esterházy Pál teljes könyvtárát. Tudjuk azt is, hogy az egy-

343 Zvara Edina minden Kismartonban lévő könyvet kézbe vett, ugyanígy Moszkvában is kézbe vettünk minden darabot. Ez utóbbival kapcsolatban lásd: Dmitrijeva–Subkov 2007. Összefoglalóan lásd: Monok–Zvara 2019.

344 Az Esterházy-könyvtár történetére vonatkozó szakirodalom bibliográfiáját lásd Grüll–Keveházi–Kokas–Monok–Ötvös P.–Prickler, hrsg., Adattár 18/2, 1996, 264–268. Ez után megjelent: Gabriel 2001; Gabriel 2005; Körner 2005 (megjelent angolul, németül, horvátul és szlovákul is Monok 2005a; Monok–Zvara 2015.)

345 Grüll–Keveházi–Kokas–Monok–Ötvös P.–Prickler, hrsg., Adattár 18/2, 1996, 159–161.

346 Bajáki–Bujdosó–Monok–Viskolcz–Zvara, Adattár 13/4, 2009, 195–247.

347 Domanovszky 1906, 15.

kor három nagyobb füzetben leírt könyvjegyzéknek ma csak az eleje és a vége van meg, a közepe nincsen.³⁴⁸

Érdekesek az egyes szakcsoportokhoz sorolt könyvek számarányai (amely mutatja azt is, hogy a család a könyvtárból csak egy válogatást adott át a rendnek): *Ecclesiastici* (348), *Ecclesiastico-Historici* (63), *Haeretici* (334), *Scholastici* (160), *Iuridici* (49), *Medici* (100), *Politici et Historici* (220), *Militares et Geometrici* (17), *Historici de diversis animalibus* (2), *Botanici* (3), *Antiqui oratores* (70), *Astrologi, mathematici et chymici de methalis* (16), *Geographici* (50 Dobner), *Topographici* (47), *Hydrographici* (17 Dobner), *Historia Profana* (legalább 116).

Ehhez képest Batthyány Lajos Ernő (1696–1765) kancellár, nádor könyvtára szakrend tekintetében visszalépés, hiszen 1743-ban, a 2260 kötet a következő tematikus csoportokba lett rendezve: *Theologici, Geographici, Historici, Politici, Juridici, Miscellanea, Manuscripta*.³⁴⁹ Ezzel szemben, a könyvtári rendben bekövetkezett változásokra jó példa az előző tanulmányban már említett két Eszterházy gróf könyvtára tematikus felépítésének összehasonlítása. Idézzük ismét:

Eszterházy József cseklézi könyvtára, 1749 (881 könyv)

„Classes Librorum Bibliothecae Csekléziensis : Libri prohibiti – Militares et Mathematici – Scriptorum Byzantini Graeco Latini editiones Parisiensis – Historici recentiores – Diversi Historici et Scholastici – Libri Sacri – Diversi historici... Mathematici et diversae delineationes Architectonicae – Oeconomici de cura Equorum – Dictionaria et auctores classici ac Juridici aliqui – Juridici – Scriptorum Hungarici et selecti diversi – Geographi.”

Eszterházy János Nepomuk Kázmér könyvtára, Lajtakáta, 1805 (740 könyv)³⁵⁰

„Catalogue des livres de la Bibliothèque de Gattendorff : Théologie – Jurisprudence – Philosophie – Histoire – Philologie ou Belles Lettres – Cartes géographiques.”

348 Létezésére abból következtetünk, hogy Domanovszky 1906, 15. hivatkozott egy, a ma meglévőekben nem olvasható tartalmi egységre; Vö. Csontos 1883.

349 MTAK, Kézirattár Könyvészet, 2-rét, Nr. 11. katalógus 1743 – Hursán Szabolcsnak köszönöm az adatot.

350 Szegedi Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár, MS 1826 (Esterházy LIV/2394).

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a XVII–XVIII. századi magyarországi könyvtár-katalogizálási gyakorlatban nem érvényesültek olyan szempontok, amelyeket ma könyvtártudományinak (*bibliothconomia*) nevezhetünk. Rögtön tegyük hozzá, még az olyan könyvtárak esetében sem, ahol például rendi előírások (*constitutiones*) is foglalkoztak ezzel a kérdéssel. A könyvek gyarapítása nem volt tervezhető, így a tematikus könyvgyűjtés is csak korlátozottan érvényesülhetett. A főurak, gyakran az intézmények is, jelentős számú könyvet vásároltak, vagy örököltek úgy, hogy a környezetükben elhunytak könyvtára egyben került a saját gyűjteményükbe. Az anyag elrendezése így egyszerűen követte a bekerült könyvanyag nagyobb tematikus egységeit. A könyvtárnak a legtöbb esetben csak kis része volt olyan, ahol a tulajdonos a saját érdeklődésének megfelelően részletesebb tematikus csoportosítást alakított ki vagy kért az alkalmazottjától.

A könyvtárak elrendezése azonban, ahogy a könyvanyag tematikus változása is, árulkodó abban a tekintetben, hogy milyen általános folyamatok zajlottak le a korszak Magyarországon az európai szellemi áramlatok befogadástörténetében. Mindenképpen kiemelhető a könyvanyag eltávolodása az egyházi és a teológiai témától. A világiasodás mellett külön hangsúlyozandó a patriotikumgyűjtemények kialakítása is.

A XVIII. században a Magyar Királyság, az Erdélyi Nagyfejedelemség csakúgy, mint a Milánói Hercegség egy olyan birodalom része volt, amely határos volt a Pármai Hercegséggel. A saluzzói származású Giambattista Bodoni számára,³⁵² azzal együtt, hogy nyomdászati, betűmetszői ismereteit Rómában szerezte, az „Alpokon-túli” kulturális tájékozódás természetes volt. Nem csupán angliai utazási terve mutatja ezt, hanem betűtervezési gyakorlata is. A Habsburg Birodalom tisztviselői, arisztokráciája, egyházi és világi értelmisége számára az itáliai kulturális és tudományos orientáció a történelem során folyamatos volt, az észak-itáliai egyetemek a felsőfokú tanulmányok csúcsát jelentették számukra. A XVIII. századi Magyar Királyság és Erdélyi Nagyfejedelemség újjászerveződő katolikus egyháza számára pedig Bologna és Róma jelentették a főpapi utánpótlás képzésének kulcspozíciójú helyeit, Bécs mellett, de ugyanakkor Bécs közvetlen hatásának ellensúlyozására is.

Az észak-itáliai nyomdai központok jelentősebb szereplői, kiadók és könyvkereskedők számára a Habsburg Birodalom fontos piac volt, és éltek is a szomszédság adta lehetőségekkel. Nem csupán a velencei vagy a milánói nyomdák, hanem a szomszédos területek kiadói is. Ha az osztrák arisztokrata családok körében elterjedt műgyűjtési ízlés történetének bármely kézikönyvét kézbe vesszük, abban helye van a Bodoni-féle kiadványoknak. A magyar arisztokrácia pedig elsősorban a birodalmi nagyobb családok kultúrapártoló tevékenységét, kulturális ízlését tekintette példának. A Bécsben élő magyar nemesi családok tagjai tehát a német nyelv mellett franciául és olaszul is tanultak, az Itália-orientáció a cinquecento utáni új reneszánszát élte körükben.

A XVIII. századi Magyar Királyságban és az Erdélyi Nagyfejedelemségben a nyomdák száma folyamatosan nőtt. Míg a XVII. század-

351 Monok 2017a.

352 A könyvtárnyi világnyelvi szakirodalom helyett itt néhány magyar nyelvű tanulmányra hivatkozok, adalékul egy nemzetközi Bodoni-bibliográfiához: Zambra 1913; Nemes 1995; Timkó 2003.

ban 29 városban tudunk működő officináról, a XVIII. században ez a szám 48-ra emelkedett, és a nyomdák működése is folyamatosabb volt. A XIX. század első felében a nagyobb közigazgatási központokban (megyék) törekedtek arra, hogy valamilyen nyomdát alapítsanak, vagyis a XIX. század közepére a nyomdahelyek száma megközelítette a százat. A XVIII. században összesen közel 45 ezer mű látott napvilágot, a XIX. század első felében közel ennyi. A legnagyobb nyomdák a korszakban a Landerer, illetve a Trattner családhoz köthetők, és mellettük a legjelentősebb a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda volt, Budán. Ez utóbbi eredetileg a Nagyszombatban alapított jezsuita egyetem szolgálatára alapított officina utóda volt.³⁵³ Mária Terézia 1773-ban kitiltotta a jezsuita rendet a birodalomból, javaikat részben a világi papi intézmények, részben világi oktatási helyek vették át. 1773-ban a nyomdának is elkészült a leltára, a betűk összeírása úgy történt, hogy a kéziratos összeírás utolsó lapjaira a betűtípusok és a díszek lenyomatait tették.³⁵⁴ Már ezeken a betűkön is látszik a klasszicista ízlés, Bodoni közvetlen hatásáról, ismeretéről azonban korai lenne beszélni. Ez a nyomda azért is jelentős, mert kiadványi szerkezete sok tekintetben figyelemre méltó. Mutatja ugyanis a Habsburg-kormányzat oktatás- és nemzetiségi politikájának a változásait,³⁵⁵ hatása a könyvízlés elterjesztésében a kiadványai példányszámai miatt is számottevő volt. Miután jelentős számban tankönyvet adott ki, ez az ízlésformálás még inkább hangsúlyossá válhatott.

A nyomdának Budán önálló betűöntő műhelye is volt, 1777 és 1877 között közel 2200 könyvhöz készítettek itt betűket: magyar, latin, német, cirill (szerb, bolgár, rutén), román, héber és görög alfabetumot terveztek. A legjelentősebb betűmetsző Bikfalvi Falka Sámuel (1766–1826) volt, aki 1789-től került a budai műhely élére. 1814-ben még nem betűmintakönyvet adtak ki, hanem egy kis füzetben (*Schriftproben*) ajánlatokat tettek betűk eladására a budai, a pesti, illetve a más

353 Vö. Iványi–Gárdonyi 1927; Käfer 1977; Király, ed., *Typographia Universitatis...* 1983.

354 Haiman–Muszak–Borsa 1977.

355 Király 1993.

városokban lévő nyomdáknak.³⁵⁶ Falka Sámuel 1824-ben publikálta a nyomda betűmintakönyvét: *Proben aus dem Schriftgiesserey der Königlichen Ungarischen Universitäts-Buchdruckerey* (Ofen, 1824). A szakirodalom egybehangzó megállapítása szerint „a mintakönyv típusai méltán képviselik a korszak európai *Bodonianus* tipográfiai stílusát, akár a betűformákat, akár a nyomdai díszeket és sorközoeket tekintjük át.”³⁵⁷ Ez a betű azután elterjedt az egész Magyar Királyságban, hatással volt a XX. század legjelentősebb magyarországi műhelyére, a gyomai Kner nyomdára is.³⁵⁸ Így Kner Izidor (1860–1935) és fia, Imre (1890–1944) lényegében napjainkig életben tartotta a Bodoni-betű tiszteletét. Ez utóbbi munkásságának úgynevezett „klasszicista korszaka” az igazán jelentős a Bodoni-recepció története szempontjából. 1940-ben rádió-előadást tartott *A könyv művészete* címmel, amely előadást halála után nyomtatásban is kiadták.³⁵⁹ Ebből az előadásból idézünk: „Úgy lehetne meghatározni a nyomdász munkáját, hogy munkája minden elemét mástól, készen kapja. Készen kapja a kinyomtatandó szöveget, a papirozt, a betűt, a festéket és a gépet is. Amit ő ad a kész nyomtatványhoz, az a betűk közötti üres tér, mert ezekből a megadott elemekből ő építi fel a papiros fehér síkján a könyvet. De ezek az elemek számtalan, csodálatos lehetőséget rejtenek magukban, s a magyar lélek a magyar könyvnyomtató által a maga sajátos módján igyekszik ezeken keresztül megoldani az emberiség egyetemes kérdéseit. Szeresd hát a magyar könyvet, magyar olvasó – szeresd és tiszteld mesterségedet, magyar könyvnyomtató, és a legegyszerűbb feladatot is azzal az érzéssel, azzal a felelősségtudattal igyekezz megoldani, hogy nemzetedért dolgozol, amikor magyar könyvet csinálsz.” Mindezt természetesen valóban európai hagyományra alapozva, európai értékrenddel valósította meg, nemzetközileg elismert minőséggel. És mielőtt bárki nemzetieskedőnek, nacionalistának mondaná őt, hozzá-

356 Nádaud 1928.

357 Szántó 1990, 5.

358 Csapán két összefoglaló munkát említek, amelyekben teljes történeti bibliográfia található: Füzesiné Hudák–Erdész, összeáll., *Egy nyomdaműhely... 2007*; Füzesiné Hudák 2008.

359 Kner 1957, ²1972.

teszem a szomorú tényt: Mauthausenben őt azért ölték meg, mert egy zsidó magyar ember volt.

Bodoni ismerete azonban a Magyar Királyságban és Erdélyben jelentősebb volt a könyvek gyűjtői körében, mint a nyomdászok között.

Apponyi Sándor (1844–1925) neve az egyik legismertebb a magyar vonatkozású dokumentumok (*hungarica*) gyűjtésében. Az ő magánkönyvtárát ma az Országos Széchényi Könyvtár őrzi. Más jelentős Apponyi könyvtár³⁶⁰ található a mai Szlovákiában fekvő Oponicén (Appony). Ennek alapítója a *hungaricum*-gyűjtő Apponyi Sándor dédapja, a bibliofil Apponyi Antal György (1751–1817), kinek egyik fia, Apponyi Antal (1782–1852) az örökölt könyvtárat nyilvánossá szeretne volna tenni Pozsonyban (1827).³⁶¹ A terve nem valósult meg, így a gyűjteményt a családi birtokra, Apponyba költöztette. A család későbbi generációinak tagjai többször kényszerültek a különleges értéknek aukción történő eladására (London, 1892, Bécs, 1918, Prága, 1939). A könyvtár ma is látogatható a szépen felújított kastélyban. Mostani tanulmányunk szempontjából a legfontosabb, hogy az 1939-es prágai aukción került eladásra az Apponyi család teljes Bodoni-gyűjteménye.³⁶² Ezt a gyűjteményt vélhetően a Bodoni-kortárs dédapa szerezte meg a család számára. A dédapa – Apponyi Antal György – életében, vagyis a XVIII. és a XIX. fordulóján, maga az Apponyi család nem tartozott a leggazdagabbak közé. A közismert bibliofil kortársak, Festetics György (1755–1819),³⁶³ Széchényi Ferenc (1754–1820), Illésházy István (1762–1838) vagy Jankovich Miklós (1773–1846) mindegyike más-más célt kívánt megvalósítani a könyvgyűjtéssel. Festetics egy mezőgazdasági felsőfokú képzőintézményt, Széchényi Ferenc a „Királyság könyvtárát”. Az őt követők is inkább a *hungaricum*-ritkaságokra koncentráltak a gyűjtésükkel, vagyis a magyarokkal, Magyarországgal kapcsolatos különleges, egyedi dokumentumokra vadásztak. A bibliofil könyvzlésük megvolt, de inkább

360 Ennek történetét összefoglalta Farkas Gábor Farkas, <http://nemzetikonyvtar.blog.hu/2011/10/12/apponyi.konyvtar>. Vö. Soláriková, ed., *Apponyi...* 2015.

361 A könyvtár bécsi korszakának történetét részletesen megírta Granasztói 2016; lásd még Soláriková, ed., *Apponyi...* 2015.

362 Zink 1939. Idézi: Barbier 2005, 34.

363 Klempa 1938; Klempa 1939; Kostyál 1962; Süle 1967.

a tematikus gyűjtést helyezték előtérbe. Jellemző, hogy akkor, amikor Széchényi Ferenc kiadta könyvtárának katalógusát, és a példányokat elküldte a kortárs arisztokrácia tagjainak, a főpapoknak, jelentős értelmiségieknek, akkor a köszönetképpen válaszként megkapott levelekben a „szép könyv” dicsérete nem fordul elő, igaz, a könyvtár alapítójának sem volt szándéka a pusztán szép könyv gyűjtése.³⁶⁴

A Bodonival kortárs magyar arisztokraták közül csak az erdélyi kálvinista kancellárt, Teleki Sámuel (1739–1822) ismerjük, mint aki levelezésben állt a mesterrel.³⁶⁵ Teleki Sámuel maga is egyetemi tanulmányokat végzett 1759 és 1763 közt. A jogi és történelmi tanulmányokon túl a természettudományok érdekelték (Utrecht, Leiden, Bazel). A latin és német nyelv mellett jól beszélt franciául, Párizsban öt hónapot tartózkodott. II. József belső tanácsosi köréhez tartozott, sok időt töltött Bécsben. Életében mindig módszeresen gyűjtötte a könyveket, enciklopédikus könyvtárat alapított több tanácsadó segítségével. Amikor Magyarországon Széchényi Ferenc a *Bibliotheca Regnicolaris* alapjául ajánlotta fel magánkönyvtárát, vagyis 1802-ben, ő maga is nyilvánossá tette könyvtárát Marosvásárhelyen. A 36 ezer kötetes gyűjtemény katalógusát maga kezdte kiadni.³⁶⁶

A Bodonival folytatott levelezésnek tíz ismert darabja maradt fenn. Ötöt a főúr írt Bécsből a nyomdásznak, és öt válaszlevél maradt ránk. Bodoni válaszleveinek csak az *impuruma*, vagyis a fogalmazványa ismert a *Museo Bodoniano di Parma* levéltárának alfabetikusan elrendezett levelezésgyűjteményében. Van olyan, amely csak minuta jellegű, a küldendő, vagy éppen fizetendő könyvekre tér ki, a levélbeli fogalmazás szabályai nélkül:

1794. június 24. Parma, Bodoni Telekinek

1795. március 24. Parma, Bodoni Telekinek

1795. április 22. Bécs, Teleki Bodonihoz

364 Széchényi *Catalogi* 1799–1815.; A válaszlevelek gyűjteménye: Deák–Zvara 2012.

365 Bodoni és a bécsi udvari körök, Bodoni és Teleki kapcsolatáról legújabban lásd De Pasquale 2016.

366 Teleki *Catalogi* 1796–1819, 2002.

1795. június 30. Parma, Bodoni Telekinek
1795. augusztus 31. Bécs, Teleki Bodonihoz
1795. december 30. Bécs, Teleki Bodonihoz
1796. április 17. Bécs, Teleki Bodonihoz
1797. január 25. Parma, Bodoni Telekihez³⁶⁷
[1798] s. d., Bécs, Teleki Bodonihoz
[17 ??] s. d., Parma, Bodoni Telekihez

A levelezés a teljes, Bodoni által kiadott szövegkorpuszból a következőket érinti: Catullus, Tibullus, Propertius, Longinus, Tacitus; Theophrastus, Lucretius, Coluthus, Trifodorus, Faernus Cremonensis, Tasso, Petrarca.³⁶⁸ A levelekből kiderülnek a nyomda papírbeszerzési nehézségei, de emellett az is, milyen közvetítőkkal tudott Bodoni könyveket Bécsbe eljuttatni egy főúri megrendelőnek, Rovereto, Mantua vagy Vence érintésével. Ez utóbbi a Teleki Sámuel kapcsolati rendszerét kutatók számára is több érdekességet rejt. A nagy értékű bibliofil kincseket biztonságosabb volt – ahogy ma is az – nem postaszolgálatra bízni. A személyes közvetítésben olyan személyek neve fordul elő, akik a császári udvar tanácsosaiként gyakran megfordultak a Parmához közeli Habsburg-területeken. „Comte Wiltzek” személye jól ismert. Johann Joseph Maria Graf von Wilczek (1738–1819)³⁶⁹ diplomata, a Habsburg-császár *plenipotentiaribus* Milánóban. „Barone Spielmann” is jól ismert, hiszen a császár a magyarországi jogalkotásban is támaszkodott tanácsaira: Anton Spielmann (1738–1813) ráadásul maga is művelt, bibliofil ember volt, a Cseh Udvari Kancellária alelnöke (Vizepräsident der böhmisch-österreichischen Hofkanzlei).³⁷⁰ Sokkal érdekesebb személyiség azonban „Conte Arrivabene”, akit a Bécsben is ismert Giovanni Arrivabene (1764–1801) drámáiróval azonosít-

367 Somkuti 1959. A levél eredetije Marosvásárhelyt a Teleki Tékában található, másolata Parmában, a Museo Bodoniano levéltárában

368 Ezek közül ma megvan a legtöbb, kivéve – Bányai Réka információi szerint – Lucretius, Tasso és Petrarca.

369 Goldmann 1897.

370 Schlitter 1899; Buettner 1936.

hatunk. *Elettra* című tragédiája 1795-ben jelent meg a császárvárosban.³⁷¹

A Teleki-kutatás szempontjából az is érdekes, hogy a klasszika-filológus műveltségű főúr milyen felkészült volt egyes szövegek történetét illetően. Ő mint Janus Pannonius kiadója jól ismert,³⁷² ám 1795. április 22-i levelében azt írja Bodoninak, hogy neki megvan egy Theophrastus görögül, amelyet egy vatikáni kódex alapján adtak ki 1789-ben,³⁷³ de szüksége lenne Bodoniéra is.

Tanulmányunk végén megismételjük a bevezetőben mondottakat, aláhúзва, hogy Bodoni a vele kortárs arisztokrácia körében ismert volt kiadványaival, többeknek közülük sikerül teljes, vagy csaknem teljes Bodoni kiadványsorozatot megszerezni. Az ugyancsak kortárs magyar betűmetsző Bikfalvi Falka Sámuel is ismerte tevékenységét, ismerte értékeit, és ízlését érvényesítette a saját, a magyarországi tipográfiát meghatározó munkájában. A bibliofil érték, illetve a klasszicista betűforma azonban túlélte ezt a generációt, így Bodoni kiadványai, betűformái a XX. században is élő hagyomány maradtak Magyarországon.

371 *Elettra, Tragedia*, Vienna, Alberti, 1795.

372 *Iani Pannonii... Poemata...* Trajecti ad Rhenum, Bartholomaeus Wild, 1784.

373 Theophrastus *Characteres* cum adnotationibus et indice locupletissimo edit Johanni Friedrich Leonhard Menzel (Graece), Bayreuth, I. A. Löbeckius, 1789.

A központi gyűjtemények kialakítása és a nemzeti identitás épülése

A szakkönyvtárak szerepe a tudományos kutatás szabadságának kivívásában – Egy európai történet, magyarországi példákkal³⁷⁴

A könyvtár már az első gyűjtemények óta demokratikus intézménynek tekinthető. A mindenkori hatalom ugyanis általában nem fordít figyelmet arra, hogy a könyvtár a potenciálisan megszerezhető ismeretek tára. Olyan ismereteké, amelyek tanúskodnak, emlékeztetnek, tanítanak. Másképpen gondolkodni is, mint azt az éppen aktuális hatalmi szereplők szeretnék. Ha a hatalom szereplői ráébrednek erre az intézményi helyzetre, akkor következik be a könyvtárak pusztítása, az emlékezet kiiktatása, illetve a gyűjtemények tartalmi összetételének megváltoztatásával a társadalom agymosása.

A könyvtárak anyagának ellenőrzése a kézi szedés-nyomással történő könyvelőállítás elterjedéséig, a világ XVI–XVII. századi felfedezéséig viszonylag működött, illetve a felhalmozott tudáshoz való hozzáférést jól tudták szabályozni. A XVI. század második felében azonban olyan eszmetörténeti változások zajlottak le a nyugati kereszténység területén, amelyek közvetlenül vetették fel a kérdést, vajon a tudományos kérdésfeltevés alkalmazkodjon-e egyházi kánonokhoz, illetve világi törvényekhez, vagy a kérdések feltevése szabad.³⁷⁵ Az e kérdés körül kialakult vita közben átalakult a tudományos örökséghez

374 Monok 2017.

375 Vö. Sutter 1981; Dreitzel 2009.

való viszony is, így a tudományos könyvtárak, elsősorban az egyetemi könyvtárak szerepe is megváltozott.

A nyugati keresztény művelődés történetében több kulcskonfliktusnak nevezhető jelenségről tudunk beszélni, olyanokról, amelyek akkor keletkeznek, amikor a keresztény hit elmélyítésének egyetemes és általános céljára kialakított eszközök hosszú távon annak az intézménynek az érdekeit veszélyeztették, amelyet éppen az említett cél érdekében alakítottak ki, vagyis az egyház érdekeit.³⁷⁶ A gyónás vagy az imádság, a személyes hit mély átélésének támogatása anyanyelven hatékonyabb, személyesebb, mint a nyugati kereszténységet összetartó szövet fő elemét jelentő latin nyelven. Az anyanyelvi kultúrák erősödése, a feudális, vazallusi kötelék mellé egy másfajta összetartó erőt épített az emberek együvé tartozása tudatának kialakítására. Ez a világi és az egyházi hatalom versenyében a világi oldalnak kedvezett, még akkor is, ha az egyház, hosszú ideig, közvetlenül is törekedett az emberek gondolkodási irányait megszabni, de mindenképpen ellenőrizni.

A másik ilyen kulcskonfliktus a könyvtárak történetén keresztül is bemutatható. Az egyháznak érdeke volt a könyvkultúra intézményi rendszerének megerősítése. A nyugati keresztény társadalmak összetartó ereje a kultusz volt, a latin nyelv mint *lingua franca*, ennek eszköze. A szövet erősítésére a Karoling-korszakban kialakították az egységes írásmódot (a mondat tagolása a *spatiummal*, kis- és nagybetűk megkülönböztetése, a rövidítések rendjének egységesítése, az egységesülő, korszakonként változó *ductus*, illetve íráskép kialakítása stb.), megszervezték a plébániai iskoláktól kezdődő oktatási intézményi rendszert, amely a XI. század végére a tudás egyetemlegességét tanító egyetem megalapításáig jutott (1088, *Alma Mater Studiorum*, Bologna). A következő évszázadokban ez a szövet csak sűrűbbre szövetett, a városiasodás mentén megnőtt mobilitással, gazdasági és politikai kapcsolatokkal, és főként az európai értelmiség közös képzésével, a *peregrinatio academica* intézményével. Közép-Európa ehhez az eseménysorhoz az egyetemek alapításával csak a XIV. században csatla-

376 Vö. Johnston–Van Dussen, eds., *The medieval...* 2015.; Corbellini–Boillet, eds., *Discovering the riches...* 2015.

kozott (1348: Prága, 1364: Krakkó, 1365: Bécs, 1367: Pécs), de sok nyugatibb város is csak ekkor jutott el, oktatási intézményi rendszerét tekintve, eddig (például Coimbra, 1308, Erfurt, 1379, Heidelberg 1386 vagy Köln, 1388).

Az egyetemek könyvtárai már más könyvtártípust jelentettek, mint az egyház más intézményeié.³⁷⁷ Ezek már egy értelmiségi kör közös használatú könyvtárai, és nem úgy használhatók, mint, mondjuk, egy szerzetesi rendház könyvtára, ahol a könyvtár a *clausura* és a nyilvános tér határán volt, és a laikus testvérek, esetlegesen más érdeklődők (környékbeli pap, jogvégezett ember, orvos) is hozzáférhettek olyan kéziratokhoz, amelyekről a rend vezetői így rendelkeztek. Az egyetemek könyvtárai – még a berendezésük is más volt – az ott tanítók és hallgatók számára valóban egyben voltak hozzáférhetőek. Az „egyben” kifejezés nagyon fontos, ugyanis a könyvtár a felhalmozás intézménye. Az ókortól kezdődő hagyomány különböző korszakaiból fennmaradt kéziratok (fizikailag a régiek is) és a szövegek (akár újabb másolatokban) együtt őriztetek és voltak olvashatók a friss értelmezésekkel, kortárs szellemi termékekkel. Az „európai” jelző számomra ezzel kezdődik. Nem mellesleg az olyannyira vágyott *consensus Europaeus* is csak erre – és nem a közös gazdaságra, piacra – alapozódhat.

A XIV. században a nyugati keresztény Európa – nem véletlenül nem számítják sokan a középkorhoz – már úgy változott mentalitásában, hogy a bázeli–ferrari zsinat valódi korszakváltás lett az egyház történetében.³⁷⁸ A könyvtártörténetben is. A megelőző korszak ugyanis már nemcsak az egyetemi könyvtárat hozta el nekünk mint könyvtártípust, hanem a királyi könyvtárat és a főúri magánkönyvtárat is. Félreértés ne essék, ez nem olyan laicizálódása a társadalomnak, ahogyan ma Nyugat-Európa magát baloldalinak mondó értelmisége a kifejezést használja, hanem úgy, hogy az egyháztól mint intézménytől független új intézményi rendszer volt kibontakozóban. Az egyetemi

377 Jelzésértékűnek tartom például Frédéric Barbier könyvtártörténetében (Barbier 2013), hogy a VI–X. századot az „Isten ideje” (Le temps de Dieu, 49–74.) címmel tárgyalja, míg a következő fél évezredet tartja a „Modernitás kialakulásának” (Émergence de la modernité, 75–104.).

378 Újabbán lásd Lucas 2017; Müller 2015.

könyvtár persze nem volt független – miután az egyetem sem volt az – az egyháztól, de abban az értelemben, ahogy a zárt klubokban másfajta beszédmód is megengedett, mint a klubon kívül, úgy az egyetem falain belül más volt a megtűrt, mint a falakon kívül. A könyvtár a biztosítóka az ilyen értelmű megtűrésnek, miután mást nem is nagyon tehetett az egyház. Ha azt akarta, márpedig akarta, hogy a leendő főpapok, a leendő értelmiség a szakmájában jó legyen, a teljes európai hagyományhoz kellett közel engedni abban az életszakaszban, amikor fogékony volt az ifjú a befogadásra.

A „szabad szellem” többféleképpen kitört a palackból. Először kéréseket tett fel az egyház mint intézmény és a hívók közössége viszonyáról, és változásokat javasolt (lásd a korai domonkos vagy ferences rendet), majd a szöveggörpuz megnövekedésével ebben a műrengtegen is rendet akart tenni, tisztán akart látni. A filológia a Biblia szövegét is „egyértelművé” akarta tenni. A nyelvi, a filológiai érdeklődés vezetett az ember értékeinek felismeréséhez, és a humanizmus már társadalmi mozgalom lett. A bázeli–ferrari zsinat – eltekintve a keleti kereszténységet fenyegető török veszély jelentette nyomástól – eljutott a pápa tévedhetetlenségének megkérdőjelezéséig (elméleti szinten is, hiszen a gyakorlatban egy évszázaddal előbb, a kettős pápasággal ez már nyilvánvaló felvetés volt). Újabb száz év múlva már a két hagyomány – a személyes vallásosságot előtérbe helyező lelkiségi mozgalmak és a humanista tudományosság – együttese alapozta meg a protestáns reformációt és a katolikus megújulást (tridenti zsinat). Ebben az évszázadban azonban a könyvtárak történetében is több makroszintű változás történt.³⁷⁹

Alapítani – egybefogni – megőrizni – alkotni. A könyvtárak tevékenységét az ókortól napjainkig ezzel a négy szóval írhatjuk le.³⁸⁰ Az *alapítás* az egyház, annak intézményei, illetve a laikus társadalom vezetőinek a dolga volt, a XIII. századtól ideértve a városi vezetőket is mint testületet. A könyvtárak hálójának sűrűsödése önmagában is

379 Hogy kövessük Barbier gondolatmenetét is, ez a korszak az ő könyvében „Az ember ideje” (Le temps de l’homme, Barbier 2013, 105–134.)

380 Lásd az új alexandriai könyvtár koncepcióját: Giard–Jacob, sous la dir. de, *Des Alexandries I, Du livre au texte*, 2001; Rispoli 2008.

fontos volt, jelentősebbnek ítéltető ugyanakkor az, hogy egyre több olyan gyűjtemény jött létre, amely valamilyen ismeretterület öröksége teljességét akarta az érdeklődők szűk, lassan azonban táguló köre rendelkezésére bocsátani. Nem csak az egyetemeken. Gondoljunk a szepességi huszonnégyszáz plébánia testvérületének gyűjteményére Lőcsén (XIV–XVI. század).³⁸¹ Egy-egy ismeretkör műveinek *egybefogásáról* van tehát szó. És ennek az együttesnek a válogatás nélküli *megőrzésére*. A gyűjtemény teljessége a mai könyvtárak számára is komoly kérdéseket tesz fel az intézményi működés szempontjából. Apasztani pedig, szerintem, csak duplumokat szabad, más kérdés persze, hogy akár országos szinten is át kell gondolni, hány példány szövegre van szükség – a megőrzést tekintve – egy nagyobb közösségben. A teljes, egybefogott korpusz megőrzése nem csupán igazgatási kérdés. Sokkal fontosabb az a potenciális lehetőség, amelyet a gondolkodás jellege megváltoztatásában hordoz a teljes gyűjtemény. A gondolkodó elme ugyanis mindig preconcepciózus. Tudja, mit keres a hagyományban, mit keres a könyvtárban. Fontos azonban, hogy szembesülhessen azazal, hogy a dokumentumok teljessége egy másik gondolatot is megenged, mint amivel a gondolkodó a könyvtárba érkezett. Nicolaus Cusanus logikatörténetileg vagy éppen egyházpolitikailag fontos gondolatai nem véletlenül a XV. század közepén jelentkeztek.³⁸² Ő már a „görög humanizmus” (Paul Oskar Kristeller)³⁸³ előtt is a keresztény szövegtörzshöz tartotta alapul veendőnek, egységben a keleti keresztény gondolkodás ókori előzményeit jelentő szövegekkel.

Nagyon fontos az is, hogy ebben a korszakban – ahogy Frédéric Barbier mondja: „Az ember idején” – született az első bio-bibliográfia. Johannes Trithemius nem egyszerűen azt vette számba, amit a saját rendháza nagyon gazdag könyvtárában láthat, hanem kutatott, hogy az egyes alkotókhoz lehetőleg valamennyi művüket társítsa.³⁸⁴ A könyvtári *alkotási* tevékenység jelentős része a bibliográfiai munka. Már a XVI. században világossá vált, hogy ez a könyvtári tevékenység

381 Vizkelety 2008.

382 Cürsger 2007.

383 Kristeller 1991; egy magyarul megjelent könyve: Kristeller 1979, 21980.

384 Trithemius 2016.

is csak akkor lehet igazán eredményes, ha a gyűjteményi specializálás mellett a számbavétel is szűkebb ismert területeket követ.

A könyvtári alkotás, újítás általában követő jellegű, ugyanakkor inspiratív, és a gondolkodás más területein is innovációra sarkall. Az írásban rögzített tudás mennyiségében ugyanolyan robbanásszerű növekményről tudunk, ahogy az ember által elrendezendő ismeretek kapcsán. A földrajzi felfedezések ez utóbbi szempontból korszakváltást jelentettek, és azzal a következménnyel jártak, hogy új logikára, új dialektikára, új pedagógiára lett szüksége az embereknek a XVI. század végére.³⁸⁵ A könyvtártörténész ezt *barokk innovációnak* mondja,³⁸⁶ bizonyára utalva a megismerés lehetőségében kételkedő ember (mánerizmus) és az Isten kompromisszumára (barokk). A kompromisszum lehetősége azonban már a XVI. században kérdéssé vált: a szakspecifikusan felhalmozott tudás, az egyre mélyebb, specializálódó ismeretek, az ókortól felhalmozódott tényanyag (=könyvtárak) feletti ellenőrzés folyamatos szándéka összeütközést eredményezett az egyház és az egyre szabadabbá válni akaró értelmiség között. Voltak áldozatai is a konfliktusoknak: Miguel Servet vagy Giordano Bruno a legismertebbek. Csak remélni merem, hogy a könyvtárak, a szakkönyvtárak léte is hozzájárult ahhoz, hogy már a XVII. század első felében elméleti vita is zajlott arról, hogy a tudományos kutatás feltehető-e olyan kérdéseket, amelyek ellentétesek az egyházi kánonnal vagy a világi törvénnyel. Az értelmiség válasza az, hogy igen.³⁸⁷

Talán az sem véletlen, hogy ez első, a könyvtárakról szóló elméleti munkák is ekkor íródtak. Justus Lipsius, a XVI–XVII. század fordulójának keresztény újsztoikus teoretikusa kis könyvet írt *De bibliothecis syntagma* címmel,³⁸⁸ már akkor hangsúlyozva a teljességre törekvés elvét, a megőrzés fontosságát, és azt, hogy a könyvtár egyben az alkotás intézménye is. A XVII. század első harmada végén azután megszüle-

385 Mandrou 1985a; Hotson 2007.

386 Barbier 2013, 135–168.: „L’Innovation baroque”.

387 Bombart 2007.

388 Antverpiaie, Plantin-Moretus, 1602.

tett az első, modern értelemben vett könyvtárban, Gabriel Naudé tollából.³⁸⁹

A könyvtárak szakosodása eddig az időig gyakorlatilag az egész Európában végbement. A Magyar Királyságban és Erdélyben sem történt ez másként, annak ellenére sem, hogy a történelmi körülmények nem kedveztek az intézményi rendszerek változásában bekövetkezett folyamatok követésének. Vannak olyan jelek, hogy például az iskolák könyvtáraiba nem csupán egy-egy hagyaték, esetlegesen modern vagy elavult könyvanyag került, hanem a közösségi tulajdonú könyvtárak közt tematikus profiltisztítást is végeztek. Erre utal például a besztercebányai *bibliotheca publica* anyagának apasztása az iskolai használatú könyvekkel, amelyeket a helyi iskolának adtak.³⁹⁰ Johann Honter, Brassóban, már eleve egy csaknem vegytisztának mondható iskolai gyűjteményt épített. Abból a szempontból vegytiszta, hogy a könyvek valóban az iskolában oktatott tárgyakhoz igazodtak, igaz, a tanárok felkészülését is lehetővé tették. Vagyis például az egyes szövegkiadások nem egyszerűen a rövidített, válogatott „*ad usum delphini*” kiadásokban voltak meg, hanem a humanista szövegkiadások remekei is megtalálhatók voltak itt.³⁹¹ Amikor Pázmány Péter a nagyszombati egyetem számára elkezdte a könyvtár gyűjteményének kialakítását, megvásárolt magánkönyvtárat is (a Thurzók semptei könyvtárat).³⁹² Az egyetem, végül, a nemzetközi jezsuita gépezet segítségével minden oktatott tárgynak megfelelő könyvállománnyal rendelkezett már az alapításkor.

A könyvtárak történetében a hasznosság (*utilitas*) kérdése már az ókorban felmerült. Igaz, Seneca még csak azokat ostromozta, akik nagy magánkönyvtárakat halmoztak fel anélkül, hogy a könyveket maguk el tudnák olvasni (például görög műveket zsákmányoltak a hadjáratok során).³⁹³ A „hasznossá” tétel módja a nyilvános használat engedélyezése. És valóban, a közösségi használatú könyvtárak története jól mu-

389 Naudé 1627, ²1644.

390 Monok 1996a.

391 Vö. Monok 2018.

392 Herner–Monok, sajtó alá rend., Adattár 11, 1983, 210–211., 530.

393 „Vitiosum est ubique quod nimium est”, Seneca: *De tranquillitate animi* 9,4–7.; „distringit librorum multitudo”, Seneca: *Epistola ad Lucilium* 1,2.

tatja, sokak tették lehetővé, hogy a baráti körök, szakmabeli kollégáik, vagy éppen egy városi közösség élvezhesse a könyvek hozzáférhetőségét.³⁹⁴ A nyilvános könyvtárak megteremtését a protestáns reformáció tette programmá. Nem azért, mert Luther – ahogy némely, az 500. évfordulóra készült kiállítás bevezetőjében olvasható – a „laicizálódás” úttörője vagy a „demokratikus gondolkodás” élharcosa lett volna, hanem mert számára a személyes vallásosság elmélyítése csak a hit tudásán keresztül volt elképzelhető. Ehhez olvasni kellett tudni, az olvasást gyakorolni kellett, és kellettek hozzá könyvkiadók, városi könyvtárak.³⁹⁵ A tanárokat és a lelkészeket pedig könyvtárral jól felszerelt egyetemen kell oktatni, képezni. A protestantizmussal párhuzamosan jelentek meg új pedagógiai elképzelések is, amelyek szerint a társadalom vezetői tanuljanak együtt a vezetettekkel, legalább az egyetemi tanulmányok alatt, és ismerjék meg egyrészt a társadalom teljességének gondjait, másrészt a teljes hagyományt (ez utóbbit az egyetem könyvtárában). A könyvtárak „hasznosságának” elve a felvilágosodás gondolati rendszerében is helyet kapott, igaz, már a XVII. századi alapvető, a könyvtárakra vonatkozó elméletekben is. Johann Lomeier,³⁹⁶ Michael Neander,³⁹⁷ vagy éppen a XVII–XVIII. század fordulója nagy könyvtárának szerzője, Joachim Johann Mader is említhető e téren.³⁹⁸

A XVIII. század folyamán a hasznos könyvtár a nyilvános könyvtár lett. Így látták ezt az uralkodók, de így látták az egyház kiemelkedő egyéniségei is. A Magyar Királyságban is. Elég csak Klimó Györgyre utalni ezzel kapcsolatban,³⁹⁹ de sorolhatnánk az európai példákat, amikor érsekek, püspökök teszik lehetővé egy-egy város vagy éppen egyetem közössége számára, hogy használja a könyvtárukat. Ezzel együtt azt, hogy újraolvassa a felvilágosodásig felhalmozott ismereteket az ókortól kezdődően. Újraértelmezhesse azt, és integrálhassa

394 Vodosek, hrsg., *Vorformen...* 1978; Thauer–Vodosek 1990, 1. Kapitel, 15–29.

395 Luthers Werke 1899, 48.: „An die Ratsherren aller Städten deutsches Landes”: „gutte librareyen odder bücher heuser”.

396 Lomeier 1669.

397 Neander 1666.

398 Maderus 1666.

399 Vö. például: Horváth M. 2000.

ebbe a kulturális örökségbe az európai mór hagyományt, illetve a zsidó kultúrát.

Fontosnak tartom aláhúzni, hogy ez a könyvtári *hasznosság*-szemlélet egészen más, mint napjainknak az *alkalmazott tudást* istenítő programja. Az *alkalmazható ismeretre* szűkített hagyomány átörökítése a legbiztosabb eszköze az innovatív képesség megőlésének. Bármennyire is csodáljuk a rómaiak gyakorlatiasságát, de a görög algebra vagy geometria nélkül a vízvezetékek, a csatornák és az utak nem lettek volna olyanok, mint amelyeneket építettek. Az Amerikai Egyesült Államok, az *applied science* fellegvára sem lett volna nagyhatalommá az európai *felesleges ismereteket* is magukkal vivő, és ettől újító erejű tudósok és szakmunkások nélkül.

Való igaz, a felvilágosodás korában létrejött nyilvános könyvtári rendszer önmagában, a könyvtárakban őrzött tudást pusztán potenciálisan rendelkezésre bocsátva nem válhatott volna a XIX. századi ipari forradalom, illetve az akkori társadalmi változások biztos hátteret adó tudástárává. Kellott a katalógusok demokratikus reformja: a cédulakatalógus bevezetése, olyané, amelyben a nevek alfabetikus rendje adta a kánont, nem egy előre eldöntött fontossági sorrend. Kelltek a szakkönyvtárak, és kellettek az angolszász típusú nyilvános könyvtárak. Olyanok, amelyekben az olvasó nemcsak a katalógus alapján – a könyvtárosnak kiszolgáltatva – tájékozódhatott, hanem a szabad polcokon a könyveket magukat is kézbe vehette. Sok *felesleges ismeretre* szert téve, képessé válva a szűk szakmai ismeretek tágabb összefüggésrendbe való elhelyezésére. Ilyen olvasókra, ilyen értelmiségiekre és ilyen szakmunkásokra lenne ma is szükség.

A tudományos könyvtártípus kialakulása Magyarországon a korai újkorban⁴⁰⁰

A tudományos szakkönyvtárat hajlamosak vagyunk újkori könyvtár-típusnak gondolni, hiszen manapság egy-egy egyetemi vagy akadémiai intézet, kutatócsoport, vagy éppen egy saját fejlesztői és feltalálói alkalmazotti körrel rendelkező magáncég valóban nagyon speciális gyűjteménnyel dolgozik, még a tudományszakokon belül is leszűkített gyűjtőkörrel. Ezeknek a könyvtáraknak azonban megvoltak az előzményei, és a történetük mentén vissza kell nyúlnunk az egyetemek, illetve a tudományos akadémiák megalapítása előtti időkre is. Így van ez Magyarország esetében is.

A keletről nyugatra vándorló népek közül több, amikor elérte a mai közép-európai területeket, kénytelen volt életmódot változtatni. A gazdálkodásban az extenzív állattartó hangsúly helyett az intenzív földművelést helyezték előtérbe. Természetes, ám kötelező módon krisztianizálták ezeket a népeket, és a IX–XIII. században a nyugati kereszténység vált uralkodóvá (jóllehet a vándorlás során több népet már előbb a Bizánci Birodalom területein megkereszteltek). A XIV–XV. századra a régió két királysága, a lengyel és a magyar, Európa vezető hatalmai között foglalt helyet.

A kulturális intézményi rendszert tekintve Magyarországon a XVI. század elejéig valamennyi, Európa nyugati országaiban létező forma jelen volt, a humanista könyvtártípus esetében pedig azzal, hogy az itáliai humanisták a magyar királyban, Hunyadi Mátyásban találták meg azt a mecénást, aki fizette álmaik megvalósítását, s egy ideális latin–görög filológiai szakkönyvtárat hoztak létre Budán, a *Bibliotheca Corvinát*. Az a tény, hogy a korszak könyvtárai közül ez lett az egyik legjelentősebb, nem jelenti azt,⁴⁰¹ hogy az iskolák, illetve a könyvtárak száma is hasonlóan nagy lett volna, mint a nyugatibb Európában, vagyis az intézményi háló nem volt olyan sűrű.

400 Monok 2013a.

401 Maillard–Monok–Nebbiai, publ. par, *Matthias Corvin...* 2009.

A magyarországi könyvtárak történetében azonban a XVI. századig valamennyi forma jelen volt, azok is, amelyek a tudományos szakkönyvtárak elődeinek tekinthetők. A városi tanácsi jogi szakgyűjtemények mellett, nagyon korán, a XV. század elején létrejött az első teológiai szakgyűjtemény is. A XIII. század második felében alakult ugyanis a huszonnégy szepesi plébánia szövetsége (*Fraternitas plebanorum XXIV civitatum regalium Terrae Scepusiensis*), amely *fraternitas* közös könyvtárat kezdett kialakítani,⁴⁰² és ez hallatlanul modern kezdeményezésnek számított. Itáliában is csak ekkortól vannak jelek arra, hogy a szövegértelmezések céljából közös könyvtárakat alakítottak ki bárati körök. Az említett *Fraternitas* gyűjteményét Lócsán helyezték el, a XVI. század elején az Erasmusszal is levelező Johann Henckel (†1539) gyarapította, majd a reformáció jegyében közös használatú városi könyvtárrá vált.⁴⁰³

A korai újkorban, a XVI–XVIII. században zajlott le az a folyamat, amelynek mentén a felsőfokú oktatás intézményesült, megalapították a többkarú egyetemeket. Ezzel párhuzamosan az egy-egy városban, földrajzi területen élő tudósok informális társasági szerveződése helyett, a Magyar Királyságban és Erdélyben élő népek nyelvének és kultúrájának az ápolására, a tudományoknak anyanyelven történő művelésére létrejött a Magyar Tudományos Akadémia (1825), és mellette számos kulturális egyesület, amelynek magját egy tudományos kör alkotta. A szlovák, a horvát, a szerb kulturális mozgalmakra utalok itt, a *Maticákra*, illetve az erdélyi románok kulturális egyesületére, az *Ast-rára*. A történelmi időben a XVI. század közepétől a XIX. század közepéig zajlott le ez a folyamat.

Általánosságban és előzetesen azonban elmondható, hogy a kora újkori Magyarországon és Erdélyben kevés volt a könyv. A könyvkiadás a lakosság szegénysége – állandó háborúk, a török hódítás, többszöri hatalomváltás az egyes földrajzi régiókban stb. – nem segítette a papírgyártást, hiszen a rongyot elhordták. A papír olyan drága volt, hogy rentábilisabb volt könyvet importálni, mint helyben előállítani. A könyvkereskedelem azonban csak a XVIII. század közepétől vált

402 Holik 1923; Vizkelety 2008.

403 Vö. Márza E. 1997.

szervezetté.⁴⁰⁴ Ez a helyzet azt eredményezte, hogy az értelmiség a magánkönyvtárának alapját a külföldi tanulmányai idején vásárolta meg, azután hazatérve csak a meghalt pályatársaik örökségéből tudott könyvet szerezni, vagy a külföldre utazókat kérte meg egy-egy kötet beszerzésére. Ez a helyzet az egyes szűkebb szakterületre koncentráló szakkönyvtárak kialakulását hátráltatta, az intézményi könyvtárak is tartalmilag heterogén összetételűek voltak, a szakmai könyvanyag pedig nem tudta követni a tudományok változását, mindig volt egy, a XVI. század elejétől a XIX. század közepéig egyre nagyobb kétsétség a legmodernebb eszmék recepciójában.⁴⁰⁵ Azonban meg kell még jegyeznünk azt a tényt, hogy – amint említettem –, a kevés számú könyv nem jelentette azt, hogy ez egyben kevés könyvcím is. Az elmúlt harminc év rendszeres kutatásai éppen azzal a tanulsággal szolgáltak, hogy az európai könyvtermés nagy arányban megjelenik egy-egy példánnyal a könyvanyagban a XVI. században, a statisztikáink szerint 7–8 százalék. Kevés cím sokszor, és nagyon sok cím csak egy-egy alkalommal fordul elő az adatbázisainkban.

A továbbiakban tehát az előzőekben felvázolt történetet mutatom be úgy, hogy előbb a felsőoktatási intézmények szakkönyvtáiról, ezután a szaktudósok, a szakmai társaságok, majd a Magyar Tudós Társaság, a Magyar Tudományos Akadémia könyvtáráról beszélek. Rögtön aláhúzom azt a tényt, hogy a tudományos intézmények, így könyvtáraik működtetése a XVIII. század legvégéig kizárólagosan egyházi feladat volt. Magyarországon a római katolikusok mellett a görögkeleti, a lutheránus és a kálvinista egyháznak voltak felsőfokú intézményei. Az antitrinitáriusok – a nagyon színvonalas középiskoláik ellenére – nem tudtak ilyet alapítani, ahogy a zsidó és az örmény közösség sem.⁴⁰⁶ Az unitárius egyház Erdélyben, története során egyszer került abba a helyzetbe, hogy az uralkodó, a fejedelem is ezt a vallást követte. Szapolyai János Zsigmond megpróbált *universitast* alapítani, azonban nem voltak meg sem az anyagi feltételek, de főként nem volt elégséges

404 Kókay 1997; Pavercsik 1999.

405 Vö. Monok 2008.

406 Vö. Szögi 1994.

számú, megfelelő felkészültségű tanár, akikkel a munkát el tudták volna kezdeni.

A középkorban Magyarországon az értelmiségi utánpótlás nevelése csak a papok képzése esetében volt megoldottnak mondható. A szerzetesi közösségek, illetve a világi egyház káptalanjai mellett működő *studium generale* volt az az intézmény, amely erre jogosult volt, *magisteri* vagy doktori fokozatot azonban ezek nem adhattak. A középeurópai államokhoz hasonlóan a XIV. században jött létre az első egyetem, 1367-ben Pécsen, ennek azonban csak jogi kara volt, a pápai engedély a teológiai kar megalapítására nem érkezett meg. Az 1410-ben alapított óbudai, majd az 1471-ben alakult pozsonyi, illetve Hunyadi Mátyás budai egyeteme a XV. század végén viszont csak teológiai képzést folytatott. Ezek az intézmények az alapítók halála után csak rövid ideig működtek. Könyvtáraikról nagyon kevés információval rendelkezünk, jóllehet a XV. századi káptalani könyvtárak viszonylag jól dokumentáltak.⁴⁰⁷

Báthory István, aki perszonálunióban uralkodott Erdélyben, a Lengyel Királyságban és a Litván Nagyfejedelemségben, katolikus volt. Kolozsvárt egy jezsuita egyetem alapítását kezdeményezte, és a rend el is küldte a tanárokat. A leendő intézmény számára természetesen könyvtárról is gondoskodtak, amely azonban inkább – mai könyvtári terminológiával mondva – „általános gyűjtőkörű tudományos szakkönyvtár” volt, mint szűken vett teológiai szakgyűjtemény.⁴⁰⁸ Az első tanárok Kolozsvárra érkezésétől az új egyetemi épület megvásárolt anyagainak széthordásáig, illetve a jezsuiták elkergetéséig huszonöt év telt el, vagyis ez az intézmény is éppen csak elkezdte az oktatást, de az egyetemi rendszeres működésig nem jutott el. Könyvtárának korabeli katalógusa nem ismert, de az a tény, hogy a szétszóródott könyvanyagból a mai napig 604 kötet maradt fenn, azt mutatja, hogy az oktatást a szakkönyvtár hiánya nem akadályozta. Ez a könyvtár is magába fogadott könyvhagyatékokat – amelyeket adományként ajánlottak fel a leendő egyetemnek –, és ez is hozzájárult ahhoz, hogy a gyűjtemény szakkönyvtári jellege vitatható.

407 Vö. Madas 2005.

408 Jakó K., Adattár 16/1, 1991.

Erdélyben, a fejedelemség XVII. század első felében konszolidálódott gazdasági és politikai viszonyai mellett a kálvinista fejedelem, Bethlen Gábor joggal gondolhatott egy egyetem megalapítására. Tervei szerint ez a fejedelmi központban, Gyulafehérvárt jött volna létre. A fejedelmi udvari könyvtárát tudatosan úgy gyarapította, hogy alkalmas legyen egy ilyen intézmény munkájának a támogatására.⁴⁰⁹ A fejedelem korai halála akadályozta meg a tervek megvalósulását.

A tridenti zsinat szellemében megújuló katolikus egyház, a XVI. század végére többségi protestáns országgá vált Magyar Királyságban megfontolt, tervezett és jól végrehajtott rekatolizációba fogott. Ennek részeként az ország első főpapja, az esztergomi érsek, Pázmány Péter egyetemet alapított 1635-ben, Nagyszombatban (az érseki központ, Esztergom, 1543-tól 1686-ig török megszállás alatt volt, és az érseki intézmények felépítése csak 1821-ben fejeződött be, a káptalan is ekkor költözött vissza).⁴¹⁰ Budára és Pestre Mária Terézia, a Habsburg Birodalmon belüli oktatási, így egyetemi reform keretében költöztette 1777-ben.⁴¹¹ Ebből az egyetemből vált önállóvá a *Collegium Medicum* mint a mai orvosi egyetem, a *Collegium Geometricum* mint a mai műszaki egyetem. Ezen utóbbi egyetemek a XIX. század közepén váltak önállóvá.

Az 1635-ben alapított teológiai és *artes* karok szükségleteinek megfelelően Pázmány Péter teológiai, illetve filológiai és történeti szakkönyvtárát gyűjtött össze, de nagyon hamar több magánkönyvtárat – köztük főúrit is, mint a lutheránus Thurzó Kristófé – megvásárolt, és nyomdát is alapított. A jogi kar 1666-ban kezdte meg működését, majd elindult az orvosok képzése is. A könyvtár történetében szerencsére nem volt jelentősebb rombolás, így annak állománya ma is együtt van, a gyarapodást a korabeli katalógusokból jól tudjuk követni.⁴¹² Az egyes szakmai *collegiumok* könyvbeszerzései – ma úgy mondanánk, „tanszéki könyvtárak” – mutatnak egyértelműen szakkönyvtári jelleget.

409 Jakó 1976a. Vö. Pálfi 2009.

410 Kovách 2006, ²2011.

411 Szögi, szerk., *Az ELTE...* 2003; Vö. Szögi–Sinkovics, szerk., *Az ELTE...* 1989.

412 Farkas G. F. Adattár 17/2, 1997; Farkas G. F., KKK III, 2001; Knapp 2017a.

Magyarországon és a Habsburg Birodalom részévé vált (1690) Erdélyben a papok, illetve a protestáns lelkészek képzése úgynevezett *teológiai szemináriumok*ban, illetve protestáns *teológiai akadémiák*ban történt. A török kiűzése után szinte minden püspökségben alapítottak ilyet, ideértve a görögkeleti és a görögkatolikus egyházat is.⁴¹³ Ezek az intézmények természetes módon alapítottak teológiai szakkönyvtárakat maguknak, amelyek többsége a mai napig fennáll.

A jogtudó értelmiség képzése úgynevezett *jogakadémiák*on történt. Ezek nem adtak *doctor juris* címet, hiszen nem volt egyetemi rangjuk. Ráadásul mindegyik egyház megalapította a saját jogakadémiáit. A katolikusok Kassán, majd Kolozsvárt, a lutheránusok Eperjesen, a kálvinisták Debrecenben. Ezeknek az intézményeknek a jogi szakgyűjteménye ma azokban a püspöki könyvtárakban található, amelyeknek a területén egykor működtek.

A XVIII. században alakult négy olyan intézmény, amelynek már kifejezetten szakkönyvtára is volt. A magyar mezőgazdaság modernizálása a török kiűzése után aktuális feladattá vált. A hagyományos termékszerkezetet át kellett alakítani már csak azért is, mert az ország a Habsburg Birodalom legfőbb élelmiszer-termelő helye volt. A piarista rend Szencen (1738), az evangélikus Tessedik Sámuel Szarvason (1763) és a főúr Festetics György Keszthelyen (1798) alapított mezőgazdasági felsőbb iskolát, gondoskodva a könyvtárról is. Meg kell rögtön jegyezni, hogy a XVIII. század második felében elkezdődött a modern mezőgazdasági könyvanyag magyar nyelvre fordítása is. Ez azért is fontos volt, mert az ország hivatalos nyelvén, a latin nyelven, Európában már új ismereteket adó mezőgazdasági szakmunka nem nagyon jelent meg.

Az 1735-ben megalapított selmecbányai Bányászati Egyetem a Habsburg Birodalom legmodernebb intézménye volt. Ismerjük könyvtárát is, amely a legkorszerűbb földtani, vízrajzi, bányászati és erdőmérnöki ismereteket őrizte, elsősorban német nyelven.⁴¹⁴

413 Szögi 1994.

414 Zsámboki 1978.

Amint a bevezetőben említettem, a felsőoktatási intézmények könyvtárai mellett a tudós baráti körök, akadémiakezdemények könyvtárai is szakkönyvtáraknak tekinthetők. Az *Academia Istropolitana* történetének forrásanyagában a XV–XVI. század fordulóján nem találunk a könyvtárról, könyvhasználatról említéseket, de a társaság célja a szövegekkel való foglalkozás is volt. Az itáliai *accademiák* mintájára a Duna menti városokban – Regensburg, Bécs, Pozsony, Buda – élő tudósok együttműködéseként jött létre ez az intézmény, olyan emblemikus személyiségekkel, mint Conrad Celtis.⁴¹⁵

A Magyarország fővárosává vált Pozsony kulturális és tudományos életének sajátos színtere volt a XVI. század közepén az itt működött tudóskör. Ez is, hasonlóan az előző társasághoz, nem állandóan a városban élő tudósokat tudhatott tagjai sorában. Boross Klára nagyszerű tanulmányban összegezte a pozsonyi humanista társaság könyveiről, olvasmányairól feltárt ismereteket, és egyben egyfajta tipológiával is szolgált. Eszerint Bécsben a történetíró, humanista filológus Zsámboky János (1531–1584), a természettudományok iránt érdeklődő magyar főúr, győri püspök, Liszti János (†1577), a főpap történetíró Verancsics Antal (1504–1573), illetve a flamand botanikus Carolus Clusius (1526–1609) és a császár könyvtárosa, Hugo Blotius (1533–1608) képeztek egy baráti társaságot. Ennek a részben az esztergomi érsek, historikus Oláh Miklós (1493–1568) inspirálta társaságnak a tevékenysége Pozsonyban és Németújváron folytatódott. Pozsony irányában Georg Purkircher (†1578), Németújvár felé pedig a flamand botanikus, Clusius lett volna a kapocs.⁴¹⁶

A pozsonyi kör tagjai, szűkebben Zsámboky János, a főpap Radéczy István, a flamand humanista Nicasius Ellebodus (†1580), a politikus főúr, történetíró Istvánffy Miklós (1538–1615), illetve az említett Georg Purkircher lehettek.⁴¹⁷ Közülük ez utóbbi, és Nicasius Ellebodus használta az „*et amicorum*” kifejezést könyvbejegyzéseiben.

415 Klaniczay T. 1993a. Legújabbán Kiss Farkas Gábor óvatosságra int az akadémiai mozgalmak folyamatossága megítélésében (Kiss F. G. 2018). Vö. Orbán 2018.

416 Pajkossy 1983; Boross 2007.

417 Monok 2011; Monok 2011a.

Ez a tulajdonosi megjelölés elterjedt volt Magyarországon és Erdélyben, véleményünk szerint mindenképpen egyfajta közös könyvhasználatra utal.⁴¹⁸ A németújvári főúr, Batthyány Boldizsár (1538–1590) a pozsonyi baráti társasághoz tartozott, így – az említett Carolus Clusius mellett – ő biztosította a közvetlen kapcsolatot a Bécs – Pozsony – Németújvár háromszögben.⁴¹⁹ Magyarországon a XVI. század utolsó harmadától a legnagyobb tömegben a németújvári, egykori protestáns iskola könyvtári anyagában bukkantak fel az „*et amicorum*”, az „*et Fratrum Christianorum*”, illetve az „*et sociorum*” kéziratos bejegyzések. Nagyszombatban, Selmecbányán a morva születésű Hans Dernschwam környezetében, illetve pannóniai területen több ilyen kört tudunk a könyvbejegyzések alapján azonosítani, Győrben, Sopronban, ahol Christoph Lackner körül folyamatosan működő városi Tudós Társaság is alakult közös könyvtárral,⁴²⁰ de ugyancsak a Szepességben, ahol a kamara körül alakult egy tudományosan érdeklődő értelmiségi kör.⁴²¹

A XVII. század második felében és a XVIII. század elején megalakuló tudományos akadémiák (London, Párizs, Berlin, Szentpétervár) egy-egy magyar tudóst is a tagjaik sorába fogadtak. Részben ennek is köszönhető, hogy a XVIII. században sok kísérletet ismerünk egy Magyar Tudós Társaság megalapítására.⁴²² Ez a szándék már a tudományos élet intézményes kereteinek biztosítása mellett a magyar nyelv ápolására is irányult. Egy olyan országban, ahol a hivatalos nyelv 1844-ig a latin volt, különös jelentősége volt ennek a szempontnak. A közös nyelvhasználat viszont számos olyan ellentétet, feszültséget is elfedett, amelyek a nemzeti nyelv felé fordulással előtérbe kerültek. A Magyarországon élő más népek (szlovákok, horvátok, szerbek, németek stb.) hasonló törekvésekbe kezdtek, ugyanúgy,

418 Monok 2009a.

419 Legújabbban Orbán Áron elemezte Batthyány Boldizsár kapcsolati hálóját, figyelmeztetve, hogy sokat beszélünk róla, de az erre vonatkozó források jelentősebb része kiadatlan, és nem kutatták (Orbán 2018a).

420 Kovács J. L. 2004, 61–87.

421 Gyulai 2017.

422 Szelestei Nagy 1989; Debreczeni 2009, 73–130.; Csörsz Rumen–Hegedüs–Kiss M.–Lengyel–Tüskés, összeáll., *Fénykeresők*, 2017.

ahogy az erdélyi románok is. A Magyar Tudományos Akadémia megalakítása azonban hosszú ideig váratott magára, csak 1826-tól vált valósággá.⁴²³ Ennek a könyvtára azonban egy főúr, Teleki László adománya volt, vagyis szakkönyvtárnak éppen nem mondható. Az akadémiai szakkönyvtárak története majd csak a tudományos osztályoknak intézetekké alakulása mellett kezdődik el, de ez már egy XIX–XX. századi történet.

423 Vö. Fekete G., szerk., *Örökségünk...* 2001.

A központi gyűjtemények kialakulása és a nemzeti identitás épülése⁴²⁴

Nincsen Európának két olyan közössége, amely a saját kulturális emlékezetének megőrzésére azonos módon hozott volna létre központi gyűjteményeket. Ezeknek a létrejötte emellett nagyon is eltérő időben történt.⁴²⁵ Ne feledkezzünk meg arról, hogy Európának vannak nagyon fiatal országai – például azok, amelyek Jugoszlávia szétesését követően alakultak –, és nagyon fiatal államai. Ilyen például a szlovák állam, vagy Koszovo, amelyeknek – mint államnak, és nem mint népnek – történetéről is alig beszélhetünk. És vannak olyan népek is, amelyeknek az államisága régi, de önálló országuk fiatal. Ilyen Horvátország, amely a Magyar Királyság részeként állami önállósággal (külön rendi országgyűléssel) bírt, majd az Osztrák–Magyar Monarchia, később Jugoszlávia része lett. A kulturális identitásuk szimbólumainak számító nemzeti közgyűjtemények csak az utóbbi ország szétesése után jöttek létre. Fontosságukat jelzi, hogy a legutóbbi háború közben építették fel új nemzeti könyvtárukat, és rögtön kreáltak hozzá egy történelmet is, hiszen 2007-ben megünnepelhettük a négyszáz éves Horvát Nemzeti Könyvtárat.⁴²⁶ Csak az eligazodás végett: 1607-ben a mai Horvátország területére érkezett jezsuita misszionáriusok elkezdtek egy gimnázium megalapítását, amelynek minden bizonnyal volt egy könyvtára is: 2007-ből visszatekintve ez a gondolati magja a mai nemzeti könyvtárnak.⁴²⁷ A mai Szlovák Nemzeti Könyvtár 2000-

424 Monok 2015.

425 A magyar nemzeti könyvtár, az Országos Széchényi Könyvtár bicentenáriuma, 2002-ben rendezett konferencia anyaga ezekről az alapítási változatokról egy rész-képet ajánl: Barbier–Monok, eds., *Les bibliothèques centrales...* 2005.

426 Willer, ed., *400th Anniversary...* 2007.

427 A „régí”, mint a „jelentős” szinonimája minden közép-európai országban, népnél és intézményi típusnál jelen van. Gondoljunk a finnek nemzeti könyvtárára, amely történetét a turkui egyetemi könyvtárral egyesíti, így 1640-ben már megalapították, vagy a Szegedi Tudományegyetemet is újabban 1588-ban alapították (ekkor Kolozsvárt hozzáfogtak egy jezsuita missziós iskola alapításának, amely működött, színvonalas is volt, de egyetemként nem sike-

ben jött létre, jogilag egy szlovák kulturális egyesület, a *Matica Slovenská* könyvtára volt. Az egyesületet 1863-ban alapították a Magyar Királyságban élő szlovákok, az önálló, a *hungarus*-tudattól eltérő kulturális identitás dokumentálására és ápolására.⁴²⁸ A szlovák állam 1992-ben történt megalapítása után fogott hozzá nemzeti intézményei megszervezéséhez, és a kulturális egyesület könyvtárát államosították (az egyesület ezért, még nem lezárult pert indított az állam ellen). A példák felsorolása helyett a továbbiakban visszatérek a XVIII. századi Magyar Királyságra (Königreich Ungarn) és az Erdélyi Nagyfejedelemségbe (Grossfürstentum Siebenbürgen), a Habsburg Birodalom két, önálló törvényhozással bíró országába, és a központi könyvtárak kialakulásának történetét az itt élő népek kulturális identitása változásának függvényében foglalom össze.

Mindkét állam a középkori Magyar Királyságból jött létre úgy, hogy a Török Birodalom kiterjesztésével, 1541-ben a középkori Magyar Királyság széthullott, az Erdélyi Fejedelemség pedig a török vazallus államaként megalakult (1541). Utóbbiban önálló rendi országgyűlés kezdte meg a működését, az ország hivatalos nyelve a magyar lett. Az itteni német ajkú lakosság széles körű területi és kulturális autonómiával rendelkezett 1867-ig, amikor Erdély ismét a Magyar Királyság része lett. A tanulmány témája szempontjából fontos szerepe van annak, hogy Erdélyben a magyar lett a hivatalos nyelv, vagyis a fejedelem udvartartása magyar nyelvű volt, és ezt a nyelvet használták az országgyűléseken, illetve a hivatalos ügyintézésben is. Ezzel szemben ugyanis a Habsburg Birodalom részét képező, önálló rendi országgyűléssel bíró Magyar Királyságban (és az ettől függetlenül létező rendi ország-

rült elindítani az oktatást. 1603-tól 1872-ig voltak ugyan felsőoktatási intézményszervezések Kolozsvárt, de azok sem egyetemek voltak. Az 1872-ben alapított Ferenc József Tudományegyetem egy része (sajnos a könyvtár nem) az első világháború után költözött Szegedre, így a Szegedi Tudományegyetemet 1921-ben alapították. A mai Babeş–Bolyai Tudományegyetemet is – természetesen a mai román diskurzus szerint – 1588-ban alapították. Folyik a számháború.

428 Rövid, tényszerű összefoglalás az egyesület történetéről, Imrih Sedlák írásaként: <http://www.matica.sk/historia-matrice-slovenskej.phtml?id5=17694>.

gyűléssel bíró Horvát Királyságban is, amely a Magyar Korona része volt) a latin volt a hivatalos nyelv 1844-ig.

A Velencei Köztársasághoz tartozó dalmáciai horvátoknak is köszönhetően, illetve a horvát államiság folyamatos működése miatt is, már a XVII. század közepétől komoly elméleti viták alakultak ki a horvát identitás, a horvát nép eredete körül. Ez már más vita volt, mint a humanista történetírás eszköztára (*ars historica*) által megkövetelt „a nép eredete” fejezet.⁴²⁹ Összekapcsolódott ugyanis a független Horvát Királyság elképzelt megvalósításával is.⁴³⁰ Az erős humanista hagyományok is közrejátszottak persze abban, hogy a horvát nyelv szókincsét (*Thesaurus lingvae Illyricae*, Loreto, 1641) a közép-európai térségben egyedülállóan korán összeállította egy magát „horvát olasz-nak” tartó tudós, Giacomo Micaglia (Jakov Mikalja; 1601–1654).⁴³¹ E korai egynyelvű szótár megléte ellenére a horvátok a saját, immár nemzetinek mondható gyűjteményüket majd csak egy kulturális egyesület, a *Matica Hrvatska* keretében hozták létre 1842-ben,⁴³² nem kis mértékben reakcióként az akkor már erős magyar nemzeti törekvésekre.

A korai újkorban a latin nyelvű Magyar Királyságban a horvát, illetve a szlovák családok előtt a társadalmi felemelkedés útja nem volt összekötve a nyelvi asszimiláció perspektívájával. Az országgyűléseken latinul, a bécsi vagy prágai császári udvarban (vagy éppen a közeli Grazban) németül jól boldogulhattak.⁴³³ A magyar családok tagjainak is meg kellett tanulniuk ezt a két nyelvet. Való igaz azonban, hogy a török elől északra húzódó horvát nemesség, a magyarokkal való házasságkor csak nagyon ritkán tartotta meg horvát anyanyelvét. Ugyanez vonatkozik a szlovák családokra is.

Erdélyben azonban az országos közügyekben nem tudott részt venni senki a magyar nyelv ismerete nélkül. Ha egy román család anyagilag és társadalmilag felemelkedett, az csaknem biztosan el is

429 Vö. Klaniczay T. 1993; Almási–Subaric, eds., *Latin in the Crossroads...* 2015.

430 A kérdés legteljesebb összefoglalása: Bene 2000.

431 Fine 2009.

432 <http://www.matica.hr/omatici/>.

433 Vö. Baric 2013.

magyarosodott. Erre számos példa hozható. De Erdélyben a vallási tagoltság is követte a nemzetiségi tagolódást.⁴³⁴ Katolikus maradt a székelyek és a magyarok egy része, a németek Luthert követték, a magyarok többsége kálvinista lett, kisebb magyar közösségek pedig (lengyel és olasz exulásokkal) unitárius. A románok, akiknek számaránya csak a XVII. század közepén vált jelentőssé, keleti ortodoxok voltak addig, amíg a Habsburg Birodalom központja nem ajánlotta a nemzetiségi törekvéseik támogatásáért cserébe az uniátus utat, vagyis a pápai hatalom elismerését, rítusuk megtartása mellett.⁴³⁵

A németek (erdélyi szászok) belső ügyeikben anyanyelvüket használták, virágzó városi kultúrát kiépítve közösségük számára. Evangélikus vallási egységüket a Habsburg Birodalomhoz való tartozás periódusában is fenntartották.

A különböző egyházak önálló kulturális intézményi hálózatot tartottak fenn. Tekintélyüket úgy is növelni akarták, hogy ezeket az intézményeket gazdagítják – főként iskolákról, nyomdákról, illetve iskolai könyvtárakról, a XVIII. században már olvasókörökről volt szó. A vallási viták szövegeiben már a XVII. század közepétől felbukkan egy olyan érvelési technika is, amely utal arra, hogy kinek van régibb, ősbibb kultúrája. Melyik közösség járult jelentősebben hozzá ahhoz, hogy az ország kulturális élete gazdagabb lett. Egyetlen példa: a szász történetírók felróják a székelyeknek – amikor azok műveletlenségét ostorozzák –, hogy még saját írásbeliségük sem volt, csupán akkor kezdték a latin írást használni, amikor a Magyar Királyság keresztény lett. A székelyek persze utaltak a székely írásra, így a szászokkal való vita a székely írás eredetéről szóló, máig tartó viták első állomása.⁴³⁶

A katolikus egyháznak Erdélyben, a fejedelemségnek a Habsburg Birodalomhoz csatolása után (1690), újjá kellett szerveznie magát.

434 A kérdés összetettségének kiterjedt irodalma van. Ezek közül itt csak néhányat említek: Crăciun–Ghitta, eds., *Ethnicity and Religion...* 1995; Crăciun–Ghitta, eds., *Church and Society...* 1998; Balla–Sterbling, eds., *Ethnicity, Nation, Culture...* 1998; Pál, szerk., *Felekezetek és identitás...* 1999; Andor–Tóth I. Gy., eds., *Frontiers of Faith...* 2001.

435 Vö. Marte–Ionită–Mârza–Stanciu–Suttner, eds., *Die union...* 2010–2011.

436 Laurentius Toppeltinus (Töppelt), erdélyi szász történetíró vitájáról lásd: Bartók 1975, 209–221.

Igazán csak a Habsburg-ellenes harcok lezárta után (1711) lehet szervezett, teljes intézményi életet élő egyházzól beszélni. Az egyház alapvető érdeke volt a helyi kulturális törekvések támogatása, de a programalkotás számos önellentmondást hordozott.⁴³⁷ A katolikus egyház egyetemes érdekei szemszögéből mindegy volt, hogy a hívő milyen nyelvet beszél, milyen nemzetiségű. A magyar főúri családokból származó főpapság, illetve a jelentős többségében magyar alsópapság számára azonban nem egészen volt ez így. A latinnyelvűséghez való ragaszkodás, egy immár két évszázada magyar hivatalos nyelvet használt országban – Erdélyben –, ismét csak rontotta a katolikus egyház esélyeit. Batthyány Ignác pontosan érzékelte, hogy – összhangban a Magyar Királyságban dolgozó főpap társai törekvéseivel⁴³⁸ – neki is fel kell ajánlania gyűjteményeit (könyvtár, múzeum, asztronómiai felszerelés) a közösségi használat számára. Ez meg is történt 1798-ban.⁴³⁹

A kálvinista egyház számára – a mai napig is többek által hangoztatva – az igaz magyar vallás a kálvinista. Való igaz, kálvinista német, román, szlovák, vagy éppen román nem ismert a Kárpát-medencében. A jelentősebb kora újkori erdélyi fejedelmek is kálvinisták voltak, tervezett művelődéspolitikai arculattal. A Habsburg Birodalomba integrált Erdélyben a protestáns egyházak, főként a kálvinisták folyamatos háttérbe szorítottságot érezhettek. Nem véletlen tehát, hogy a katolikus központi gyűjtemény közösségi használatúvá tétele után azonnal, 1802-ben, Teleki Sámuel, a kálvinista gubernátor a saját marosvásárhelyi könyvtárát felajánlotta az erdélyi magyaroknak. Az ő gyűjteménye közelében lévő Református Kollégium könyvtárával együtt így Marosvásárhelyt jelentős könyvtári kapacitás állt az olvasók rendelkezésére.⁴⁴⁰

A szász evangélikus egyház sem akart lemaradni, és 1803-ban Samuel Brukenthal megnyitotta Nagyszebenben lévő kastélya, múzeuma

437 Vö. Berlász 1974; Berlász 1974a; Tóth A. 1986; Szarvasi 1939; Kelecsényi 1988; Travnik 1933; Travnik 1933–1934; Holl 1982; Holl 2000; Zvara, Adattár 19/1, 2001.

438 Ne feledjük el, hogy katolikus egyházszerkezeti szempontból a romániai katolikusok 1994-ig, a gyulafehérvári püspökség érseki rangra emeléséig, a Magyar Királysághoz, majd Magyarországhoz tartoztak.

439 Jakó 1997a; Hendre Bíró 2012.

440 Deé Nagy 1997.

és könyvtára kapuit az érdeklődők előtt. Tegyük hozzá rögtön, az urbánus százszok eddigre már több városukban is létrehoztak olvasóköroket. De olyan szándékkal, hogy a közösségi használatúvá tett könyvtár feladata ezen túl a közösség történetének, nyelvének, kulturális és tudományos életének a dokumentálása, először 1803-ban alapítottak gyűjteményt.⁴⁴¹

A gyűjtemények megalapítása persze csak egy lépés volt a nemzeti kulturális öntudat kialakítása folyamatában,⁴⁴² a XVIII. század utolsó harmadában már sorra alakulnak a magyar és német nyelvű folyóiratok Bécsben, a Magyar Királyságban és Erdélyben. Színi társulatok jönnek létre, és komoly mozgalom létezik egy tudós társaság megalakítására.⁴⁴³

Ne feledjük el hangsúlyozni azt, hogy a Habsburg- királyok uralkodása alatt, kiemelten is a XVII. és XVIII. században, a császári propaganda azt a képet alakítja a magyarokról, illetve *Hungariáról*, hogy az itteni népek nekik köszönhetően nem a törökökhöz tartoznak, általuk keresztények, és valamelyest műveltek, éppen csak nem barbárok. Minden magyar királyságbeli és erdélyi kulturális törekvés ezt a képet is meg akarta cáfolni. Hangsúlyozni azt, hogy a Magyar Királyság a XI. század óta keresztény, vannak szentjeik, van a nyugati kereszténység országaihoz hasonló kulturális intézményi rendszere. Ezért írják és jelentetik meg a *Historia Ecclesiastica Regni Hungariae*, az ország történetét,⁴⁴⁴ a magyar szentek életét, majd David Czvittinger kiadja az első magyarországi bio-bibliográfiai kézikönyvet (*Specimen Hungariae Literatae*, 1711). A XVIII. században számos törekvést dokumentálhatunk, amelyek célja egy tudós társaság létrehozása volt.

A Magyar Királyság Nemzeti Könyvtára (*Bibliotheca Regnicolaris*) 1802-ben jött létre egy gróf, Széchenyi Ferenc felajánlásával és kezdeményezésére.⁴⁴⁵ Ez a tett több hagyományt összegezett, többféle, évszázados folyamatot zárt le. Része a könyvtártörténeti hagyománynak és

441 Verók 2005; Verók 2013.

442 Monok 2012a.

443 Kókay 1983a; Szelestei Nagy 1989; vö. Debreczeni 2009; Csörsz Rumen-Hegedüs-Kiss M.–Lengyel-Tüskés, összeáll., *Fénykeresők*, 2017.

444 Dümmerth 1987a.

445 Monok 2004.

a nemzeti tudományos intézményrendszer hagyományának is. Széchényi azért is tartotta fontosnak az alapítást, mert a Magyar Királyságnak nincsen nemzeti uralkodója, akinek mintegy természetes feladata lenne ez a lépés. Tudatosan készült az alapításra. Már 1799-ben és 1800-ban nyomtatásban kiadta könyveinek katalógusát, *Catalogus Bibliothecae Hungaricae* címmel. Már a cím megválasztása is utal szemléletére, amelyet aztán ki is fejt az alapítólevélben. Össze kell gyűjteni minden nyomtatványt és kéziratot, amelyet a *Regnum Hungariae* területén adtak ki, innen származó ember írt, vagy erről szól, akár csak részben is.

A saját könyveinek kinyomtatott katalógusát ingyenesen szétosztotta. Elküldte nagy könyvtáraknak Európa-szerte. Nagy tudósoknak, akiket tisztelt, egyházi vezetőknek, ismert tudományos szervezőknek, főuraknak, a nagyobb mecénás családoknak. A katalógust egy levéllel együtt küldte. Ebben kérte, hogy a megajándékozott válaszoljon neki,⁴⁴⁶ miként vélekedik céljairól, egy *Bibliotheca nationalis* létrehozásáról. A válaszlevelek közül 605 ma is kézbe vehető, és jól megítélhető belőle, ki mit gondolt *natió*ról, nemzeti könyvtárról. Világosan kitűnik, hogy a Magyar Királyságban élők és az erdélyiek is az egykor egységes *hungarus*-tudatról gondolkodnak. A közös hazához való tartozásról. A szerb, a horvát egyházi vezetők, vagy a szlovák tudósok egyaránt köszöntik a kezdeményezést, fontosnak tartják, és küldenek egy-egy könyvet, amelyet nem találnak a katalógusban. Azt is láthatjuk, hogy az egyes egyházak képviselői bánják, hogy nem éppen ők kezdeményeztek. Hiszen az ő egyházuk tekintélye emelkedett volna egy ilyen gyűjtemény létrehozásával.

A Magyar Királyság rendi országgyűlése 1808-ban törvényt alkotott az akkor már „Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára” fenntartásáról, feladatairól, amelyek a mai napig változatlanok, de az első világháborút követően hangsúly esik arra, hogy a nyelvi hungaricumok gyűjtése a legfontosabb. A gyűjtemény nem mondott le azonban arról, hogy a mindenkori „Hungaria” területi, szerzői és tematikus hungaricumait is gyűjtse.

446 Deák–Zvara 2012. Vö. Berlász 1971; Berlász 1977.

Az intézményi könyvtárak szerepe a nemzeti kulturális identitás kialakításában⁴⁴⁷

Az anyanyelvi kultúrák kialakulása, intézményrendszerük kiépítése a kora újkori modern államfelfogás megszületésével párhuzamosan történt. A nyugat-európai királyságok, illetve fejedelemségek kulturális politikájának eltérő hangsúlyai mellett ugyan az előbbi állítás talán közös jelenségének mondható. A közép-európai népek azonban nem nemzeti királyok alattvalóiként éltek, és a kora újkori történelmük általánosságban a folyamatos háborúk korszakaként írható le. A középkori Magyar Királyság 1526 és 1541 közötti széthullása az oszmán-török hódításnak is köszönhető, és az ország jelentős része tényleges török területté vált. A töröknek a Kárpát-medencéből történő kiűzése (1683–1699) a felszabadulást jelentette, ugyanakkor az ezt követő időszakban a Habsburg Birodalomba való integráció során, a politikai függés mellé a német kulturális és civilizatorikus hatás megerősödése a magyar nemzeti intézményrendszer kialakítását késleltette.⁴⁴⁸

Összetettebbé válik a kép, ha tudjuk, a magyar kulturális öntudat kialakulása szempontjából a XVIII. században három országot kell látó körünkbe vonni. Ez a helyzet egyben a magyar kultúra erősen regionális jellegét is kiemeli. A Horvát Királyság, a Magyar Királysággal társultként a Magyar Korona alatt alakította intézményrendszerét. Ezekben a királyságokban a hivatalos adminisztratív nyelv a latin

447 Monok 2012a.

448 A magyar művelődéstörténet-írás utolsó 50 évében több olyan összefoglalás is született, amely a XVIII. század művelődését eltérő korszakolással és eltérő szemlélettel jellemezte. A nagy klasszikus, Kosáry Domokos a barokk és a felvilágosodás gondolkodástörténeti keretében, alapvetően intézménytörténetet írt, módszeresen számba véve a kulturális élet valamennyi akkor létező ágazatát (Kosáry 1980,²1983,³1996). Ez a mű a XVIII. századot kronologikusan értelmezi, vagyis az 1700 és az 1800 közti időszakként, míg Kósa, szerk., *Magyar művelődéstörténet*, 1998, a kora újkor részeként tárgyalja a század első két harmadát (Bitskey István, Tóth István György), az utolsó harmadot „a polgári társadalom kora” cím alatt (1770–1920). Megjegyzendő, hogy „Magyarország” mindkét kézikönyv számára „Magyarország és Erdély”.

volt.⁴⁴⁹ Az Erdélyi Nagyfejedelemség (Grossfürstentum Siebenbürgen) tőlük független állami léttel bírt, a hivatalos nyelv az országban a magyar volt.⁴⁵⁰ Mindhárom, önálló országgyűléssel bíró állam a Habsburg Birodalom része volt. A Magyar Szent Korona államaiban létező *hungarus*-tudat a Koronához, illetve a királyhoz tartozást jelentette mindazok számára, akik akár szlovákként, németként, szerbként, horvátként, magyarként, ruszinként vagy más nemzetiségiként itt éltek.⁴⁵¹ Erdélyben a *transylvanus*-tudat folyamatosan erősödött a XVIII. század közepéig, de azután egyre inkább az egyes népek önazonosság-tudata lépett ennek a helyébe (*hungarico-transylvanus, siculo-transylvanus, saxo-transylvanus*). Az itt élő románok és örmények nem képeztek államalkotó közösséget, kulturális önmegfogalmazásuk a XVIII. század közepétől vált erőssé, testesült meg intézmények létrehozásában, így könyvtárak alapításában is.

Egyházi szempontból is bonyolult a kép.⁴⁵² A katolikus egyházi szervezetben a Gyulafehérvár központú erdélyi püspökség a magyarországi esztergomi érsekséghez tartozott, ahogy a zágrábi püspökség is. A református, a római katolikus és az unitárius egyház Erdélyben csak magyarokból állt, volt továbbá magyar evangélikus egyházi szervezet is. A századok evangélikusok voltak, a románok a görögkeleti rítust többségükben – elismerve a római pápa főségét – görögkatolikusra cserélték (unitus egyház),⁴⁵³ az örmények pedig a leMBERGI,

449 A horvátok nyelvhasználatára és írásbeliségére összefoglalóan lásd Nazor–Bratulić–Tomasović, 2002.

450 Erdély 1541 és 1848/1867 között bírt a Magyar Királyságtól független államisággal.

451 Vö. Klaniczay T. 1993; Fine 2009; Almási–Subaric, eds., *Latin in the Crossroads...* 2015.

452 Az elmúlt két évtizedben a magyarországi és a romániai kutatócsoportok is foglalkoztak ezzel a kérdéssel. Itt csak néhány tanulmánykötetet említek: Crăciun–Ghitta, eds., *Ethnicity and Religion...* 1995; Crăciun–Ghitta, eds., *Church and Society...* 1998; Pál, szerk., *Felekezetek és identitás...* 1999; Balla–Sterbling, eds., *Ethnicity, Nation, Culture...* 1998; Andor–Tóth I. Gy., eds., *Frontiers of Faith...* 2001.

453 Az unitus egyház kialakulásának történetét a bécsi és a gyulafehérvári egyetemek által vezetett nemzetközi kutatócsoport vizsgálta és tekintette át az eddigi szakirodalmat. Munkájuk eredményeként, teljes bibliográfiával két kötet

majd 1742-től a gyulafehérvári egyházmegyéhez tartoztak, a római katolikus püspök egyben az örmények apostoli kormányzója is lett.⁴⁵⁴ A királyi Magyarországon a szlovákok katolikusok és evangélikusok, a magyarok jellemzően katolikusok, reformátusok és lutheránusok voltak, míg a jelentős számú német lakosság részben lutheránus, részben katolikus.

A horvátok a XVII. század közepétől alakították ki azt az elméletet,⁴⁵⁵ amelyre támaszkodva a XVIII. század végére kialakult egy horvát kulturális öntudat, amelynek önálló intézményei a XIX. század első harmadától kezdve a horvát nyelv ápolását, a horvát nyelvű művelődést tűzték ki célul. A továbbiakban a horvát területekkel, az ott alapított könyvtárakkal nem foglalkozunk, csak megjegyezzük, hogy a mai Horvátország északi része, a Dráva és a Száva folyók közti terület (többé-kevésbé: Szlavónia) vegyes lakosságú volt (horvát, magyar), és csaknem egységesen római katolikus. A XVIII. század elején még meglévő magyar protestáns gyülekezetek nem tudtak megerősödni annyira, hogy külön intézményi rendszert, így könyvtárakat hozzanak létre. A Dráva és a Mura közötti részek a Magyar Királyság déli megyéihez tartoztak (Somogy, Zala), és nem a Horvát Királysághoz. Egyházszervezetileg az imént említett földrajzi egységek a pécsi, a veszprémi, illetőleg a zágrábi püspökségekhez tartoztak, amelyek az esztergomi érsekség részei voltak.

A kora újkori magyarországi és erdélyi könyvtártörténet egyik alapvető jellegzetessége, hogy az intézményi könyvtárak állományának tudatformáló, műveltségi jelleget kialakító szerepe sokkal jelentősebb, mint a nyugatibb európai országokban. Ennek a jelenségnek az oka az általános szegénység, és ezzel szoros összefüggésben, az országokban lévő könyvanyag kis száma. Ez jelentette a helyi könyvkiadás kis volumenét és a könyvkereskedelmi intézmények hiányosságát is.⁴⁵⁶

látott napvilágot: Marte–Ionitã–Mârza–Stanciu–Suttner, eds., *Die union...* 2010–2011.

454 Puskás 2006.

455 Ezzel összefüggésben lásd Bene 2000.

456 Borsa 1973; Borsa 1996; Csapodi 1942; Cushing 1969; Monok 2008.

Állandó könyvesboltokról először csak a XIX. század elején tudunk, addig a nyomdászok mellett a könyvkötők, vándor könyvkereskedők, illetve más termékekkel kereskedő személyek foglalkoztak a könyvek forgalmazásával.⁴⁵⁷ Az iskolai, plébániai, parochiális vagy városi könyvtárak anyaga így a helyi értelmiségiek (tanító, tanár, papi személyek, jogász, orvos) által sokkal inkább használt volt, mint azokban az országokban, ahol megvolt a lehetőség magánszakkönyvtárak gyűjtésére. Ugyancsak sokkal jelentősebb az iskolai időben olvasott könyvek hatása, és még inkább a külföldi tanulmányutakon kézbe vett, olvasott, és anyagi lehetőségektől függően megvett művek szellemi, tudatformáló ereje.

Ebben a helyzetben az egyes, főként egyházi intézmények könyvtárainak gyűjteményszervezési politikája, lehetőségeik a könyvanyag gyarapításában meghatározó jellegűeknek mutatkoztak a nemzeti nyelvű kulturális élet megalapozásában, formálásában. Ennek megfelelően az érseki és püspöki könyvtárakat is, az előadásunk tárgyát képező szempontból vizsgálat alá kell venni. Ez utóbbi azért is fontos, mert 1606-tól a magyar katolikus egyházban kánonjogi előírás volt az, hogy papi személy a könyveit nem hagyhatta oldalági rokonaira, csakis a saját egyházára.

A Habsburg-udvar Magyarországot és Erdélyt modernizálni akarta, egyben katolizálni, és a lehetséges mértékig németesíteni is. Az udvarnak a XVII. század végén elfogadott reformtervezete, az *Einrichtungswerk* persze csak az elvi és az igazgatási kereteket szabta meg,⁴⁵⁸ a törvényalkotásban az udvar kompromisszumokra kényszerült, és persze nem is akarta törvénybe iktatni számos olyan lépését, amelyet a valóságban megtett. A *de jure* és a *de facto* állapot közti különbségre jó példa a protestáns értelmiség újratermelődését akadályozó útlevélpolitika, amelynek gyakorlata *numerus clausus*t jelentett a lelkészek és tanárok számát illetően.⁴⁵⁹

457 Pavercsik 1999.

458 Kalmár–Varga 1993; Kalmár–Varga 2010; Hodson 2007.

459 Nem volt az országban protestáns egyetem, így mindegyik felekezet (lutheránus, kálvinista, unitárius) németországi, svájci és hollandiai képzőhelyekre küldte a fiatalokat tanulni.

A vallási hovatartozás kérdése, az egyes egyházak erőssége, udvari, állami támogatottsága nagy szerepet játszott az országok kulturális jellegének alakulásában, változásaiban. Miután az udvar politikájának közvetlen anyagi hatásai is voltak, az intézményrendszer erőssége, és ebben a könyvtárak gazdagsága, a friss, a kortárs könyvanyag beszerzési lehetősége is gyakran függött ettől. Ha például az 1670 és 1740 közti főrendi előléptetéseket nézzük (bároi és grófi címek adományozása), jól látszik, hogy protestáns nemes ilyenben nem részesült. Különösen látványos ez az olyan családok esetében, ahol a testvérek közül valamelyik katolizált, és rögtön arisztokrata lehetett (ilyen például a Szirmay család). Az emberi természet örök jellegét mutatja, hogy így persze a legtehetségtelegebb lett főnemes, akinek olvasmányaiiban – összehasonlítva lutheránus testvérével – sok *lacuna* mutatkozik.

A vallási kérdés a magyar kulturális öntudat alakulásában nagyon összetett szerepet játszott,⁴⁶⁰ és napjainkig ható szemléleti különbségeket okozott. És nem csupán abban, hogy ma ki hogyan ítéli meg a magyar nyelvű magyar kultúra kialakításában játszott egyházi szerepet, hiszen a XIX. század második felétől időről időre megjelennek azok a kérdések a művelődéstörténeti szakirodalomban, amelyek a „ki az igaz magyar” – egyébként teljesen értelmetlen – kérdést vallási összefüggésben teszik fel. A Magyar Királyság arisztokrata családjainak többsége a XVII. század második harmadától rekatolizált. Politikailag ez volt az egyik alapja a Habsburg-udvarral való együttműködésnek a török kiűzését illetően. A század utolsó harmadában azonban többségük számára világossá vált, hogy a Habsburg-korona alatt egyesülő középkori Magyar Királyságban a magyar családoknak csak mellék szerep jut majd. Ezért is alakították ki az udvari modernizációs tervszel szemben a saját elképzeléseiket, amelynek határozott kulturális elemei is voltak.⁴⁶¹ Ezen belül a könyvkultúrának, illetve e kultúra intézményeinek (nyomda, könyvtár) is megvolt a maga szerepe.⁴⁶²

460 Legújabbán egy „külső szem”, az Egyesült Államokban élő Vermes Gábor a kulturáltsági szintek, ízlések, a mentalitás változásait kifejezetten politikatörténeti időhatárok határok között tárgyalta összefoglalóan: Vermes 2011.

461 Kalmár–Varga 1993.

462 Berlász 1974; Tóth A. 1986; Szarvasi 1939; Kelecsényi 1988.

Maga a magyar katolikus egyház is szembesült ezzel a problémával. A protestantizmus visszaszorítása, vagyis az ország rekatolizációja érdekében elfogadta az udvar támogatását, de egyrészt a magyar nyelvű Erdély függetlensége megtartását is helyeselte (annak protestáns többsége ellenére), másrészt próbálta az osztrák egyháztól független entitásként felmutatni magát. Ez utóbbi abban nyilvánult meg, hogy megírátták a magyar egyháztörténetet (*Historia ecclesiastica Hungariae*), amelynek kiadását ugyan az osztrák jezsuiták sokáig akadályozták, de a mű, a renden belüli francia segítséggel mégiscsak napvilágot látott.⁴⁶³ A Bécsben, Krakkóban, itáliai egyetemeken tanuló katolikus magyarok igyekeztek magyar szentekről, magyar egyháztörténeti kérdésekről disputálni, és ezt a katolikus arisztokrata családok is támogatták.

Az ország XVIII. századi modernizációjában a szerzetesrendeknek nagy szerepet szánt mind az osztrák, mind a magyar oldal. A magyar jezsuiták a XVII. század közepéig folyamatosan törekedtek arra, hogy a *Provincia Austriacától* független *Provincia Hungaricát* is létrehozzák,⁴⁶⁴ törekvéseiket azonban a rend betiltásáig (1773) nem koronázta siker. A magyar katolikus arisztokrata családok támogatása ezért is fordult a jezsuiták helyett a ferencesek irányába. Természetesen azért is, mert a lakosságnak az utóbbiakhoz nagyobb bizalmuk volt, tekintve helytállásukat, hiszen a török uralom alatti területet a ferences atyák kivételével gyakorlatilag minden pap elhagyta. A jezsuita és a pálos missziók a jó akarat elnyerésére elegendők voltak ugyan, de a bizalom inkább a ferencesek irányában mutatkozott meg.

A szerzetesrendek könyvtárai azonban mostani tanulmányunk tárgya, vagyis a kulturális önszemlélet formáinak kialakításában nem játszottak kiemelkedő szerepet, kivéve a jezsuita egyetem, illetve jogakadémia gyűjteménye, valamint néhány piarista iskola könyvtára. Közvetetten természetesen a többi rendet is a látókörünkbe kell vonni, hiszen a XVIII. század elejétől fogva tervezetten alakított „Magyarország Mária országa” nem katolikus fogás a rekatolizáció érdekében, hanem az Esterházyak, a Batthyányak és a többi főnemesi család tagjai által is aktívan támogatott, végső céljában az átlagos műveltségi szín-

463 Dümmerth 1987.

464 Lukács, Adattár 25, 1989.

vonat emelését célzó törekvések szolgálatába állított kultuszválasztás. Ez a kultusz a Szent István által a Szűzanyának felajánlott ország történelmét, kitartását, és persze egyházát is propagálta.⁴⁶⁵

Kétségtelen azonban, hogy a XVIII. századi főpapi könyvtárak azok az egyházi gyűjtemények sorában, amelyek aktív, és sokszor közvetlen szerepet játszottak a magyar nemzeti kultúra intézményeinek megteremtését célzó törekvések kialakításában.⁴⁶⁶ A főpapi udvarok szellemisége, a kanonoki réteg tagjai, illetve a főpap környezetében élő világi értelmiségiek fogalmazták meg ezeket a törekvéseket konkrétan is, és alakították az egyes könyvtárak gyarapításának tematikus összetételét.⁴⁶⁷ Méghozzá úgy, hogy ezek a könyvtárak a magyar történelem, a magyarok és a velük együtt élő népek múltjának, szokásainak tudatosan szervezett forrásbázisává válhassanak. Nem tudunk olyan könyvtárat mondani, ahol ne lett volna külön *hungarica* szak, ami nem a magyar nyelvű könyveket jelentette, hanem a tematikus *hungaricumokat*. A főpapok persze zömmel az ország politikai vezető családjaiból kerültek ki. Esterházy, Batthyány, Széchényi, de más családnevek is gyakran tűnnek fel az egyházmegyei *schematismusok*ban. Kulturális politikai törekvéseikben számos közös vonás látszik azokkal, akik akár régi köznemesi családból valók (Telekesy István egri, Padányi Bíró Márton veszprémi püspök), akár jobbágyszármazásúak voltak (Klimo György pécsi püspök). A főpásztor első gondja természetesen a papi utánpótlás megteremtése volt. A hazai nagyszombati, 1566-ban alapított papnevelde mellett ugyanis csak Kassán volt teológiai tanítás (1657-től), de főleg Bécsben, Grazban, illetve itáliai városokban képezték papjainkat. A török kiűzése után sorra alakulnak úgynevezett papi szemináriumok Magyarországon és Erdélyben is (1709 Eger [1760-ban a kassai jezsuita szeminárium is ideköltözött], 1711 Veszprém, 1718 Nyitra, 1720 Vác, 1732 Győr, 1733 Kalocsa, 1746 Pécs, 1751 Gyulafehérvár, 1753 Kolozsvár, 1777 Szombathely).⁴⁶⁸ A helyi kulturális

465 A könyvtárnyi szakirodalom három eltérő szemléletű írását idézem: Tüskés-Knapp 2002a; Mikos 2010; Varga Cs. I. 1994.

466 Berlász 1974a.

467 Travnik 1933.

468 A magyarországi és erdélyi felsőoktatási intézmények lexikonszerű számbavetele, rövid történeti bemutatással és bibliográfiával: Szógi 1994.

önszemlélet kialakításában a helyben képzett papok komoly szerepet játszottak. Jól követhető ez az öntudatosodás az egyházlátogatási jegyzőkönyvekben fennmaradt plébániai és papi magánkönyvtárak anyagának vizsgálatakor.⁴⁶⁹ A magyar történelem, a magyar szentek élete, a magyar egyházi múlt értékeiről szóló könyvek állandó szereplői a legkisebb gyűjteményeknek is. Az említett szemináriumok könyvtárait sorra az alapító püspök magánkönyvtárára alapozták. A kulturálisan és nemzetiségében is tudatos püspök könyvtára pedig intézményi gyűjteménnyé válva hatásában egyértelművé tette a könyvnyagnak ezt az üzenetét.

Külön kiemelek három püspöki könyvtárat a sorból: a pécsi Klimo György 1774-ben közösségi használatúvá nyilvánította gyűjteményét, és ez a mai napig a Pécsi Tudományegyetem Könyvtárának is a része (tulajdonjoga a püspökségé maradt).⁴⁷⁰ 1785-ben készült el az az épület Egerben, amelyben Eszterházy Károly püspök egyetemet szeretett volna alapítani. Könyvtárát is ennek megfelelően gyarapította.⁴⁷¹ A császárral nem egyetértve több kulturális és egyházpolitikai kérdésben, egy új magyar egyetem létrehozását az udvar nem engedélyezte. Ugyanígy az erdélyi püspök, Batthyány Ignác végrendeletében nem egyszerűen egyházmegyéjére hagyta könyveit (ahogy ezt a kánonjog előírta számára), hanem „Erdély katolikus lakosaira”,⁴⁷² vagyis lényegében katolikus nemzeti könyvtárat alapított (1798; majd látjuk, hogy egy évtized múlva a református magyarok és a lutheránus szászok is saját nemzeti gyűjteményt mondhattak már magukénak).

A püspöki könyvtárak egy másik szempontból is figyelemre érdemesek. A magyarországi bibliofília szép fejezete kötődik a XVIII. századi főpapokhoz.⁴⁷³ Ez sem független a nemzeti kulturális öntudat jelenségeitől. A bajorországi, vagy éppen a württembergi szerzetesi könyvtárak feloszlata, vagy a XVIII. században, Itáliában nagy számban a könyvpiacra kerülő ősnymtatványok, illetve középkori kódex-

469 A források: Holl 1982; Holl, 2000; Zvara, Adattár 19/1, 2001.

470 Kókay 1999; Horváth M. 2000; Csajághy 2000.

471 Antalóczi 1996; Löffler 2012.

472 Jakó 1997.

473 Monok 2002; Monok–Buda–Hapák 2006.

kek közül a magyar vonatkozású darabokat ekkor vásárolták meg.⁴⁷⁴ Emellett a kortárs szellemi áramlatok könyveit is megszerezték, és ennek a könyvtárnak a hatása nem lebecsülendő.⁴⁷⁵ A teológia mellett főként a kortárs történeti és a földrajzi tárgyú művek jelentették ezt a modernséget. Ha megnézzük a Mária Terézia által újonnan alapított szombathelyi (1777) püspökség első két főpásztorának a könyvtárát (Szily János, Paul Herzan), akkor a XVIII. század végének egyik leginkább francia orientáltságú egyházi gyűjteményét láthatjuk.⁴⁷⁶ Ugyanígy kiemelhetjük a kalocsai érsek, Patachich Ádám (érsek 1776–1784) monumentális könyvgyűjteményét, amelyet utóda, Kollo-nich László (érsek 1787–1817) gyarapított félszázezresre, akkor pontosan követhető, hogy a feloszlatott rendek könyvtárainak milyen szempontú válogatását követték a vásárlásban.⁴⁷⁷ Éppen e kalocsai példa húzza alá a főpapi könyvtár nemzettudat-építő szerepét, hiszen az 1791-től itt, a könyvek beszerzésében, válogatásában is segítő Kato-na István (1732–1811) jezsuita historikus adta ki a XIX. század első felének legnagyobb magyar történeti okmánytárát 42 kötetben, 1779 és 1811 között.⁴⁷⁸

A katolikus egyház vezetői, papsága, így ennek megfelelően intézményi rendszere, nyomdával – köztük a XVIII. században legproduktívabb nagyszombati egyetemi kiadó –, könyvtáraival, ugyanígy a kialakított katolikus (majd a XIX. században nemzetivé vált) kultuszaival, az egyház tudós tagjainak a magyar történelmet feltáró módszeres tevékenységével, kétségtelenül a történelmi Magyarországon (Kárpát-medence) élő népek kulturális felemelésén, gondolkodásuk modernizálásán is dolgozott. A katolikus egyház egyetemessége, a Habsburg-családhoz, udvarhoz való kötődése miatt azonban számos

474 Feltűnő, hogy a főpásztoroknak ez a tevékenysége, párhuzamosan a magyar arisztokrácia tagjaival, a XIX. század végén újra határozottan felerősödött.

Jó példa erre Pauer János (székesfehérvári püspök 1876–1889) vagy Apponyi Sándor gróf.

475 Vö. Guilbaud 2005; Granasztói 2005; Ring 2005; Berecz 2006; Granasztói 2009; Granasztói 2009a.

476 Vö. Tóth F. 2002.

477 Boros 1994.

478 Hauer 1911.

olyan kompromisszumra kényszerült, amely egyik itt élő nép kulturális önszemléletének sem lehetett elfogult támogatója – egyházként mint intézmény. De tagjaiban, sokszor vezetőiben, természetesen igen. Azzal együtt, hogy a XVIII. század végéig a katolikus egyházi intézmények sokkal inkább voltak *hungarus* intézmények, mint magyarok, a század második felében az akkor modernnek mondott gondolkodás, illetve az erre való képzés képviselőivé is váltak. Elég itt arra utalni, hogy a legelső gazdasági felsőoktatási intézményt a piarista rend alapította Szencen 1763-ban (*Collegium Oeconomicum*), amelynek könyvtára teljesen korszerű gyűjtemény volt.⁴⁷⁹ Geometria, építészet, kereskedelmi számtan, könyvvitel, gazdaságtan, fizika, német nyelv és a kereskedelmi levelezés, földmérés, építészet, hidraulika, matematika, filozófia és közgazdaságtan. Ám csaknem egészében német nyelven. Tudunk olyan példákat is említeni, amikor egy-egy magyar püspök, hogy modernizálja a papképzés könyvanyagát, a korszerű olasz teológiai műveket latinra fordította, ám az is igaz, hogy a XVIII. század utolsó harmadában már a fordítás nyelve egyre gyakrabban a magyar lett.⁴⁸⁰

Mielőtt a protestáns intézményi könyvtárak kulturális identitást formáló erejére térnék, térjünk vissza néhány gondolat erejéig a papokat képző intézetek, illetve a szerzetesi közösségek gyűjteményeihez. A Kárpát-medence más nemzetiségei sorában ugyanis hasonló jelenségekről számolhatunk be. A ruszinok görögkatolikus hívekként, megőrizve az egyházi szláv liturgikus nyelvet, 1771-ig az egri püspök egyházigazgatása alatt éltek. XIV. Benedek pápa ekkor hozta létre a független Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegyét, részben elismerésül annak a munkának, amelyet Olsavszky Mihály (1697–1767) végzett, aki 1746-ban Máriapócson alapított papneveldet és könyvtárat, hogy a római katolikus képzéstől részben különválassa az utánpótlás nevelését. Miután 1777-ben létrehozták a Nagyvárad-i Görögkatolikus Püspökséget is, a paphiány enyhítésére 1778-ban Ungváron

479 Hegyi 1978.

480 Így például Ludovico Antonio Muratori vagy Paolo Segneri művei esetében is, amelyeket Magyarországon latinul és magyarul is kiadtak. Vö. Sárkózy 2001; Száraz 2008; Szelestei Nagy 2000; Szelestei Nagy 2010, 100–112.

önálló szeminárium létesült könyvtárral. A ruszinok kulturális öntudata azonban csak a XIX. század második felére alakult úgy, hogy független, nem egyházi intézményeket is létrehozzanak.⁴⁸¹ A Habsburgudvar a ruszinok, és Erdélyben a románok megnyerését is határozottan támogatta (azért is, hogy a magyarokkal szemben kihasználhassa őket).

A románok önszerveződése azonban részben ettől függetlenül indult el. Ennek egyik első eredménye a Balázsfalván 1758-ban létrehozott szeminárium, nyomda és könyvtár.⁴⁸² A román kulturális törekvések⁴⁸³ legjelentősebb képviselője Inochentie Micu-Klein (1692–1768) volt, aki 1729-ben lett a Gyulafehérvári és Fogarasi Román Görögkatolikus Egyházmegye főpáosztora, és 1737-ben áthelyezte székhelyét Balázsfalvára. Az itteni szemináriumi könyvtár 1747-es katalógusa⁴⁸⁴ már határozottan az ő szellemiségét mutatja. Az addig megjelent kevés román nyelvű könyvanyag jó része megvolt itt, és feltűnő a katolikus teológiai anyag frissessége. Bizonyára tanulmányai idején, Kolozsvárt és Nagyszombatban vásárolta ezeket. Annak ellenére, hogy a legtöbb román nyelvű könyvet még a XIX. század elején is Budán adták ki az Egyetemi Nyomdában,⁴⁸⁵ a balázsfalvi szeminárium, majd gimnázium a román értelmiség nevelésében komoly szerepet játszott. A román szakirodalomban felbukkan ugyan az a nézet, hogy a néhány tucat könyvet őrző XVII. századi gyulafehérvári román püspöki gyűjteményt mint román nemzeti könyvtári előzményt kellene tekintenünk,⁴⁸⁶ erre azonban semmilyen forrás nem utal. A XVIII. század közepén a románok elsődlegesen a román népnek mint államalkotó erőnek az elismerését kérték a császártól, amely elismeréssel a magyarok, a székelyek és a szászok mellett egyenjogúvá válhattak volna ebben a tekintetben. Micu-Klein törekvése is alap-

481 Bottlik 1997; Doncsev–Szőke, szerk., *A keleti...* 2007.

482 Összefoglalóan lásd Jakó 1976b; Márza I. 2005.

483 Összefoglalóan, teljes bibliográfiával: Stanciu 2010.

484 Bíró–Monok–Verók, *Adattár* 16/5, 2018.

485 Veress–Domokos 1982; Király 2003.

486 Márza E. 2005.

jában ez volt, ám az általa alapított intézmények hatása a román pap-ságon túlra is mutatott.⁴⁸⁷

A magyar kulturális identitás kialakítása szempontjából a protes-táns egyházak anyanyelvűségi programjának, intézményi rendszeré-nek karakteresebb szerep jutott. Ez mindenképpen annak köszönhető, hogy az 1541-ben önállóvá vált Erdélyi Fejedelemség hivatalos nyelve a magyar lett, a fejedelmek magyarok voltak, többségük protestáns, a XVII. században pedig csak kálvinista. A XVI. században létrehozott református kollégiumi rendszer, annak XVII. századi megerősítése⁴⁸⁸ egyértelműen abba az irányba hatott, hogy a magyar nyelv irodalmi nyelvvé tudott válni, és megteremtődött a különféle szakmák magyar szókincese is. Ahogy Magyarországon a tizenöt éves háború (1591–1606), Erdély történetében a legsúlyosabb csapán az 1658-as tatár-török invázió volt, a hadműveleti területté vált ország számos intézmé-nye elpusztult. A fejedelmi székhely, és az ottani református kollégium, könyvtárával együtt a tűzvészek martaléka lett. A kollégium újraalapí-tása után elveszítette vezető szerepét.

Erdély és Magyarország Habsburg Birodalomba integrálásának kezdetén azonban még valamennyi protestáns középfokú intézmény működött.⁴⁸⁹ 1760-ra ezek közül többet alsó szintű iskolává minősítet-tek, könyvtáruk szétszóródott (Szatmár, Zilah, Nagybánya, Szászváros református kollégiumai).⁴⁹⁰ Ez a Habsburg-udvar által teremtett hely-zet azonban azt is eredményezte, hogy az erőket koncentrálták, vagyis Magyarországon Sárospatak, Debrecen és Pápa maradt központi kol-légiumnak, ezekben a teológiai felsőfokú képzést is megszervezték a lelkészutánpótlás segítésére. Ugyanez a koncentráció alakult ki Er-délyben is, ahol Kolozsvár, Nagyenyed és Marosvásárhely maradt erős

487 E téren tanúsított türelmetlensége volt az oka konfliktusainak a magyar ren-dekkel, és Mária Teréziával is. Ezért is kellett élete végén elhagynia Erdélyt, Rómában halt meg.

488 1530-as évek: Pápa, Sárospatak, Debrecen, 1557: Marosvásárhely, 1622: Gyulafehérvár, Kolozsvár, Nagyvárad, 1662: Nagyenyed.

489 Összefoglalóan lásd Mészáros 1981 vonatkozó fejezeteit.

490 A könyvtártörténeti forrásokat lásd: Fekete–Kulcsár (=Bura)–Monok–Varga A., Adattár 14, 1988; Oláh, Adattár 19/2, 2009.

kollégiumnak a XVIII. századra.⁴⁹¹ Az erdélyi kálvinista könyvtárak, ahogy az egyház is, biztos támaszt találtak a református arisztokrácia tagjaiban (Teleki, Bethlen, Bánffy, Kemény stb.), és létrejött egy csak Erdélyre jellemző intézmény is, a Református Főkonzisztórium.⁴⁹² Ennek feladata volt többek közt a református egyházat szolgáló nyomdák támogatása, illetve a kollégiumi könyvtárak anyagának ápolását biztosító anyagi eszközök előteremtése is. Gyakran az arisztokrata család könyvtárának adományozásával is segítette ezeket a könyvtárakat. Teleki József (†1732) majd felesége, Bethlen Kata a nagyenyedi kollégiumot támogatta így. Utóbbi könyvtár Erdély legnagyobb magyar nyelvű könyvgyűjteménye volt.⁴⁹³ A Teleki család XVIII. század végi generációinak több tagja alapított nemzeti rangú könyvtárat. Teleki Sámuel (1739–1822) például Marosvásárhelyt 1802-ben a róla elnevezett könyvtárat tette az erdélyi kálvinista magyarok központi gyűjteményévé.⁴⁹⁴ Az ebben a városban lévő református kollégium könyvtárával együtt ez az állomány jóval meghaladta a Pesten, Széchényi Ferenc által alapított *Bibliotheca Regnicolaris* (a mai magyar nemzeti könyvtár) nagyságát. A könyvtárak anyagára támaszkodva 1793-ban Marosvásárhelyen megalakult az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság, amelynek legállandóbb, legszilárdabb alapját a kollégium tanárai és volt diákjai jelentették.⁴⁹⁵ Egy másik Teleki József (1790–1855) Pesten alapította meg a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárát, és lett a Tudós Társaság első elnöke (1825).⁴⁹⁶

Az erdélyi református kollégiumok könyvtárainak XVIII. századi katalógusai egyértelműen mutatják, hogy a magánadományok mellett az intézmények is hangsúlyt fektettek arra, hogy a *hungaricum*- és *transylvanicum*-gyűjtés rendszeres legyen. Ha nem tudták a nyomtatott könyvet megvásárolni, gyakran kézzel lemásolva őrizték az Erdély történetére vonatkozó munkákat. A főúri hagyatékokkal jutottak a leg-

491 Vö. Albert 2009; Pálfi 2009. A könyvtártörténeti források: Monok–Németh (Viskolcz)–Tonk, Adattár 16/2, 1991.

492 Sipos 2000.

493 Simon–Szabó, KKK II, 1997.

494 Deé Nagy 1997.

495 Jakab 1884; Éder 1978.

496 MTAK 1976; Fekete G., szerk., MTAK 1976.

többször a középkori magyar nyelvemlékekhez, illetve értékesebb és ritka XV–XVII. századi magyar vagy magyar vonatkozású anyaghoz.

A magyarországi kálvinista kollégiumok könyvtárainak összetétele hasonlóan alakult. Emellett kiemelném azt a szerepet, amelyet a debreceni kollégium betöltött a török megszállás alól felszabadított területeken. Létrehozta az úgynevezett *patricula*-rendszert, amely kezdetben úgy működött, mint az egyházi szervezetben a *filiák*. A XVIII. század közepére ezek az iskolák – Nagykőrös, Mezőtúr, Hódmezővásárhely – megerősödtek, önállóvá váltak, könyvtáruk nagysága elérte a nyolcszáz–ezer kötetet.⁴⁹⁷ Köszönhetően a jelentősebb hatású tanárok könyvadományainak, sokszor nagyon modern könyvanyagot tudhattak magukénak.⁴⁹⁸

Ezen a ponton külön kiemelném azt a jelenséget, amely ismét egy paradoxon a magyar történelemben. A kálvinista egyháznak nem volt egyetemes szervezete. Működött a szolidaritás persze, hiszen például a Habsburg-udvar által gályarabnak eladott magyar protestáns lelkészeket és tanárokat (1670-es évek) a svájci és a hollandiai gyülekezetek vásárolták meg, és azonnal szabaddá tették őket. Ugyanígy támogatták a magyarországi és az erdélyi diákokat, ha azok eljutottak az ottani egyetemekre (ma is működnek még a XVII. század végén, XVIII. század elején erre a célra létrehozott alapítványok). A XVIII. század elején a Magyarországra és Erdélybe visszatelepülő szerzetesrendek például az ausztriai, bajorországi vagy lengyelországi anyakolostorból, illetve a nyugati és itáliai provinciák rendházaiból komoly könyvadományokat kaptak, hogy segítsék az indulást. Ne feledjük, ezeknek a rendeknek mindenütt komoly pasztorizációs szerep jutott, hiszen nagyon kevés világi pap volt a területen. Milyen könyveket adtak ajándékba? Nem a legújabbakat, hanem a helyben már nem nagyon használt, és persze régebbi könyveket. A katolikus Magyarország így olvasmányanyagában archaikussá vált, amely archaizáló tendencia – a latin nyelv

497 Földesi–Imre–Varsányi, 1990; Ádám–Joó 1896.

498 Ilyen volt például Nagykőrösön Losontzi István és Balla Gergely könyvhagyatéka. Vö. Bajáki–Bujdosó–Monok–Viskolcz–Zvara, Adattár 13/4, 2009. 350–358.

központi szerepe miatt is – egyébként is általános jelenség volt.⁴⁹⁹ Ez akkor is így van, ha tudjuk, és említettem is, hogy például a piarista rend nagyon korszerű oktatást végzett, vagy hogy egyes főpapok tudatosan törekedtek a kortárs könyvanyag megvásárlására is. A protestáns egyházaknál ez a jelenség nem, vagy sokkal kisebb mértékben érvényesült, főként a magyar nyelvet a központba állító kálvinistáknál. Ne feledjük, hogy a lutheránus hívek többsége német vagy szlovák ajkú volt.

Az evangélikus kollégiumok könyvtárai is jól mutatják, hogy a könyvanyag használói főként németek voltak. A XVIII. század végéig a kollégiumok német többségű városokban voltak. Közülük csak Készmárkon, Eperjesen, Pozsonyban, majd Sopronban vált a szlovák, illetve a magyar diákság számottevő létszámúvá. A XVIII. században a pozsonyi lett igazán jelentős, ahol külön ki kell emelnünk Bél Mátyás (1684–1749) szerepét, aki 1714-től lett az intézmény munkájának irányítója.⁵⁰⁰ Nemzetközileg elismert tudós, Magyarország föld- és természetrajzának, történelmének nemzetközi bemutatásán programszerűen dolgozott. Könyvtárát is intézményére hagyta, amely ezzel komoly *hungaricum*-gyűjteménnyé vált.

Az erdélyi lutheránus kollégiumok közül kiemelkednek a XVI. századi alapításúak, Brassó és Nagyszeben.⁵⁰¹ Az erdélyi szász történetírók több generációja indult el ezekből, azok, akik a legnagyobb *transylvanicum*-gyűjteményeket hozták létre, és hagyták halálukkor az *alma materre*. A *transylvanus*-tudat kialakításában nekik komoly szerep jutott.

Igazságtalan lenne, ha egy gondolatban nem emlékeznénk meg a két erdélyi unitárius kollégiumról, illetve ezek könyvtárainról. Az 1566-ban alapított kolozsvári iskola a XVII. században, Erdélyben a legmodernebbnek számított. Könyvtára akkor vált jelentőssé, amikor 1738-ban egyesítették a gyülekezet könyvtárával, így igazi filozófiai és teológiai kincsestár jellege mellett az erdélyi unitarizmus történetének részletes dokumentációjára is törekedhetett. Erdély Habsburg

499 Monok 2007.

500 Tóth G. 2006, bevezetés.

501 A könyvtártörténeti források: Monok-Ötvös P.-Verók, Adattár 16/4, 2004.

Birodalomba való integrálásának protestáns oldalon a legnagyobb vesztese az unitárius egyház volt. Számos iskolát és templomot kellett elhagyniuk. Ezért is fontos, hogy még II. József uralkodása előtt a tordai kollégiumot meg tudta erősíteni. Mivel az unitárius iskolákban csak magyarok és lengyelek tanultak, így a magyar kulturális öntudatra nevelés mellett a két nép közös emlékezete újabb vonásokkal erősödött.

A felsőoktatási intézményeket⁵⁰² és könyvtáraikat szándékosan hagytam mondandóm végére. Ezek az intézmények a szaktudományos értelmiségiek képzésével a különféle nemzeti kulturális potenciált erősítették, a tananyagban, illetve az azt követő könyvtári háttérben ez nehezen fedezhető fel. A Nagyszombatról Pestre költöztetett egyetem könyvtára azonban, köszönhetően a XVII–XVIII. századi jezsuita történetírói generáció tagjainak – Hevenesi Gábor (1656–1715), Timon Sámuel (1675–1736), Péterffy Károly (1700–1746), Kaprinai István (1714–1786), Pray György (1723–1801) – a magyar történeti kutatás, és ezzel a magyar kulturális önismeret megkerülhetetlen gyűjteményévé vált.⁵⁰³

Összegezve mondandómat tehát aláhúznám azt a tényt, hogy a magyarországi és erdélyi intézményi könyvtárak tartalmi összetételének alakulása a XVIII. században nagyban függött azoktól a magángyűjteményektől, amelyek a gyűjteménybe integrálódtak. A katolikus egyház ezt az integrálódást jogilag is előírta, de anélkül is megtörtént volna, hiszen a főpapok, a középpapság tudatosan törekedett a saját nemzeti-

502 Egyetemek: (1) 1635 Nagyszombat, jezsuita egyetem, 1777-ben Budára, majd 1784-ben Pestre költözött. Ezen belül jött létre 1769-ben az Orvostudományi Egyetem elődjének számító intézet, Schola Medicinalis, amely 1848-tól önálló lett. Ugyanígy alakult 1782-ben a Műszaki Egyetem (alapításakor a Pesti Egyetem Institutum Geometricuma), amely 1856-tól önálló. Ugyancsak 1787-ben az Állatorvos-tudományi Egyetem, amely 1851-től önálló intézmény. (2) 1657 Kassa, jezsuita akadémia (teológia, majd 1693-tól jog is). (3) 1735 Selmecbánya, Bányászati és Kohászati Egyetem. (4) 1797 Keszthely, Georgicon, Agrártudományi Egyetem. Jogakadémiák: (1) 1667 Eperjes, evangélikus teológia és jogakadémia; (2) 1693 Kassa, jezsuita jogakadémia; (3) 1718 Marosvásárhely, református jogakadémia; (4) 1777 Kassa, királyi jogakadémia; (4) 1788 Nagyvárad, királyi jogakadémia. Tanítóképző: 1778 Győr.

503 Tóth A.–Vértesy 1982; Vö. még: Gunst 2000, 139–165.

ségi kulturális közössége szellemi ápolására. A protestáns egyházak, különösen a kálvinista és az unitárius ezen túlmenően még a magyar anyanyelvűségi programjukkal, a magyar államalkotó, egyházszervező és kulturális tevékenység múltjának tudatos felmutatásával, marandó nyomot hagytak a kulturális önszemléletünkön. Ez a hatás különösen erős, mivel a XIX. század első felének magyarországi és erdélyi reformmozgalmai sokszor élesen Habsburg-ellenesek voltak, ami latens módon a katolikus egyház kritikáját is jelentette. Ugyanakkor szinte egyoldalúan csak a magyar nyelvű múltat mutatták fel, tartották a hagyományok átadása előterében, ezzel kárt is tettek: a latin, a német és az egyéb nyelvű magyarországi kultúrát elfeledtették a magyarokkal, de a más nemzetiségekkel is. Így most ezek a nemzetiségek az együttélésnek csak az összeütközésekkel teli időszakára emlékeznek, arra, amikor már mindegyik magyarországi nemzetiség a maga kulturális intézményeire alapozva fogalmazta meg önmaga kulturális identitását.

A bibliofília a XVIII. században és a nemzeti könyvtár megalapítása⁵⁰⁴

Amikor a magyarországi bibliofil könyvgyűjtés történetét, illetve a könyvgyűjtési szokásokat vizsgáljuk, feltétlenül figyelemmel kell lennünk arra a tényre, hogy a Kárpát-medence térségében a XVI–XVII. század folyamán nem alakulhatott ki olyan gyűjtemény, amely a német választófejedelmek vagy az európai uralkodók bibliotékájával egyenrangú lett volna anyagának gazdagságában, a képviselt szellemi áramlatok frissességében, illetve a környezetére gyakorolt hatásában.⁵⁰⁵ Összehasonlítható viszont a magyarországi főrangú családok egyes tagjainak olvasmányműveltsége a kortárs Európa grófi rétegével.⁵⁰⁶ Fontos hangsúlyozni azt a tény is, hogy a magyarországi arisztokrácia és főpapság tagjai nem alakíthatták életmódjukat, gyűjteményeik arculatát csupán a saját maguk ízlése szerint. A könyvek megvásárlásának lehetősége nagyon is korlátozott volt: a belföldi könyvtermelés nem volt számottevő; a könyvkereskedelem szervezetsége kezdetleges volt (csupán néhány felvidéki és erdélyi kereskedőről tudunk, aki könyvek közvetítésével is foglalkozott, de ők is alapvetően a polgári közönséget célozták meg tevékenységükkel). A külföldi (főként bécsi, dél-németországi és észak-itáliai) könyvkiadók ügynökei, ha megkísérelték is rendszeres kapcsolat kiépítését a magyarországi főúri családokkal, igyekeztek a saját kiadói környezetükben megjelent könyveket eladni, s nem volt tényleges konkurenciájuk. Az egyes családok költségén Európában tanuló alumnusok pedig, mint a családi bibliotéka gyarapítói, jól működtek ugyan, de ízlésük, tanulmányaik, s így olvasmányműveltségük jellege óhatatlanul is érezte hatását a patrónus könyvtárán. Ez a helyzet lényegesen csak a XVIII. század második felében változott meg.

A XVI–XVII. századból nem tudunk olyan magánkönyvtárat említeni, amely a XVIII. században már általánossá váló reprezentatív

504 Monok 2002. Vö. Monok 1994a; Monok–Buda–Hapák 2006.

505 Vö. Monok 2008.

506 Monok 2012.

funkciót kapott volna egy-egy udvarházban, kastélyban. Még akkor sem, ha ismerünk példákat arra, hogy a könyvtártermet szép, egységes stílusú bútorzattal rendezték be, a könyveket egységes stílusban kötötték, s valamennyi *super ex librisszel* is jelölt volt, illetve hogy egy-egy könyvtárrendezés alkalmával már szakembert alkalmaztak. A XVII. század második felére a bécsi császári udvar környezetében élő magyarországi főnemesek körében figyelhetünk meg ilyen irányú változást a könyvgyűjtési szokásaikban. Külön említhető ebből a szempontból Nádasdy Ferenc (1623–1671) pottendorfi⁵⁰⁷ és Esterházy Pál (1635–1713) kismartoni, illetve fraknoi könyvtára.⁵⁰⁸

A Habsburg-ház uralma alatt a Magyar Királyság gazdasági lehetőségeit, politikai mozgásterét egyértelműen meghatározta az a tény, hogy az országot a török uralom alól idegen uralkodó vezetésével sikerült felszabadítani. III. Károly, Mária Terézia, II. József, I. Ferenc és IV. Ferdinánd uralkodása alatt a birodalmi szempontok egyre inkább háttérbe szorították a magyar érdekeket, és az ebből származó feszültség vezetett az 1848–1849. évi fegyveres szabadságharc kitöréséhez. A XVIII. század folyamán megerősödtek a Kárpát-medencében élő nemzetiségek elválási törekvései, kialakult kulturális azonosságtudatuk, és ennek mentén saját művelődési intézményhálózatuk is (iskolák, könyvtárak, nyomdák). A kulturális mozgalmak a XIX. század első felére politikai mozgalmakká nőttek ki magukat, s majd ezek lettek a XIX–XX. század fordulóján a Magyarországtól – és a Habsburg Birodalomtól – való elszakadás követelői, illetve részben kimunkálói.

A hivatalos nyelv az ország területén – Erdély Nagyhercegséget kivéve, ahol ez a magyar volt – a latin maradt. Ez a tény azonban most már nem az Európához való tartozást erősítette, hanem sokkal inkább a németesítési törekvések egyik ellenszere volt. Ugyanakkor azzal, hogy a modern tudományok eredményei egyre inkább nemzeti nyelveken jelentek meg, a magyarországi recepció a latin használata miatt egyre inkább késéssel jelentkezett.

507 Viskolcz, KKK VIII, 2013.

508 Monok–Zvara 2019.

A török kiűzése után az ország közigazgatási központja sokáig még Pozsony maradt, de Buda egyre több funkciót vett át. A XIX. század közepére valóban az ország fővárosává tudott válni.

A török kiűzését követő évszázad legfontosabb egyháztörténeti jellemzője az volt, hogy a katolikus egyház állami asszisztenciával nagy ütemben szerezte vissza pozícióit az egyházi, a gazdasági és politikai, továbbá a kulturális élet minden területén. A két érsekség (a kalocsai és az esztergomi) előbb visszanyerte középkori püspökségeit, majd a XVIII. század utolsó harmadában sorra alakultak az új püspöki megyék, illetve 1804-től kialakult az új, az egeri érsekség.

A protestáns egyházakat a XVII. század végén ért támadások jellege megváltozott, nem folyt közvetlen vallásüldözés, de az egyházak működése elé számos akadályt gördítettek. Művelődési szempontból – és így a könyvtár- és olvasmánytörténetet tekintve is – a legfontosabb az volt, hogy korlátozták a protestáns értelmiség, elsődlegesen a lelkészi kar újratermelődését. A protestáns főúri családok mozgásterre leszűkült, befolyásuk a politikai gyakorlatban és a gazdasági életben csökkent. Ennek megfelelően anyagi erejük a bibliofil gyűjtemények kialakításához általában nem volt elegendő.

A görög szertartású római katolikus és a görögkeleti ortodox egyházak támogatása már a Habsburg-ház nemzetiségi politikájával összefüggő kérdés volt, hiszen az ezekhez a gyülekezetekhez tartozóknak többsége román, illetve szerb nemzetiségű volt.

A püspöki és érseki könyvtárak

Az Esztergomi Érseki Főegyházmegye könyvtárai a XVIII. században is a török által meg nem szállt Nagyszombatban, Pozsonyban és Bécsben maradtak. A XVII. századi gyűjtemény (Forgách Ferenc [1564–1615] érsek és utódainak könyvhagyatéka) az esztergomi káptalani könyvtár, illetve a különválasztott érseki könyvtár is Nagyszombatban volt 1820–1821-ig, amikor is Esztergomba szállították.⁵⁰⁹ E könyvtár történetében kiemelkedő szerep jutott két XVII. századi érseknek:

509 Zvara, Adattár 19/1, 2001, 13–165.; Kovách 2006, ²2011.

Lippai György (1600–1666) már a jövő érseki intézményi könyvtárát gyűjtötte. Ha a nagyobb részét az ő könyveit, s az általa 1643-ban megvásárolt Anton Fugger-féle gyűjtemény darabjait regisztráló 1674-es nagyszombati katalógus több mint háromezer tételét nézzük, már nem az érsek olvasmányműveltségét, hanem sokkal inkább egyházfői gondosságát tudjuk jellemezni.⁵¹⁰ Szelepcsényi György (1595–1685) folytatta ezt a könyvtárépítő munkát, de sajnos az ő személyes olvasmányairól számot adó források is hiányoznak.

Az esztergomi érsekeknek volt házuk Pozsonyban és Bécsben is, külön könyvtárral. Barkóczy Ferenc érseksége (1761–1765) idején hivatalos elnevezésében is önálló Prímási Gyűjteményt létesített a pozsonyi rezidencián. Ezt a könyvtárát gyarapította Batthyány József érsek (1766–1799), Károly Ambrus főherceg, majd Rudnay Sándor érsek (1819–1831). Ezt a pozsonyi bibliotékát 1821-ben szállították Esztergomba, ahol 1820-tól önálló káptalani könyvtárát is kialakítottak, amit 1855-ben különálló épületben állítottak fel. 1876-ban Simor János érsek (1867–1891) elrendelte a nagyszombati érseki-káptalani, a pozsonyi érseki könyvtár, valamint a káptalan 1820-tól már Esztergomban gyűjtött könyvanyagának egyesítését Főszékesegyházi Könyvtár néven. Így alakult ki a máig legnagyobb katolikus gyűjtemény.

Kalocsa és az érsekség valamennyi birtoka a török hódoltság területére esett. A XVIII. században tehát újra kellett kezdeni a gazdaság rendbetételét, a káptalani és az érseki központ építését és természetesen a könyvtár felállítását.⁵¹¹ Az első fél évszázad gyűjtőtevékenységének, illetve a káptalan tagjainak hagyatékaik eredményeként az 1752. évi könyvösszeírás már 602 kötetet említ. Batthyány József érseksége (1760–1776) idején az állomány gyarapítása felgyorsult, 1782-ben elérte a háromezer kötetet. Ebben az évben a káptalani bibliotékát egyesítették Patachich Ádám magánkönyvtárával, s így jött létre a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár. Patachich 1759-ben lett nagyváradi püspök, s itteni székhelyén élénk művelődési életet élő udvart alakított ki maga körül. Könyvtárát gyűjtött, iskolákat alapított és működtetett, színi előadásokat szervezett. Több római, bécsi, pesti és bajorországi

510 Szepesi 1981; Sasváry 2005.

511 Hauer 1911; Winkler 1932; Boros 1994; Grócz 2017.

könyvkereskedővel volt rendszeres kapcsolata, akiknek segítségével a bibliotéka gyorsan gyarapodott. Mária Terézia az 1776-ban kalocsai érsekké lett Patachichot a nagyszombati egyetemet Budára költöztető bizottság egyik irányítójává is kinevezte. A nagyváradi püspöki könyvtár és Patachich így Budára költözött (Kalocsán még nem volt hely a könyvtár elhelyezésére). Végül, amikor 1782-ben a Patachich-gyűjtemény Kalocsán nyert elhelyezést, már több mint tízezer kötetből állt. A káptalani könyvtárral egyesített, igényes bútorzattal ellátott bibliotéka gyarapítása – Fogarasi András könyvtáros irányításával – tovább folytatódott, s az érsek halálakor (1787) már közel húszezer kötetet őrzött. Patachich utóda, Kollonich László (1787–1817) a történetíró könyvtáros jezsuita Katona István segítségével ezt a gyűjteményt megduplázta, és létrehozta a magyarországi reformkor egyik legnagyobb magyarországi könyvtárát. A kalocsai érsekek sora hagyta magánkönyvtárát ezután is a Főszékesegyházi Könyvtárra, és amikor Haynald Lajos érsek (1867–1891) Hopf János prefektussal rendeztette a könyvtárát (1871), a duplumokkal együtt közel hatvanezer kötetet tarthattak nyilván.

Ugyancsak a káptalani és a püspöki könyvtár egyesítésével alakult ki a Pécsi Püspöki Könyvtár.⁵¹² Klimó György (1710–1777) püspök elődjének és a káptalannak a könyvtárát fejlesztette tovább tervszerű gyűjtéssel, Koller József történetíró segítségével. Római és bécsi kapcsolatai révén a kurrens beszerzéseket gyorsan és pontosan tudta bonyolítani, de Magyarországon is vásárolt könyvhagyatékokat, illetve a Pécshez közeli jakabhegyi pálos kolostor, továbbá a pécsi jezsuita rendház megszüntetett könyvtárait is nagy részben megszerezte. 1774-ben megnyitotta a könyvtárát a város közönsége előtt. A közel tizenöt-ezer kötetes könyvtár fontos részét képezték a kortárs francia nyelvű kiadványok.

Egerben Barkóczy Ferenc (1710–1765) és Eszterházy Károly (1725–1799) püspökök is egyetemet szerettek volna létrehozni.⁵¹³

512 Boda–Kalányos–Surján–Tüskés T., szerk., *A könyv- és könyvtárkultúra...* 2000; Dezső–Molnár–Schmelczér-Pohánka, szerk., *Tudomány és kutatás...* 2016.

513 Antalóczi 1996; Bitskey 1997; Löffler 2012; Löffler 2013; Dóbké 2018.

E nagyra törő tervezhez képzelték el és valósították meg a püspöki nyomdát,⁵¹⁴ illetve a könyvtárat is. Büky József könyvtáros és Giuseppe Garampi bécsi pápai nuncius aktív közreműködésével állandó kapcsolatot tartottak fenn Róma, Velence, Strasbourg, Bécs, Prága és sok német város könyvkereskedőjével, így a könyvtár megnyitásakor tizenhatezer kötettel büszkélkedhettek. Eszterházy halálakor alapítvánnyal kívánta a folyamatos gyarapítást biztosítani, ám utódai sajnos nem bizonyultak gondos gazdának. Az 1804-ben érsekséggé lett egri püspökség az új püspöki székhelyekre is juttatott a könyvekből, megkezdődött a könyvtár széthordása. Fischer István (1754–1822) érsek 1814-ben egyházmegyei gyűjteménnyé nyilvánította, s így az elhunyt kanonokok és főpapok sora hagyta a könyvtárra saját könyveit. 1852-ben így már közel harmincezer kötet sorakozott a polcokon.

Eszterházy Károly nem gyakran említett segítője a nagyszerű könyvtár létrehozásában Batthyány Ignác egri prépost kanonok (1767–1780) volt, akit 1780-ban erdélyi püspökké emeltek (1780–1798). Gyulafehérvárt Esterházy példáját követve megalapította a róla elnevezett Batthyaneumot.⁵¹⁵ Rómában könyvtárosi gyakorlatot is szerzett, de elsősorban jó kapcsolatokat teremtett Itáliában és Bécsben. A gyulafehérvári gyűjteményben helyezte el a Lőcsei Középkori Könyvtár anyagát, amelyet megvásárolt Lőcse városától, így az erdélyi bibliotéka ma az egyik legrégebb magyar könyvtárat is őrzi. A másik nagyobb vásárlása Christoph Migazzi (1714–1803) váci püspök, majd bécsi érsek magánkönyvtárának megvásárlása volt.⁵¹⁶

Amint az eddigiekből is kitűnt, a XVIII. század második fele a nagy főpapi könyvtáralapítások kora. A sorra alakuló, illetve újjászerveződő egyházmegyéek főpapjai nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy nagy hírvé könyvtárakat alakítsanak ki, s anyagi forrásaik jelentős részét fordították e célok megvalósítására. A már bemutatottak mellett minden egyházmegyééből említhetünk példákat. Padányi Bíró Márton, a grafomán

514 Verók 2013a; Mizera–Nagy–Verók 2017.

515 Jakó 1997a; Hendre Bíró 2012.

516 Darja, ed., *Fondul Migazzi*, 1998–1999.

veszprémi püspök Sümegen és Veszprémben tartott könyvtárat,⁵¹⁷ s az újonnan kialakított szombathelyi püspökség is büszkélkedhet Franz Herzan (1735–1804) könyvtárával.⁵¹⁸

Világi könyvtárak

A XVIII–XIX. század folyamán alakult ki Magyarországon is az a könyvtári struktúra, amely a mai napig is működik. A török kiűzése után a különböző vallási felekezetek művelődési intézményrendszerük felépítésének keretében alakították ki könyvtáraikat, és a társadalom nem egyházi szervezetei a maguk gyűjteményeit kezdetben ezen egyházi bibliotékákkal együtt szervezték meg. A nemesi rangú személyek – különösen az arisztokrácia – körében a könyvgyűjtés újfajta szokássá vált. Általánosságban is elmondhatjuk, hogy az olvasmányműveltség és a könyvtörténet forrásainak vizsgálata a XVII–XVIII. század fordulóján a könyvgyűjtési és a könyvolvasási szokásokban egy jól jellemezhető változást jelez. Eszerint Magyarország akkori társadalmi rétegei, továbbá egyes földrajzi egységei nem tudták egységesen követni azokat a változásokat, amelyek a korszak nyugat-európai országaiban lezajlottak. Az olvasmányanyag, illetve a könyvtárak anyaga az arisztokrácia egyes családjai kivételével részben elavult, részben csak lassan tudta követni az európai könyvpiac kínálatát. A magyar anyanyelvű polgárság, a kis- és köznemesi réteg olvasottságára e jelenség fokozottabban érvényes. A városi polgárság XIX. század eleji megerősödése a nem az egyházakhoz kötődő intézmények sorát teremtette meg (kaszinók, képzőköri, olvasóköri stb.).

Maga az állam is – Mária Terézia és II. József reformjai – szorgalmazta a kulturális élet, az oktatás egyházaktól kevésbé függő rendszerének kialakítását, s így a világi jellegű könyvtárak száma is gyorsan nőtt. A magyarországi bibliofília fejlődése szempontjából itt a legjelentősebb főúri és a tudós könyvtárakat vesszük sorra.

517 Végh 1923; Pehm 1934; Koppány 2014. A könyvtár rekonstrukcióján Németh Gábor dolgozik.

518 Tóth F. 2002; Horváthné Simon 2009.

A XVII–XVIII. század fordulóján a könyvgyűjtési és olvasási szokások tekintetében a Kárpát-medencében a legnagyobb változást a főnemes-ség körében tapasztaltuk. Meghatározható különbségek mutathatók ki ugyanakkor az erdélyi, illetve a nyugat-magyarországi arisztokrata könyvgyűjtési szokások között. A különbség okai sorában első lépésként mindenképpen a főúri udvarok művelődésszervező funkciójának változásaira kell utalnunk. A XVI. században a megszűnt budai királyi udvar (1526) szerepét felvállaló főúri udvarok sora (Nádasdy, Batthyány, Perényi, ecse di Báthory, Thurzó stb.) vált a humanista műveltség műhelyévé, továbbá az új egyházak fő patrónusává. Központi feladatuknak számított a felekezetek számára a lelkészek és tanárok képzésének megszervezése, külföldi egyetemekre küldése, majd hazatérésük után, ezek aktív támogatása. Ez a funkció még a XVI–XVII. század fordulóján és sok esetben a XVIII. században is fennmaradt. Az erdélyi központi udvar feldúlása és megszűnése (1658) után több család (Apafi, Teleki, Bethlen stb.) vállalta magára lényegében ugyanazt a kultúraszervező szerepet, amely eddig elsősorban a fejedelmi központé volt.

A XVII. század elejétől sorra katolizáló magyarországi arisztokraták birtokain életre keltett katolikus iskolahálózat tanítóit, a gyülekezetek papjait már az egyház szervezte felsőbb iskolákban képezték. A főúri családok gyermekei az udvari nevelés és iskolázás után már nem patrónusaik és a leendő lelkészek (alumnusaik) társaságában indultak a külföldi egyetemekre teológiát tanulni, illetve a *peregrinatio academica* útját járni, hanem olyan tanulmányi úton vettek részt, amelynek során valóban a majdani politikusi, a katonai és a közigazgatási feladataikra készültek fel. Nyelveket tanultak, a nyugat-európai udvarok szokásaival ismerkedtek meg, lovagoltak, táncoltak, vívtak és nem utolsósorban a majdani kapcsolatrendszerüket alakították ki. Nem így Erdélyben. A század végén (1699–1700) Széchényi Zsigmond *Kavaliers-touron* vett részt Itáliában, kortársa az erdélyi Teleki Pál pedig népes teológustársaságban tanult a németországi és a németalföldi egyetemeken.

A török kiűzésével ismét a Habsburg-korona alá tartozó Magyarországon és Erdélyben a protestáns egyházak az állam erejét maguk mögött tudó katolicizmus nyomása alá kerültek. A protestáns főurak tehát rákényszerültek arra, hogy többet vállaljanak szűkebb környezetük műveltségének, így olvasmányműveltségének ápolásából, mint a kortárs magyarországiak. Birtokközpontjaik udvarfunkciója a XVI–XVII. századi értelemben továbbra megmaradt. A továbbiakban az elmondottak igazolására néhányat bemutatunk az arisztokrata családok udvari könyvtárai közül.

A Batthyány család XVIII. századi generációi könyvgyűjteményeinek jellemzésével – akár a grófi, akár a hercegi ágat vizsgáljuk – az általános könyvgyűjtési és az olvasási szokásokban beállt változásokat is bemutatathatjuk. Batthyány Lajos Ernő (1696–1765) kancellár, nádor modern könyvtára áll előttünk az 1743. évi összeírásban.⁵¹⁹ Hasonlóan modern az a kis bibliotéka, amelyet Batthyány Ádám gróf hálószobájában 1750 körül írtak össze.⁵²⁰ Minden bizonnyal olyan könyvek ezek, amelyeket olvasott is. Csaknem teljes egészében francia nyelvű kis bibliotékát találhattunk itt, csupán egy-két latin és német könyvet tartott a szobájában. A klasszikus római és görög szerzők is francia fordításban szerepelnek a jegyzéken.

A hercegi ágon tipikusnak mondható Batthyány Károly József könyvgyűjteménye. Pontosabban gyűjteményei, hiszen könyvtára volt Bécsben, Trautmannsdorfban és Payerspachon is. A herceg főként bécsi házában tartózkodott. Ez a gyűjtemény (közel háromezer kötet) egy modern könyvtár. Francia és német nyelven a kortárs szépirodalom, a történeti és államelméleti munkák mellett teológiai érdeklődésének megfelelően janzenista művek sorakoztak könyvtárának polcain. Ezt mondhatnánk olvasott könyvanyagának. A trautmannsdorfi monumentális (közel négyezer kötetes) gyűjtemény az udvarházhoz illő, de feltehetően nem túl gyakran használt bibliotéka volt, tematikusan olyan, mint amit örökölhetett: klasszikus auktorok, egyházatyák kiadásainak sora, a XV–XVII. század nagy történetíróinak, filozófu-

519 MTAK, Kézirattár Könyvészet, 2-rét, Nr. 11. katalógus, 1743 – Hursán Szabolcsnak köszönöm az adatot.

520 Czeglédi-Kruppa-Monok-Zvara, Adattár 13/5, 2010, 152–156.

sainak *opera omnia* editiói. A payersbachi kisebb könyvtár pedig teológiai gyűjteménynek nevezhető, szintén a régebbi, XV–XVII. századi szerzők összes műveivel. A herceg könyvtáraiból jelentős gyűjteményt alakított ki a család a XIX. század folyamán Körmenyden, s ez a körmenyi könyvtár ma szinte teljes egészében megtalálható Budapesten, az Iparművészeti Múzeum Könyvtárában.⁵²¹

A Nádasdy család történetében az 1671. év talán a legtragikusabb, hiszen az országbíró Nádasdy Ferencet ekkor végezték ki a császár elleni összeesküvés vádjával, s egyben jószágvesztésre is ítélték. A potENDORFI könyvtárat és képgyűjteményt a bécsi udvari gyűjtemények kapták meg, a könyvek egy része a lorettói szervitáké lett. A császári könyvtárba került könyvek egy részét Nádasdy Ferenc fiának sikerült visszaszereznie, s 1722-ben már több mint félezer könyve volt. Ezt a gyűjteményt azonban ő maga a lékai ágostonos kolostorra hagyta. Mind a két rendházat – Loretto, Léka – II. József rendelete alapján feloszlatták, a könyvek egy része a budapesti Egyetemi Könyvtárba került, de nagyobb részük megsemmisült. Nádasdy Lipót Flórián a XVIII. század végén új könyvtárat létesített (1791-ben 588 kötettel), s ezt Nádasdladányban helyezték el, ahol a XIX. század elején készült el új udvarházuk. Az új Nádasdy-udvarban 1881-ben, az új rendezéskor már közel harmincezer könyvet, térképet, metszetet őriztek.⁵²² A kastély a második világháborúban, majd azt követően a kommunista szekularizáció folyamán sérült, a könyveket elhurcolták, ma nem tudjuk, hol vannak.

II. Rákóczi Ferenc titkos kancelláriájának vezetője és diplomatája, Ráday Pál (1677–1733) 1730 körül még csupán 119 könyvet birtokolt, fia, Ráday Gedeon (1713–1792) halálakor már több mint tízezer kötet sorakozott a péceli kastély könyvtártermének polcain. Emellett gazdag érem- és képgyűjteménnyel is dicsekedhetett. A politikai és a hivatali pályától távol élt, bár a megyei szintű politizálásból kivette részét. Iskolai ismereteit Pozsonyban, az ottani evangélikus iskolában Bél Mátyástól szerezte, majd az Odera melletti Frankfurtban tanult jogot és nyelveket. A magyar nyelvű könyveket főként Sárospatakról és

521 Ötvös P. 1987; Ötvös P. 1987a; Csenki 2007.

522 Horváth J. 1889.

környékéről, valamint Erdélyből szerezte be Szathmári Paksi Mihály, Kovásznai Tóth Sándor és Bod Péter segítségével. Pesten Cornides Dániel történészprofesszor volt a fő tanácsadója. A külföldi könyveket főként Bécsben vásárolta Nagy Sámuel segítségével, aki Ráday gróf nevében több könyvaukción is részt vett. Az 1760–1770-es években a gyűjtési terület egész Európára, de főleg Németországra és Németalföldre terjedt ki. Ráday Gedeon fia, Gáspár nem sokat törődött a gyűjtemény további gyarapításával, hiszen az 1852. évi leltár után csaknem kétezer kötettel kevesebb volt Pécelen, mint a bibliofil gróf halálakor.⁵²³ 1862-ben a család a gyűjteményt eladta a pesti Református Teológiai Akadémiának, ám 1913-ig a könyvanyagot gyakorlatilag nem használták, csak őrizték. A gyűjtemény ma a Ráday Gyűjtemény belüli muzeális könyvtár.

A gergyeszegi udvart kialakító, XVII. századi kancellár, Teleki Mihály (1634–1690) fiai, Pál (1677–1731) és Sándor (1679–1754) már mindketten egyetemet végzett főurak,⁵²⁴ igaz, mindkettő teológiai stúdiumokat végzett, s nem a kor modern arisztokráciájához jobban illő jogot vagy filozófiát. Egyházuk – a református egyház – azonban mindig számíthatott gondoskodó támogatásukra. Teleki Sándor unokája (László nevű fiának gyermeke), Teleki József (1738–1796) már jogot tanult Bázelen, s hosszú európai tanulmányútja során korának több jeles tudásával is megismerkedett. Pesti könyvtára mellett a nagyobb, jelentős – főként természettudományi munkákban és a felvilágosodás francia, angol politikai, jogi és filozófiai alaplámpáiban gazdag – gyűjteményt Marosvásárhelyen, a Teleki-házban helyezte el,⁵²⁵ melyet 1782-ben katalogizáltak fiai, akkor 1657 művet soroltak fel. Ezután vásárolta meg Péczeli Józsefnétől elhunyt férje – a felvilágosult francia szellemű nemes – könyvtárát, ugyanígy Cornides Dánieltől kétezer kötetet, s más történészek hagyatékából is jelentős számú munkát. Ez utóbbiakat a pesti könyvtárban tartotta. Teleki József könyvtárán két fia, László és József osztozott. Ez utóbbi Teleki József lett a Magyar Tu-

523 Kelecsényi 1988, 10–11.; Segesváry 1992; Borvölgyi, KKK VII, 2004; Berecz 2014.

524 Monok–Németh (Viskolcz)–Varga A., Adattár 16/3, 1994.

525 Csanak 1974.

dományos Akadémia első elnöke (1828), aki már 1826-ban felajánlotta a bibliotékát a leendő Tudós Társaságnak.⁵²⁶

Teleki Sándor fia, Teleki Sámuel (1739–1822) huszonegy éves koráig programszerűen készült európai útjára, nyelveket és természet-tudományos ismereteket tanult. Felsőfokú tanulmányait Bázelen kezdte, majd Utrechtben folytatta. Ezután európai utazást szervezett magának, Párizsban és Bécsben hosszabb időt eltöltve. Útja során módszeresen vásárolta a könyveket, tematikusan törekedve az enciklopédikus teljességre. Négyévi peregrináció után tért haza, s kezdte meg a Küküllő megyei főispánságtól az erdélyi udvari kancellárságig ívelő pályáját négy császár uralkodása alatt. Könyveit Sáromberkén tartotta, majd Marosvásárhelyen, ahol a könyvtárat 1799-ben kezdték el építeni (1802-ben fejezték be az építést). Teleki Sámuel egyike azoknak a keveseknek, akinek könyvtáráról a korban katalógust adtak ki. 1796 és 1819 között négy kötet megjelent, az ötödik kéziratban maradt.⁵²⁷ 1805-ben sikerült megszereznie Mátyás király könyvtárának, a *Bibliotheca Corvinának* egy darabját, a Tacitus-kódexet. A könyvtár rendjét – annak ellenére, hogy könyvtárost is alkalmazott (Kelemen Márton) – személyesen felügyelte, sőt a család másik ágának könyvbeszerzéseit is segítette. A marosvásárhelyi Teleki Téka Sámuel halálakor több mint harminchatezer kötetet számlált. A könyvtár kurátora ezután mindig a legidősebb Teleki fiúörökös lett. A második világháború után a román állam szekularizálta a gyűjteményt, egyesítette azt az ugyancsak államosított Református Kollégium könyvtárával, s ma a kettő együttesen képezi a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár alapját.

Bethlen Kata (1700–1759) bibliotékája a legjobb példa a XVIII. századi protestáns főúri asszonykönyvtárra.⁵²⁸ Az olthévízi udvarházban összegyűjtött 442 kötet csaknem teljes egészében magyar nyelvű olvasmányt tartalmazott. A többször megözvegyült, mélyen vallásos asszony második férje, gróf Teleki József gyűjteményétől külön könyvtárat tartott, s azt halálakor a nagyenyedi Református Kollégiumra

526 Csanak 1983; Kelecsényi 1988, 17–20.; Fekete G., szerk., *Örökségünk...* 2001.

527 Teleki *Catalogi* 1796–1819, 2002.

528 Kelecsényi 1988, 9–10.; Simon–Szabó, KKK II, 1997.

hagyta. Ez a könyvanyag tartalmazta azt a főleg latin nyelvű antik, historikus és jogi könyvanyagot, amely még ekkor is jellemezte a művelt magyar nemes olvasmányízlését. Bethlen Kata, aki bőkezűen patronálta a birtokain tevékenykedő református lelkészeket – s főként a könyvtára katalógusát is összeállító Bod Pétert –, saját *ex librist* is nyomtattatott magának. Ez az egyszerűség jellemzi egész életét, s meglehetősen egysíkú olvasmányanyagát is. A könyvanyagot kétszer is összeírták, 1747-ben és 1752-ben. A könyvek maguk szintén a nagyenyedi kollégium bibliotékáját gazdagították, s 1849-ben – osztozva a teljes könyvtár sorsában – a tűzvész martalékai lettek.

A szász királybíró Michael Breckner magyar nemesként adta márfiának a Samuel Brukenthal (1721–1803) nevet (Samuel Breckner von Brukenthal). A fiú kolozsvári – magyar nyelvű – tanulmányai után Halle, Jéna, majd Bécs egyetemén tanult. Történeti, természettudományos és alkímiai érdeklődése természetszerűen párosult bibliofil szenvedélyével. Miután anyagilag megengedhette magának, könyvtára nagyon gyorsan gyarapodott. 1779-re már tizenháromezer kötet tulajdonosa volt. A Habsburg-párti Brukenthal az erdélyi gubernátori tisztig emelkedett. Szembehelyezkedett azonban II. József reformterveivel, így eltávolították a hatalomból. Könyvtárát unokaöccsére, Brukenthal Józsefekre hagyta, és egyben nyilvános városi gyűjteménnyé tette.⁵²⁹ Miután a család kihalt, 1872-ben a nagyszebeni Evangélikus Kollégiumé lett a teljes könyvtár és a múzeumi gyűjtemények (ritkaságtár), így alakult ki a legnagyobb iskolai könyvtár (a század elején több mint százezer kötetet birtokoltak).

A Reviczky család a XVIII. század folyamán emelkedett az arisztokraták sorába. Reviczky János Ferenc még köznemesként volt Zemplén megye országgyűlési követe, a megye főjegyzője, majd a pozsonyi, s végül az udvari kamara tanácsosaként a XVIII. század közepe körül halt meg. 1742-ből fennmaradt könyveinek összeírása.⁵³⁰ A 439 kötet tartalmilag és nyelvi összetételét tekintve is teljesen heterogén. Könyvtára tehát a XVIII. század első felének bármelyik európai országban a művelt, tájékozott nemesek közé emelte volna tulajdonosát. A latin

529 Göllner 1977; Kelecsényi 1988, 14–15.; Verók 2005; Verók 2013.

530 Czeglédi–Kruppa–Monok–Zvara, Adattár 13/5, 2010, 20–33.

és magyar mellett német, nagyon sok francia és olasz nyelvű történeti, politikaelméleti, földrajzi és szépirodalmi mű töltötte meg könyvszekrényét. Az ő fia volt az az 1736-ban született Reviczky Károly (1736–1793), aki diplomáciai pályája után – konstantinápolyi, varsói, berlini, majd badeni követe volt az uralkodónak – II. József minisztere lett. Emellett a kor nyelvzszenijeként tartották számon, hiszen az európai nyelvek mellett héberül, törökül, arabul és perzsául is tudott. Törökből franciára, perzsából latinra több szöveget is fordított, amelyek meg is jelentek. Könyvtárát, benne jelentős keleti gyűjteményét Londonban eladta.⁵³¹

A Festetich család a XVIII. században felemelkedők közé tartozott. A Zala megyei keszthelyi birtokukon Festetich Kristóf (1696–1768) építtetett kastélyt, amelyben – a kor szokásainak megfelelően – könyvtárterem is volt már. Fia, Festetich Pál (1722–1782) azonban még csak kétezer kötetet birtokolt. Könyvtáráról 1769-ben készült katalógus. A ma is látogatható műemlék könyvtárát az ő fia, Festetich György (1755–1819) alapította.⁵³² A jakobinus mozgalom szimpatizánsa Bécsben nemkívánatos személlyé válva Keszthelyen igyekezett megteremteni magának azt a környezetet, amely a művelt, kultúrapártoló arisztokraták sorába emelte. 1797-ben megalapította Európa egyik első gazdasági iskoláját, a *Georgikont*, s nagy gondot fordított arra, hogy az iskolát is ellássa könyvekkel. Magánkönyvtárába sok, a mezőgazdasággal és általában a gazdálkodással kapcsolatos könyvet szerzett be, de egyébként univerzális bibliotéka létrehozására törekedett. 1799–1801-ben önálló szárnyat építtetett kastélyához a könyvtár számára, amelyben a gyűjtemény ma is látható. Sajnos Festetich László (1785–1846), a könyvtáralapító fia, kibékülvén a bécsi udvarral, jobbára oszt-rák városban élt, a könyvtárát pedig elzárva tartotta még a *Georgikon* professzori kara elől is. Pedig a gyűjtemény ekkor már közel huszonezer kötetet őrzött.⁵³³

531 Kelecsényi 1988, 16–17.; Reviczky, *Catalogus*, 1784; Reviczky, *Catalogus*, 1794; Tóth F. 2013.

532 Cséby 2013.

533 Klempa 1938; Klempa 1939; Kostyál 1962; Süle 1967.

A magyar nemzeti könyvtár megalapításának gondolata – amint az az eddigiekből, majd a következő példákból is kitűnik – a nemzeti tudós társaság, egy tudományos akadémia megalapításának szándékával párhuzamosan alakult ki. Nemzeti uralkodó hiányában egy ilyen feladatot természetesen vállaltak fel a magyar arisztokrata családok. Egyesek felsőfokú iskolát (mint Festetich), nyilvános könyvtárat (mint Klimó), mások akadémiai könyvtárat (mint Teleki) alapítottak.

Gróf Széchenyi Ferenc (1754–1820) az ország egyik leggazdagabb családjából származott, birtokai nagyjából a termékeny Nyugat-Magyarországon terültek el. Széchenyi Ferenc tudatosan politikusi pályára készült. A bécsi *Theresianum*ban folytatott tanulmányok után két éves európai tanulmányi körúton vett részt, amelynek során Csehországba, a német fejedelemségekbe, Hollandiába, Angliába, majd Itáliába látogatott. Hazatérve Sopronhorpácson és a nagyeceni kastélyban alakított ki könyvtárat. Könyvtárosai Hajnóczy József (1750–1795), majd Tibolth Mihály (1765–1833) voltak. Könyvtárát 1802-ben ajánlotta fel egy nemzeti könyvtár (*Bibliotheca Regnicolaris*) alapítására, az uralkodói engedélyt 1802. november 26-án nyerte el.⁵³⁴ A könyvtár katalógusának kiadását 1799-ben kezdték el, a pótköteteket 1803-ban és 1807-ben nyomtatták. A gróf az alapítás után is folyamatosan gyarapította a gyűjteményt, így halálakor több mint húsz ezer dokumentumot, köztük hatezer térképet őrzött a bibliotéka. Széchenyi szemé előtt kettős cél lebegett: egyrészt összegyűjteni azokat a dokumentumokat, amelyek magyarországi szerzőktől származtak, illetve Magyarországra vonatkozó információkat tartalmaznak, másrészt a modern európai szellemi áramlatok tanulmányozásához szükséges kézikönyveket a magyarországi tudósok rendelkezésére bocsátani. Széchenyi Ferenc példája nyomán több arisztokrata és tudós adományozott jelentős könyvmennyiséget a gyarapodó gyűjteménynek. A továbbiakban ezek közül említek néhányat.

Illésházy István (1762–1838) gróf öse, Illésházy István a XVI. században emelkedett a magyarországi arisztokrácia tagjai sorába. Könyvszeretetének tanúsága a trencsényi várban 1603-ban összeírt

534 Berlász 1981; Somkuti 2002.

könyvtára.⁵³⁵ Miután a császár elleni fellépése kegyvesztettségét és javainak elvesztését eredményezte, a családnak újra kellett kezdenie a birtokszerzést. A Thurzókkal való rokoni kapcsolatok ebben nagyban segítettek őket, hiszen Thurzó György (1567–1616) a XVII. század első felében Magyarország nádora volt. Az Illésházy család a Trencsén megyei Dubnicon alakította ki központi udvarát, könyvtárukat is itt gyűjtötték generációkon keresztül. 1792-ben az egyik könyvtárrendezés alkalmával már nyolcezer kötetes a bibliotéka. Illésházy István 1835-ben döntött úgy, hogy ezzel a könyvállománnyal a magyar nemzeti könyvtárat gyarapítja, s a nemzetnek ajándékozta a gyűjteményt. Ezzel a könyvtárral az egyik legjelentősebb olyan gyűjtemény integrálódott a Széchényi Könyvtár állományába, amely Magyarországon keletkezett, s folyamatosan, a XVII. század eleje óta gyarapítottak (nem aukción vásárolták, nem kerültek hozzá nagyobb hagyatékok). A leginkább említésre méltó darabjai a már említett Thurzó György nádor könyvtárából kerültek Dubnicra: Francesco Barbaro *De re uxoria* (A házaseletről) című munkája, továbbá Pietro Ransano történeti munkája, amelyet Hunyadi Mátyásnak írt, de annak halála után Nápolyba vitte magával. A Ransanus-kódex több XVI. századi tulajdonos után Thurzó Györgyé, majd Illésházy Gáspáré (1593–1648) lett. A XVIII. század végén Jankovich Miklós szerezte meg, aki eladta könyveit a nemzeti könyvtárnak.⁵³⁶

Jankovich Miklós (1772–1846) apja pesti házukban, a XVIII. század második felében már számottevő könyvtárat gyűjtött össze,⁵³⁷ ám fia volt az, aki a család anyagi biztonságát is veszélyeztetve megszállottan vásárolta a könyvhagyatékokat, főként akkor, ha az egykori tulajdonos a magyar történelem iránt érdeklődést mutatott. Első nagyobb vásárlása egy történész, Wagner Károly pesti professzor könyvtára volt. Ezután vásárolt orvosok, jogászok, különböző felekezetekhez tartozó lelkészek, illetve földesurak hagyatékaiból is. A szenvedélyes vásárlási akciók során igyekezett ritka kiadványokat, továbbá kéziratokat vásárolni. Olyanokat, amelyek a magyar történelem kiadatlan forrásai vol-

535 Herner–Monok, sajtó alá rend., Adattár 11, 1983, 149–150.

536 Berlász 1969; Kelecsényi 1988, 20–21.

537 Belitska-Scholtz, szerk., *Jankovich Miklós...* 1985; Kelecsényi 1988, 21–22.

tak, vagy művelődéstörténeti ritkaságként voltak értékesek (például Martin Luther eredeti végrendelete Johann Benedict Carpzov hagyatékából). Több *Corvina* is a tulajdonába került: az Illésházy-könyvtárból megszerzett Ransanus-kódex mellett Curtius Rufus Nagy Sándor életrajza. Megszállott gyűjtőként megszállott bibliográfus volt. Összeállította a Magyarországon 1830-ig megjelent könyvek bibliográfiáját, de ez már nem jelent meg. 1824-ben felajánlotta az addigra összegyűlt könyvanyag eladását – értékének kétharmadéért – a nemzeti könyvtár számára, de a vásárlásra csak 1832-ben került sor. Jankovich Miklós folyamatos vásárlásai kimerítették a család anyagi lehetőségeit, lélegzethez csak a könyvtár eladásával jutottak. A szenvedély azonban ismét győzedelmeskedett, s Jankovich hozzáfogott újabb könyvtárának összegyűjtéséhez, de 1844-ben tönkrement, s gondnokság alá helyezték. Az újabb gyűjteményt is megpróbálta eladni a nemzeti könyvtárnak, de végül a család kénytelen volt azt részenként értékesíteni, 1852-ben nyilvános árverésre bocsátották.

Tudósok könyvtárai

A XVI. századi, európai összehasonlításban is jelentős humanista könyvtárakhoz hasonlókat a XVII. században nem tudunk említeni. Ez nem jelenti azt, hogy a lelkészek, tanárok között ne tudnánk jelentős olvasottsággal bíró személyiségeket felsorolni, azonban a minden szakterületre kiterjedően, enciklopédikus érdeklődéssel könyvet gyűjtő tudósok hiányoznak. A könyvgyűjtésben persze a legnagyobb akadály a könyvkereskedelmi hálózat szinte teljes hiánya és az értelmiség anyagi helyzete volt.

A XVIII. század tudós egyéniségei már jobb helyzetben voltak. A könyvkereskedelem szervezettebbé vált, és számos kísérlet történt tudós társaság szervezésére, amely törekvések eredménye volt végül is a Magyar Tudományos Akadémia megalapítása 1825-ben. A tudományos munka intézményi kereteit az egyházakhoz kötődő iskolai hálózat adta. Nem csoda tehát, hogy a legjelentősebb könyvgyűjteménnyel rendelkező tudósokat egy-egy felekezet saját egyháztörténeti nagy-

ságának is tekintheti. Ezen személyiségek közül most csak néhányat említettünk meg.

Ifj. Köleséri Sámuel (1663–1732) polihisztornak mondható, ahogy monumentális háromezer-ötszáz kötetes könyvtára is.⁵³⁸ Az orvosi és teológiai végzettségű tudós alkotómunkája a klasszika-filológiától a napi vallásgyakorlatot segítő imakönyvig terjed.

Bél Mátyás (1684–1749) elsődleges célja Magyarország honismereti leírásának megalkotása volt. Evangélikus polgár, egyetemi képzettségét a pietista Halléban szerezte. Pozsonyban városi lelkész, illetve az evangélikus gimnázium igazgatója volt. Könyvtára elsősorban történeti szakkönyvtár, de jelentős számú jogi és természetesen teológiai munkát is megvásárolt. Külön említhető a Kárpát-medence természeti leírását tartalmazó munkák gyűjteménye, melynek beszerzésére fő célja érdekében is törekedett, továbbá jelentős kézirat-kollekciója.⁵³⁹

Bod Péter (1712–1769) erdélyi református egyháztörténész, lelkész. A németalföldi akadémiákon szerzett ismereteit a magyar egyháztörténet megírásában kamatoztatta, de írt teológiai munkákat, és megalakította az első magyar nyelvű írói lexikont. Könyvtára elsősorban a magyarországi szerzők műveiből állt. Lexikográfiai munkájában nagy segítségére volt patrónájának, Bethlen Katának magyar nyelvű könyvtára is.⁵⁴⁰

Egyháztörténészként fejezte be életét a jelentős szakkönyvtárat összegyűjtő Sinai Miklós (1730–1808) is,⁵⁴¹ jóllehet életében nem sok elismerést kapott hitsorsosaitól.

A jezsuita Pray György (1723–1801) Bod Péterhez képest szerencsebb helyzetben volt egyháztörténeti és Magyarország-történeti munkájában; királyi történész (*historiographus regius*) címével és azzal, hogy az ország egyik legnagyobb könyvtárának, a budapesti Egyetemi Könyvtárnak volt a vezetője. Magánkönyvtára is ma ezt a könyvtárat gazdagítja. Történeti szakkönyvtárának külön értéke

538 Bertók 1955; Bertók 1956; műveltségéről legújabban: Balázs–Font–Kovács A., szerk., *Köleséri Sámuel és az európai felvilágosodás*, 2016.

539 Szelestei Nagy 1984; Farkas G. F.–Katona–Latzkovits–Varga A., *Adattár 13/2*, 1992, 184–192.; Tóth G. 2006.

540 Radvánszky 1884; Vita 1983; Hubbes 2004; Monok 2012b.

541 Révész I. 1959; Kelecsényi 1988, 13–14.; Ojtozi 1993.

a hatalmas kéziratos dokumentummásolat-gyűjtemény, amelyet történeti munkáihoz másolt vagy másoltatott.

A XVIII–XIX. század fordulóján természetesen nagyon sok történész gyűjtött magának hatalmasnak mondható (kétezer–hatezer kötetes) könyvtárat, amelynek jelentős része dokumentummásolatok kolligálásával állt össze. A magyarországi történeti forráskiadás és bibliográfia kezdeti korszaka ez. Martin Schmeizel (1679–1747),⁵⁴² Cornides Dániel (1732–1787), Katona István (1732–1811), Wagner Károly (1732–1790), Kollár Ferenc Ádám (1718–1783), Kovachich Márton György (1744–1821), Sándor István (1750–1815) történészek, illetve bibliográfusok könyvtárai jól példázzák ezt a gyűjteménytípust.⁵⁴³ A nemzeti nyelvű, de európai színvonalú irodalom megteremtésén fáradozó értelmiség természetesen más jellegű, az európai irodalmi termést – legalább német, francia, olasz és már néha angol⁵⁴⁴ nyelven – gyűjtötte a hazai könyvkiadók produktuma mellett. Dugonics András (1740–1818),⁵⁴⁵ Kazinczy Ferenc (1759–1831),⁵⁴⁶ Batsányi János (1763–1845),⁵⁴⁷ vagy a somogyi köznemesi értelmiség tagja, Sárközy István (1759–1845)⁵⁴⁸ könyvtárai említhetők példaként ez utóbbi gyűjteményekre. Ha már könyvünknek a hagyományos világ átalakulása címet adtuk, ne menjünk el említés nélkül az ebbe a körbe tartozó, tudományszervező, folyóirat-szerkesztő udvari tanár, Görög Demeter (1760–1833) mellett, akinek könyvgyűjteményét, Gaál György könyvtárosnak köszönhetően, Esterházy Miklós herceg vásárolta meg a tudós özvegyétől.⁵⁴⁹

542 Verók 2012.

543 Vö. Kelecsényi 1988.

544 Az angol könyveket először az arisztokraták kezdték nagyobb arányban gyűjteni, nem függetlenül a Bölöni Farkas Sándor vagy Széchenyi István utazásairól szóló beszámolóktól. Egyik szép példája a korai angol irodalomra figyelésnek a Károlyi család. Vö. Frank 2002.

545 Gyuris 1972.

546 Gulyás J. 1933; Kiss E. J., szerk., *Kazinczy Ferenc könyvtári gyűjteménye...* 2006.

547 Kertész 2013.

548 Violáné Bakonyi 2005.

549 Zvara 2014; Zvara 2015; Zvara 2016.

Jellemzőnek tartjuk, hogy a vezető értelmiségiek könyvtárai szinte kivétel nélkül valamely közkönyvtárat, a XIX. század első felétől a Magyar Nemzeti Könyvtárat, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárát vagy más nyilvános gyűjteményt gyarapították. Jó példa erre a műgyűjtő Dobai Székely Sámuel (1704–1779) és Kazay Sámuel (1711–1797)⁵⁵⁰ könyvtárának sorsa. E jelenség is igazolja azt a tudatosságot és felelősséget, amellyel ezek a személyiségek Magyarország kulturális felemelésére gondoltak.

550 Szelestei Nagy 1979; Kelecsényi 1988, 125–134.; Gáborjáni Szabó 2014.

Cara Patria ac publica utilitas – Széchényi Ferenc könyvtáralapítása⁵⁵¹

A magyar nemzeti könyvtár alapításának történetéről számos komoly tanulmány született az eltelt kétszáz év alatt, bár igaz, hogy az írások többsége az alapítás évfordulóinak ünnepi alkalmaihoz kötődő méltatás. A könyvtár történetének kevés számú monográfusa – Kollányi Ferenc,⁵⁵² Berlász Jenő,⁵⁵³ Somkuti Gabriella⁵⁵⁴ – azonban nyomon követte az első évszázad gyarapodását, a könyvtár sorsát befolyásoló tényezőket. Kókay György, a felvilágosodás és reformkori irodalmunk kutatójaként több írásában kitért a nemzeti gyűjtemény megalakulása korabeli visszhangjának elemzésére is,⁵⁵⁵ arról a kérdésről azonban, hogy maga Széchényi Ferenc miként gondolkodott a gyűjtemények (könyvtár és múzeum) alapításáról, külön elemzés nem született. Még Széchényi monográfusa, Fraknói Vilmos is mélyen vallásos, királyhű mecénásként, „a nemzet felemelkedésén” munkálkodó, de tulajdonképpen magányos politikusként mutatta be az alapítót.⁵⁵⁶ A kérdés az, hogy mit érthetett Széchényi Ferenc *nemzet*en. E helyütt megpróbálunk néhány szempontot bemutatni, amelyek a nemzeti gyűjtemények megalapítását egyfelől a Mohács utáni közel három évszázad magyarországi művelődésszervező törekvései természetes eredményének mutatják, másfelől elkülönítjük a nemzeti könyvtár és múzeum (és sok tekintetben a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára) alapítását a Kárpát-medence egyéb XIX. századi központi gyűjteményeinek (román, szász, erdélyi magyar, szlovák, horvát, szerb) alapításától. Ezért röviden számba vennénk az alapítás könyvtártörténeti és tudományszervezési hagyományát, azt, hogy mit jelentett vizsgálódásunk szempontjából a nemzeti király hiánya, s végül kitérnénk arra a kér-

551 Monok 2004. Vö. Monok 2002a; Monok 2003a.

552 Kollányi 1905.

553 Berlász 1981.

554 Somkuti 2002.

555 Berlász 1971; Kókay 1983.

556 Fraknói 1902.

désre, hogy vajon Széchenyi Ferenc számára létezett-e különbség a magyar és a *hungarus*-tudat között.

A könyvtártörténeti hagyomány

A magyar szakirodalomban több helyen találkozunk azzal a vélekedéssel, hogy a XVIII. század végi, XIX. század eleji hazai olvasókörök párhuzamba állíthatók a kortárs nyugat-európai, olvasóköröknek nevezett (*Lesekreis, Lesecabinet, Cabinet des lecteurs etc.*) intézményekkel.⁵⁵⁷ Az azonosság feltételezése azonban anakronisztikusnak mondható, hiszen Magyarországon az első ilyen olvasókörök kereskedelmi fogásként, egy-egy könyvkereskedésben jöttek létre,⁵⁵⁸ a kaszinók könyvtárai pedig elsődlegesen nem polgári intézmények voltak. Külön – egy mondat erejéig – érdemes megemlíteni a XVIII. század második felében Szakolcán megalapított cseh nyomdász, Jihočech Škarnicht és örököseit, akik az ottani cseh kolóniának és a helyi szlovák olvasóknak terveztek üzletükben olvasókört. A szlovák és a cseh szakirodalom is kizárólagos kereskedelmi fogásnak tartja a – meg nem valósult – tervet, tehát nem hozza összefüggésbe valamiféle szlovák nemzeti kulturális törekvéssel.⁵⁵⁹ Kétségtelen azonban, hogy a XIX. század első felében Magyarországon is – szűk körben, a polgári rétegben és elvi szinten a nemesség körében – jelentkezett a kultúra polgári nyilvánossága iránti igény.⁵⁶⁰ Ez azonban nem jelentette azt, hogy Magyarországon a könyvtári intézményrendszert a nyugat-európai polgári körök évszázadok alatt kialakított formáihoz hasonlóképpen hozták volna létre. A XIX. század végén már valóban álltak a nyugat-európai közönyvtárakhoz hasonló gyűjtemények a magyarországi olvasók rendelkezésére is, és már volt jele a porosz hagyományú és az angol *public library* ellentétének is.⁵⁶¹ Ez utóbbi azt jelenti, hogy Magyarországon is

557 Csapodi–Tóth–Vértesy 1987, 146–148.

558 Az első olvasókör Pozsonyban volt: Kókay 2000a.

559 Vö. Mazalová 2003.

560 Gáspár 2002.

561 Csapodi–Tóth–Vértesy 1987, 294–298.

létezett szabadabb könyvtárhasználat, az olvasói igények elé menő könyvtári szolgáltatás iránti igény. A XIX. század második felében Apponyi Sándor gróf már fiatal korától abban a tudatban gyűjtötte könyveit, hogy az anyag majd nyilvános gyűjteményként él tovább.⁵⁶² Széchényi Ferenc ifjú korában azonban még csak az volt egyértelmű, hogy a magánkönyvtárak ideje lejárt, szükség lenne olyan nyilvános közgyűjteményekre, amelyek segítségével az oktatás, a közösség művelődése és a tudományos kutatás biztos háttérrel kaphat. Széchényi számára az írott kultúra szervezett összegyűjtése és a továbbhagyományozás lehetősége volt az új szempont.

A közösségi használatú könyvtárak kialakulása Magyarországon is a XV. században kezdődött. Handó György pécsi kanonok könyvtárának megnyitása egy szűk kör számára a nyugati minták követését jelentette,⁵⁶³ és annak az elméleti irodalomnak való megfelelni akarást, amely Senecától fogva⁵⁶⁴ Petrarcán⁵⁶⁵ át hirdette a nagy és zárt magánkönyvtárak feleslegességét. A Johann Henckel által szervezett, úgynevezett „Középkori Lőcsei Könyvtár” a szükség, a könyvhiány eredményeként jött létre.⁵⁶⁶ A szepességi plébánosok azonban közös használatú gyűjteményhez jutottak ezen a módon. A reformáció terjedése a városokban Magyarországon is kialakította a közösségi használatra szánt könyvtárakat, megmentve ezzel több középkori gyűjteményt is a gyors enyészettől. A kőszegi plébánia könyvtárát már 1535-ben „zur gemeinen Nutz” írták össze,⁵⁶⁷ és 1614-ben, majd 1660-ban⁵⁶⁸ már mint városi könyvtárat vették számba. Selmecbányán az iskolai gyűjtemények mellett már a XVI. század végén *publica libraria* működött,⁵⁶⁹ Brassóban pedig az evangélikus kollégium könyvtára

562 Salgó 2002.

563 Csapodi–Tóth–Vértesy 1987, 133–136.; Monok 1996a.

564 „Vitiosum est ubique quod nimium est”, Seneca: *De tranquillitate animi* 9,4–7.; „distringit librorum multitudo”, Seneca: *Epistola ad Lucilium*, 1,2.

565 Petrarca 1585, 177–184.

566 Márza E. 1997.

567 Grüll–Keveházi–Kokas–Monok–Ötvös P.–Prickler, hrsg., Adattár 18/2, 1996.

568 Grüll–Keveházi–Kokas–Monok–Ötvös P.–Prickler, hrsg., Adattár 18/2, 1996, 34–38.; 58–68.

569 Monok 1996a.

bírt részleges nyilvánossággal.⁵⁷⁰ A Handó-féle humanista példa is tovább élt, Hans Dernschwam besztercebányai könyvtára a baráti kör tagjai által aktívan használt gyűjtemény volt.⁵⁷¹

A XVII. században a városok könyvtárai ott gyarapodtak igazán, ahol a protestáns városvezetés ezt szívügyének tekintette. *Bibliotheca publica* elnevezéssel a legnagyobb gyűjteményt Kassáról ismerjük.⁵⁷² Ezek a könyvtárak nemcsak nevükben voltak „publikusak”, hanem a város polgárai számára potenciális olvasási helyként a gyakorlatban is. Kezelésüket azonban a városok valamelyik egyházra, legtöbbször az evangélikusra bízta. A XVII. század második felében lezajlott városi rekatolizáció (ahol ez megtörtént) nem kedvezett ennek a folyamatnak. A városokba visszatelepülő rendek által fenntartott iskolák ugyanis nem tudták – nem is akarták – helyettesíteni a nyilvános könyvtárakat. A gondoskodó protestáns egyház gyakran annyira kisebbségbe szorult, hogy többé már nem tudott törődni a könyvtárral, amelynek anyagát így sokszor valamelyik új katolikus iskola kapta meg. Nem véletlen, hogy a városi könyvtár éppen az erdélyi szász városokban maradt meg egészen az újkorig.⁵⁷³

A magyarországi művelődési intézményrendszert a XVI. század elején a török hódítás és a reformáció szétrombolta, s csak a század végére alakult újjá, immár protestáns arculatúként. A XVII. században ismét megerősödött katolikus egyház a század utolsó harmadában állami segédlettel verhetett szét a már működő protestáns intézményeket, ezért a XVIII. század elején újra meg kellett szervezni az iskolákat, nyomdákat, könyvtárakat. Ezen változások mellett szinte csak a főnemes családok udvarai mondhatók állandónak: gondot viseltek az iskolákra, néha a nyomdákra, az udvari könyvtár pedig általában nyitott volt a család környezetében élők számára. Sok példát említhetünk arra is, hogy a főúr birtokán lelkészi szolgálatot ellátó személyek kölcsönöztek is a magánkönyvtárból. A főúri udvar ilyen funkciója Erdély-

570 Monok–Ötvös P.–Verók, Adattár 16/4, 2004.

571 Berlász–Keveházi–Monok, Adattár 12/1, 1984.

572 Gácsi–Farkas G. F.–Keveházi–Lázár–Monok–Viskolcz, Adattár 15, 1990.

573 Monok–Ötvös P.–Verók, KtF X, 2001; Monok–Ötvös P.–Verók, Adattár 16/4, 2004.

ben sokáig, a XVIII. század közepéig megmaradt.⁵⁷⁴ A nyugat-magyarországi területeken a katolikus egyház intézményei ezeket a művelődésszervező feladatokat korábban vették át, mint Erdélyben, ahol a magyar lakosság jelentős része református és unitárius maradt, a városok német lakossága pedig evangélikus.

Azok a főúri családok, amelyek megmaradtak valamelyik protestáns egyház támaszának, továbbra is a XVI–XVII. századi módon támogatták az egyházuk kezelésében továbbélő művelődési intézményrendszert. Az egyik legjobb példa erre az erdélyi Teleki család. A magyarországi jelentősebb arisztokrata családok számos tagja egyházi karriert választott magának, és a török kiűzése után meghatározó szerepet játszott a katolikus egyház újjászervezésében. A főpapságnak ez a generációja hozta létre a XVIII. században az egyházi könyvtárak modern rendszerét,⁵⁷⁵ melynek egyik tagja, a Pécsi Püspöki Könyvtár 1764-ben, Klimo György püspöksége idején városi nyilvános könyvtárrá vált.⁵⁷⁶

A XVIII. század folyamán kialakultak a főúri bibliofil gyűjtemények is, amelyek közül legjelentősebb a Batthyány, a Bethlen, az Esterházy, a Festetich, az Illésházy, a Jankovich, a Nádasdy, a Ráday és a Radviczky családoké volt.⁵⁷⁷ Az arisztokrata és a főpapi könyvgyűjtés eredményeként létrejött modern könyvtári kultúra kialakítóiban ekkor tudatosodott, hogy könyvtáraik nem csupán a kincsképzés eszközei, nem csupán tudós műhelyek, és nem csupán művelődésszervező központok, hanem a nemzeti kultúra írott emlékeinek lerakatai is, amelyek gyakran egyetlen megmaradt példányban, vagy csak azt pótló másolatban őrizték meg elődeik gondolatát. A központi könyvtár, az egyes kultúrák nemzeti könyvtárának alapítási gondolata ekkor érte el a Kárpát-medencét, ekkor jött létre Széchényi Ferenc adományából a magyarországi *Bibliotheca Regnicolaris*.⁵⁷⁸

574 Monok–Németh (Viskolcz)–Varga A., Adattár 16/3, 1994; Monok 1997.

575 Szarvasi 1939; Berlász 1974a.

576 Móró, összeáll., *Klimo-könyvtár...* 2001.

577 Berlász 1974; Kelecsényi 1988.; Kosáry 1980, 133–139., 524–562.

578 Széchényi, *Litterae fundationis*, 2002.

Egyetlen gondolat erejéig kitérnék arra a kérdésre, hogy mit alapított Széchényi Ferenc: könyvtárat vagy múzeumot? Ő ugyanis mindkét elnevezést használja az alapítólevélben. Elmondja adománytevése szándékát, indokait, s hosszan beszél a könyvtárról, majd egy ponton így fogalmaz: „Quarto, licet... Musaeo huic...”⁵⁷⁹ Tehát számára nem vált szét a könyvtár és a múzeum: a nemzeti közgyűjtemény gondolata foglalkoztatta. A múzeumok a könyvtárakon belül vagy azok mellett berendezett studiólókból, majd ritkaságtárakból keletkeztek, mint ahogy nem vált szét a korai középkorban a levéltár és a könyvtár, vagy a kincstár és a könyvtár. Széchényi Ferenc tehát nemzeti gyűjteményt alapított, javarészt könyvekből, kéziratokból és térképekből álló gyűjteményéből, amelynek része volt az éremgyűjtemény és az ásványok is. Ahogyan a British Library is a múzeummal egy intézményként működött évszázadokon át, úgy a Magyar Nemzeti Múzeum és annak a könyvtára is egyetlen jogi személy volt 1808-tól 1949-ig.

A nemzeti tudományos intézményrendszer hagyománya

A jól felszerelt, friss könyvanyagban gazdag könyvtárak létrehozása annak ellenére sem volt öncél, hogy tudjuk, a bibliofil könyvgyűjtés is a XVIII. század közepén vált elterjedtté a Kárpát-medencében. A sorra épülő udvarházakba sokszor à la mode is került könyvtárszoba, és belekönyvek.⁵⁸⁰ Az ambiciózusabb gyűjtők célja azonban az volt, hogy a könyvtárral az oktatást és a tudományos munkát szolgálják. A Budára, illetve Pestre helyezett egyetem számára is, miként a XVIII. század folyamán alapított többi felsőoktatási intézménynek az alapítás előtt gondoskodtak könyvtárról, és volt példa arra is – Esterházy Károly esetében –, hogy csak a könyvtár jött létre, a felsőoktatási intézmény alapítása nem sikerült.⁵⁸¹

A Magyar Tudós Társaság létrehozását szorgalmazó nemesek, értelmiségiek maguk is könyvgyűjtők voltak, és azt sem tartjuk véletlen-

579 Széchényi, *Litterae foundationis*, 2002, 4. pont.

580 Monok 1997.

581 Vö. Bitskey 1997.

nek, hogy szinte mindannyiuk magánkönyvtára a tulajdonos adománnyaként valamelyik közgyűjteményt gazdagította: a pesti Egyetemi Könyvtárat,⁵⁸² a Nemzeti Könyvtárat, majd az 1826-ban létrehozott Akadémiai Könyvtárat.⁵⁸³ Az írott kulturális hagyomány megőrzése és annak tudományos szintű feltárása tehát a könyvtárak feladata volt, alapításuktól kezdődően. Széchényi Ferenc is ezért tért ki erre a kérdésre az alapítólevélben, még a könyvtári személyzet iskolai felkészültségének mértékét is meghatározva.⁵⁸⁴

Nemzeti király, nemzeti kultúra és nemzeti gyűjtemény

A magyar arisztokrácia Mohács utáni szerepvállalása a művelődési intézményrendszer működtetésében alapvetően annak a kényszerhelyzetnek köszönhető, amelyet a nemzeti király, illetve királyi udvar hiánya jelentett. A sikeres nemzeti király, Hunyadi Mátyás és könyvtára ezért is válhatott olyan szimbólummá, amelyre a nemzet, a nemzeti kultúra feltámasztásán (vagy inkább megteremtésén) munkálkodók mindig hivatkoztak. Az az európai léptékű tett, amelyet a *Bibliotheca Corvina* jelentett a kortársaknak – függetlenül attól, hogy ők maguk akár írástudatlanok voltak is –, majd a magyar történelem bármely korszakában élőknek, természetesen a XVIII. század végén is sokszor idézett példa volt. Hiszen a hírneves könyvtár történetének mindig is voltak (és vannak) a filológiai eredményeken túlmutató tanulságai is. Ahogy a XIX–XX. században minden komolyabb kultúrpolitikai kurzus valamilyen formában állást foglalt ezzel a könyvtárral kapcsolatban, úgy a XVI–XVII. században a gyűjtemény széthullása az ország széthullásának is jelképe volt. A kódexek megmentésére, az egyes ókori vagy középkori szerzők műveinek, szövegvariánsainak felkutatására irányuló humanista akarat ebben az analógiában értelmezhető a politikai gondolkodás mögött meghúzódó, a mohamedán Török Birodalom visszaszorítására irányuló keresztény összefogás szándé-

582 Tóth A.–Vértesy 1982.

583 Fekete G., szerk., *Örökségünk...* 2001.

584 Széchényi, *Litterae foundationis*, 2002.

kaként (*unio christiana*). Ahogy a magyarországi (és erdélyi) politikai gondolkodás központi gondolata az ország újraegyesítése volt (Habsburg-párt, törökösök, önálló magyar nemzeti törekvések), úgy a *Bibliotheca Corvina* megmentése, újra összeállításának szándéka a magyarországi⁵⁸⁵ kultúra önálló, az Osztrák Birodalomtól független létezésének szimbóluma lett, s egy európai szintű intézményrendszer létrehozására irányuló képességének is.

A nyugat-európai humanisták levelei, előszavai a Corvina egy-egy darabjának történetéről az antikvitás szövegeinek elkallódását siratják, és ehhez természetes módon csatlakozik Szamosközy István, az erdélyi magyar humanista történetíró. Számára azonban már nem csupán erről van szó. Az erdélyi fejedelmek Erdély vajdaságból fejedelemséggé válásának kezdetétől (1541) fogva törekedtek arra, hogy a magyarországi (és nem csupán erdélyi) kultúrát a nyugati kereszténység értékrendje alapján támogassák. A gyulafehérvári fejedelmi udvar művelődésszervező funkciójában méltó örököse a budai udvarnak, még akkor is, ha anyagi erejüket tekintve nem hasonlíthatóak össze. Bethlen Gábor (1613–1629) és I. Rákóczi György (1631–1648) fejedelem a Mátyás-kultuszt olyan értelemben is szeretnék volna fel-támasztani, hogy megszerzik a *Bibliotheca Corvina* még – hitük szerint Budán és Konstantinápolyban – fellelhető darabjait. A Corvinát mint a hatalmi reprezentáció eszközt tárgyalta Mikó Árpád,⁵⁸⁶ a Bethlen Gábor és Rákóczi György idején felélesztett Mátyás- és Nagy Sándor-kultusz ugyancsak részletesen ismert a magyar szakirodalomban.⁵⁸⁷ I. Apafi Mihály sem mondott le a Corvináról, neki egy kötetet sikerült is megszereznie.⁵⁸⁸

585 Fontos hangsúlyozni, hogy nem magyar kultúra, hiszen a korban még nem létezett a nemzeti szempont abban a formájában, ahogy a XVIII. század közepén már igen. A Magyar Királyság egységéről volt szó a Habsburg, illetve a Török Birodalommal szemben, és ennek a Magyar Királyságnak nagyon sokféle nemzetiségű lakója volt. Létezett ugyanakkor egy egységesnek mondható „hungarus”-tudat. Erről lásd: Klaniczay T. 1993; Fine 2009; Almási-Subaric, eds., *Latin in the Crossroads...* 2015.

586 Mikó 1999.

587 Vö. Tarnóc 1978.

588 Jakó 1976c.

A neves könyvtár maradványának elcserélésére irányuló jezsuita törekvések hátterében – megítélésünk szerint – két gondolat húzódik. Mindkettő persze ugyanabban a körben mozog, s ez a jezsuita rend szerepének hangsúlyozása a magyar (értsd: magyar királyságbeli) kultúra intézményrendszerének helyreállításában. A Corvina megszerzése szimbolikus eredmény lehetett volna. A XVII. század elején energikusan kibontakozó rekatolizációs törekvések alapvetően a magyar arisztokrata családokat célozták meg – tegyük hozzá, nagy sikerrel. A propaganda szintjén nagyon jól használható eszköz lett volna, ha sikerül a budai könyveket megszerezni: a jezsuiták részt vesznek a török hódoltság lakosságának lelki ápolásában, ugyanakkor „kiszabadítják” a nagy király könyveit fogságukból, részt vesznek az ország kulturális felemelésében stb. Továbbblépve azonban megkockáztatjuk azt a feltevést, hogy ennél többről is szó lehetett.

Pázmány Péter esztergomi érsek, a magyarországi rekatolizáció motorja maga is jezsuita volt. A kálvinista erdélyi fejedelmekkel kialakított kapcsolata ugyanakkor pontosan jelzi, hogy politikai gondolkodásában távolról sem elfogultan Habsburg-párti. Ebből fakadóan az ország nádorával, Esterházy Miklóssal komoly vitái is voltak, Pázmány ugyanis nem helyeselte az ország egy elméletileg lehetséges olyan egyesítését, amely Erdélynek mint vazallus fejedelemségnek a megszüntetésével kezdődne, és a török ellen fordulással folytatódna. Politikailag és katonailag irreálisnak, ugyanakkor Magyarország és a magyar kultúra önállóságát is veszélyeztető megoldásnak tartotta, olyannak, amely sok magyar arisztokrata családot az uralkodó ellen fordíthat. A történelem az ő gondolkodását igazolta, hiszen a sikeres törökellenes hadjárat (1664) utáni Habsburg–török békekötést követően a magyar főurak összeesküdtek a császár ellen (1671), majd több függetlenségi harc (Thököly, Rákóczi) zárta le a XVII. és kezdte meg a XVIII. századot.

Pázmány Péter és a magyar jezsuiták arra törekedtek, hogy az országot önálló, keresztény kultúrájú országgént mutassák be a világnak, és mint ilyet emeljék fel kulturálisan. Katolikusnak természetesen. A jezsuita Melchior Inchofer (1585–1648) meg is írta Magyarország

egyház történetét,⁵⁸⁹ de kiadását az osztrák jezsuita rend (az osztrák politika) sokáig megakadályozta. Ennek a műnek ugyanis az a koncepciója, hogy a magyar kereszténység nem *filii*a az osztráknak, hanem egy Szent István óta önálló egyház által sikerrel terjesztett hit, kultúra.⁵⁹⁰ A magyar jezsuiták továbbra is törekedtek ezen gondolat propagálására, illetve a Provincia Austriacától független Provincia Hungarica megalapítására (ez utóbbi törekvésük sikertelen maradt).⁵⁹¹ Rögtön megjegyeznénk, hogy azok a magyar arisztokraták, akik nem hittek a Habsburg-hatalommal szembeni fegyveres konfrontáció sikerében, a XVIII. században ugyanezt a logikát követve törekedtek olyan mecénatúrát kialakítani, amely egyrészt kulturális intézményeket támogatott, másrészt a kulturálisan elmaradottabb rétegek körében katolikus, de magyar kultuszt terjesztett el. A *Bibliotheca Corvina* megszerzésére való törekvés tehát, megítélésünk szerint, egyaránt része volt a jezsuita térítő, kulturális és hatalmi politikának.

A XVIII. század végén, a XIX. század elején a híres könyvtár egyes darabjai már szereplői voltak az európai könyvaukcióknak, de magyarországi megszerzésükre (ahogy a korban néhányan fogalmaztak: „visszaszerzésükre”) csak későbbi időszakból ismerünk törekvéseket. A nemzeti könyvtár iránti igény megfogalmazásakor azonban többen utaltak arra, hogy ha lenne nemzeti királyunk, akkor lehetne nemzeti könyvtárunk is. Egyik legkonkrétebb megfogalmazása ennek a gondolatnak Aranka György tollából származik: „Azt szokták köz példa beszédben mondani: Meghólt Mátyás király, és elmúlt az hazai vagy nemzeti tudományról való reménységünk. Az a születése felett fennjáró elméjű ritka fejedelem kezdett volt egy királyi bibliotékát állítani fel Nagy Magyarországon, a' prédává lett; ami megmaradt is nintsen egy nemzeti ezt a nevet érdemlő gyűjtemény. Ideje volna már egyszer hozzá kezdeni, és a sok drága mojjal és porral imitt amott küszködő darabokat, melyek hazánknak mintegy megannyi elásott kincsei, az haza hasznára napfényre hozni, s egybe gyűjteni, magyar és más kö-

589 *Annales ecclesiastici Regni Hungariae*, Romae, Ludovico Grignani, 1644.

590 Dümmerth 1987.

591 Vö. Lukács, Adattár 25, 1989.

zönséges bibliotéjkát állítani.”⁵⁹² Ezek a gondolatok azonban a XVIII. században nem olyan formában jelentek meg, miszerint a Magyar Nemzeti Könyvtárnak valóban csak a magyar kultúra írott emlékeit kellene ápolnia. Ez a vélemény későbbi fejlemény.

Hungarus-tudat és magyar nemzeti kultúra

A nemzeti gyűjtemények létrejöttét gyakran és joggal említik egy korszak lezárulásaként, és ugyanakkor kezdeteként egy olyannak, amelyben a kultúra polgári nyilvánossága majd egyre nagyobb szerepet kap. Tanulmányunk gondolatmenetét követve is meg kell állapítani, hogy Széchényi Ferenc generációja talán az utolsó, amelyet a Kárpát-medence *hungarus*-tudatú lakosságaként jellemezhetünk. Széchényi Ferenc tehát a Magyar Királyság nemzeti könyvtárát alapította meg (ahogy ő nevezte: *Bibliotheca Regnicolaris*).

Tegyünk kitérőt ezen a ponton. Azt gondolom, hogy Széchényi valóban a Habsburg Birodalom részeként élő Magyar Királyságban gondolkodott. Erre utal egyértelműen Michael Denisnek Széchényi soproni könyvtára katalógusához írt előszava is. Miről van szó?

1799-ben jelent meg először nyomtatásban Széchényi Ferenc (1754–1820) gyűjteményének katalógusa,⁵⁹³ amelyhez nem kisebb személy, mint Michael Denis (1729–1800), könyvész, könyvtártudós, költő írt előszót. Michael Denis gondolkodása nemcsak a könyvtártani kézikönyveket befolyásolta a korabeli Ausztriában és tágabban a német nyelvterületen, hanem a *Theresianumban* tanuló közép-európai arisztokrácia tagjaira is nagy hatással volt. Így a magyar nemzeti könyvtár alapító (1802) Széchényi Ferenc is fontosnak tartotta, hogy könyvtárának nyomtatott katalógusa előszavát egykori tanára írja meg.

592 Aranka György: Egy magyar Nyelvmívelő Társaságnak szükségessége. Idézi Kókay 1983, 191. Vö. Kókay 1983a.

593 Széchényi *Catalogi* 1799–1815 (1. kötet, Sopron).

Michael Denis⁵⁹⁴ a passai jezsuita iskolákban szerezte alapműveltségét, 1747-ben belépett a rendbe. Grazban egyetemi tanulmányokat folytatott (latin, retorika, teológia). 1757-ben szentelték fel, Pozsonyban kezdte egyházi karrierjét. 1759-ben került a császári fővárosba, Bécsbe, ahol az 1752-ben alapított császári katonai akadémia, a *Theresianum* prédikátora, esztétika- és irodalomtörténet tanára lett, illetve az iskola könyvtárában lett könyvtáros (Pius Niklaus von Garelli [1675–1739] magánkönyvtára szolgálta a *Theresianum* céljait). Állását a *Theresianumban* akkor is megtartotta, amikor Mária Terézia a jezsuita rend tevékenységét megtiltotta a Habsburg Birodalomban (1773). Denis, amikor a *Theresianum* átmenetileg megszűntette működését (1784), a császári könyvtárban lett könyvtáros. Fő érdeme, hogy a német műveltségnek lelkes és tevékeny terjesztője volt az elmaradott osztrák tartományokban. Költői művei is ismertek, németre fordította a skót James Macpherson (1736–1796) ossziáni dalait, ám jelentősebbek könyvtártudományi írásai.

Könyvtártudományi életművének felsorolása egyben könyvtárosi szemléletét is mutatja: *Grundriss der Bibliographie und Bücherkunde* (1774); *Einleitung in die Bücherkunde* (1777), majd ennek részeként(!) *Literaturgeschichte* (1778) (újabb kiadásai: 1782, 1795–1796); *Die Merkwürigkeiten der Garellischen Bibliothek* (Wien, 1780); *Wiens Buchdruckergeschichte bis 1560* (1782, 1793).

Denis nézetei szerint a könyvtárosnak elsősorban könyvtörténeti, bibliográfiai és tudománytörténeti ismeretekkel kell rendelkeznie az irodalmi, történelmi vagy más tudományterületeken szerzett szakismeretekén túl. A könyvtártudományt tehát nem egyszerűen úgy értelmezi, mint amit Umberto Eco mond, vagyis, hogy a könyvtárost csak a „rózsa neve” érdekelheti, maga a rózsa nem. Denis szerint – visszavetítve Eco megközelítését – nem tud nevet adni az, aki nem ismeri a tartalmat. Ő a könyvtártudomány vizsgálódási körébe vonta a könyvtörténetet és a bibliográfiai számbavétel kérdéseit is. Tudományrendszertani szempontból fontos, hogy a Denis által felsorolt ismereteket – amelyek valóban nélkülözhetetlenek a könyvtári munka színvonalas

594 A könyvtárnyi szakirodalomból néhány tétel: Hoffmann–Wellenhof 1881; Varjas 1955; Wimmer 1989; Hawla 2001; Wimmer 2011.

ellátásához – kivétel nélkül a *philologia* rendszerén belül, annak második alosztályaként tartotta számon. Ebben a tudományrendszerben (*classes scientiarum*) hét *ordót* különített el (*theologia, jurisprudentia, philosophia, medicina, mathesis, historia, philologia*). A *philologia* első két alosztálya a könyvtártudományhoz leginkább használt ismeretkör: *historia litteraria* és a *bibliographia*. Ha az *ordók* sorrendjét is megfigyeljük, nem a jellemző XVIII. századi jezsuita tudományfelosztást láthatjuk. A *theologia* kiemelt szerepe mutatja a szerző indíttatását, de a jog második helyre helyezése már a pragmatikus bécsi államigazgatási környezetnek köszönhető. Ne feledjük, Michael Denis, Gerard van Swieten (1700–1772), a császári könyvtár prefektusával is együtt dolgozott. Hasonló hatás lehet az is, hogy a *medicina* megelőzi a *mathesist* (ez felöleli az összes matematikai és műszaki tudományt), és nem csodálható, hogy a *historia* és a *philologia* a tudományrendszer végére szorult.

Denis előszava Széchényi könyvtárának katalógusához 1799. május 15-én kelt. Megragadja az alkalmat, hogy kifejtse álláspontját a források fontosságáról, és arról, hogy egy ilyen nagy dokumentumgyűjteményben, mint amelyet a katalógusból megismerhetünk, figyelni kell az anyag elrendezésére. A történelmi igazság (*veritas*) megismerését persze a teljesség segíti igazán, ezért, a *hungaricum*-gyűjteményt (mint amelynek kialakítása Széchényi célja) mindig gyarapítani kell. Meg kell felelni az elődök jó példájának mind a gyűjtés, mind az elrendezés terén. A példák sorolását Conrad Gessnerrel (1516–1565) kezdi – utalva a *Bibliotheca universalis* (Zürich, 1545) korszakalkotó jelentőségére –, folytatva a sort a görög források XVII. századi nagy rendszerezőjével, Johann Albert Fabriciusszal (1668–1736), a neves könyvtáros-, bibliográfussal, Burkard Gotthelf Struvéval (1671–1738), majd kiemeli Johann Georg Meusel (1743–1820) történész, bio-bibliográfus munkásságát. Említ kevésbé ismert neveket is, mint a piarista írókat rendszerező Leopold Gruberét, vagy a domonkosok tudományos munkásságát számba vevő Jacobus Echardusét. Jelzi ezzel, hogy a bibliográfiai számbavétel és a *historia litteraria* művelése többretegű feladat.

Bemutatja a katalógus részeit, kiemeli, hogy a gyűjtemény tematikusan központba helyezi *Hungariát* és *Transsilvaniát*, és a Magyar Királyság egyéb részeit. A katalógus egyben egyfajta olvasata a *historia*

litteraria Hungaricanának, alapvető kézikönyvet tartunk a kezünkben. Nyilvános használatra szánt a gyűjtemény, ez külön fontos dolog. És itt kiemel néhány olyan nagy gyűjteményt, amely családi tulajdonból közösségi használatúvá lett. A *Bibliotheca Windhagianát*, amely a Bécsi Egyetem Könyvtárát gazdagította,⁵⁹⁵ Franz Ulrich von Kinsky (1634–1699), főként zeneművekben ritka gyűjteményét, amely Prágában vált publikussá. Egyik alapművében – *Bevezetés a könyvismeretbe*⁵⁹⁶ mindenkit felsorolt már, akiket itt említ – az ugyancsak a Bécsi Egyetemi Könyvtárba került *Bibliotheca Gschwindiana*,⁵⁹⁷ *Bibliotheca Gerelliana* stb. –, és nem feledkezik meg a *conventio Kollonichianáról* sem, amelyet Leopold Karl von Kollonitsch (1631–1707) esztergomi érsek 1703-ban adott ki a főpapok végrendelkezéséről, és amely a könyvgyűjteményeik sorsát is szabályozta. A Magyar Királyságból és Erdélyből is említ példákat. Patachich Ádámot (1716–1784), a Nagyváradon könyvtárat alapító püspököt, akinek, kalocsai érsekké válva, a ma is látogatható könyvgyűjteményt köszönhetjük. Klimó Györgyöt (1710–1777), aki pécsi püspökként 1764-ben tette nyilvánossá bibliotékáját. Ismeri Batthyány Ignácot (1780–1798), Erdély püspökét, aki 1798-ban nyitotta meg könyvtára, múzeuma és csillagdája kapuit az érdeklődőknek. Érdekes, hogy említi Teleki Sámuel (1739–1822), az erdélyi kancellárt, akit bizonyára személyesen is ismert, és a terveit is, hiszen ő csak 1802-ben ajánlotta a köznek marosvásárhelyi tékáját. Ezek szerint Bécsben Denis, Teleki és Széchényi Ferenc beszélgettek a nyilvános *patrioticum*-gyűjtemények fontosságáról.

Fontos látnunk Denis előszavának szellemét. Nem öncélú a gyűjtés, hanem szolgálat. Az *Austria* részét képező *Hungaria* és *Transsilvania* tudósait, polgárait kell szolgálnia, a *patriát*. A *patria* maga a Királyság, és annak minden nemzetiségű lakója. Ahogy három év múlva Széchényi Ferenc *Bibliotheca Regnicolarist* alapított (és nem *Bibliotheca Nationalist*).⁵⁹⁸ Denis Cicerót parafrázálja annyiban, hogy tőle idéz, a Rómát jelentő *Urbs* szót kicserélve *Patriára*:

595 Windhaag *Catalogus* 1733. Vö. Pongratz 1984, 59.

596 Denis 1777–1778.

597 Pechmann 1732.

598 Vö. Monok 2002a; Monok 2002b.

„Primum inde gratulabimur Hungariae de Cive tam illustribus argumentis suum in eam amorem comprobante; dein Ipsi de egregiis in Patriam meritis; tum vota faciemus ut quae felicibus adeo coepit auspiciis, in commune Literatorum bonum ad apicem perfectionis educat. Ii vero Popularium suorum, quibus aut mens, aut opportunitatis rerum domesticarum penitus cognoscendarum hactenus defuit, ad Excellentissimum Széchényium grato animi sensu illis Tulli ad Varro-nem verbis uti poterunt: *Nos in nostra Patria peregrinantes, errantesque, tamquam hospites, Tui Libri quasi domum deduxerunt.*”⁵⁹⁹

A Széchényi Ferencet követő magyar arisztokrata- és tudósgeneráció már másként gondolkodott. A Magyar Tudományos Akadémia és könyvtárának létrejötte esetében például már nem mondható ki az, hogy nem hangsúlyosan a magyar tudomány művelése volt a célja (mint ahogy például egy évszázaddal korábban Bél Mátyásnak „csak” „Tudós társaság” létrehozása volt az elsődleges vágya).⁶⁰⁰

Teleki József azonban egy másik hagyományt is ismert, hiszen Erdélyből származott. Külön tanulmányt érdemelne, hogy Teleki Sámuel számára, aki Széchényivel egy időben, 1802-ben alapította az erdélyi kálvinista(?) magyarok nemzeti könyvtárát, vajon mit jelentett a *hungarus*-tudat.⁶⁰¹ A balázsfalvi román iskola és könyvtár pontosan jelezte a román kultúra vágyát önálló intézményrendszer létrehozására, és az erdélyi szászok is megteremtették központi gyűjteményeiket⁶⁰² 1803-ban, Samuel Brukenthal nevéhez kötődően.⁶⁰³ Fontos megjegyezni, hogy mindhárom erdélyi gyűjtemény alapítását követően szinte azonnal kötődött az adott kulturális közösség jelentős iskolájához.

A magyarországi nemzetiségek központi gyűjteményeinek megalakulása (horvát, szlovák, szerb) a XIX. század első felében szintén azt jelzi, hogy ekkor már nem – a hivatalos latin nyelv ellenére sem – létezett az a *hungarus*-tudat, amely összetartotta a Magyar Királyságot. Tegyük hozzá rögtön: a Széchényi Ferenc alapította könyvtárnak leg-

599 Cicero, *Academica posteriora* I. 9.; cf. Augustinus, *De Civitate Dei*, 6, Caput II.

600 Szelestei Nagy 1989; Debreczeni 2009; Csörsz Rumen–Hegedüs–Kiss M.–Lengyel–Tüskés, összeáll., *Fénykeresők*, 2017.

601 Deé Nagy 1997.

602 Jakó 1976b.

603 Göllner 1977; Kelecsényi 1988, 147–156.

nagyobb hiányai pontosan a XIX. századi erdélyi román és szász, valamint a magyarországi szláv anyagban vannak. Messzire vezetne e hiányok okát feltárni, de annyi bizonyos, hogy a könyvtár fenntartója és kezelői nem nagy gonddal törekedtek ezen kiadványkör rendszeres gyűjtésére.

A nemzeti könyvtár megalapítása tehát egy hosszú folyamat eredménye volt. Széchényi Ferenc úgy hozta létre, hogy a nemzeti kultúra (a Magyar Királyságra vonatkozó) írott emlékeit szervezetteren gyűjtse, és őrizze meg. A könyvtárnak tudományos műhelyként kell saját állományát feltárnia, és a hazai tudós közösség számára közkinccsé tennie. A könyvtárhoz mindig kötődött az az ethosz, amely összekötötte a *Bibliotheca Corvina*, a *Bibliotheca Regnicolaris* és a nemzeti könyvtár gondolatát. Ezen ethosz nélkül lehetetlen lett volna a mindig elégtelen állami pénzeszközök dacára az egyik legnagyobb és leggazdagabb európai gyűjteményt létrehozni. Az ethosz része az is, hogy ebben a könyvtárban megmaradnak a kulturális emlékek, ezért a magángyűjtők szívesen hagyják kincseiket erre a gyűjteményre, ahol biztosabban fennmaradnak, mint bizonytalan sorsú magánkönyvtárként. E könyvtáron keresztül ezek az értékek közkinccsé válnak, s mindig hozzáférhetővé a magyar nemzeti hagyomány iránt érdeklődők számára.

Rövidítve idézett szakirodalom

Ács, szerk., *Esterházy Pál*, 2005

Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás, Egy 17. századi arisztokrata-életpálya a politika és a művészet határvidékén, szerk. Ács Pál, Budapest, reciti, 2015.

Adam 1973

Paul Adam, *L'Humanisme à Sélestat, L'Ecole, Les humanistes, La bibliothèque*, 3e éd., Sélestat, Bibliothèque humaniste, 1973.

Ádám–Joó 1896

Ádám Gerzson–Joó Imre, *A nagy-kőrösi Ev. Ref. Főgymnasium története, Nagy-Kőrös, Ev. Ref. Egyháztanács*, 1896.

Albert 2009

Albert András, *Az erdélyi református egyház a 17–18. században, Fejezetek az erdélyi protestantizmus történetéből*, Budapest, 2009 (METEM könyvek).

Almási–Subaric, eds., *Latin in the Crossroads...* 2015

Latin in the Crossroads of Identity, The Evolution of Linguistic Nationalism in the Kingdom of Hungary, ed. by Gábor Almási, Lav Subaric, Leiden, Boston, Brill, 2015 (Central and Eastern Europe, 5.)

Andor–Tóth I. Gy., eds., *Frontiers of Faith...* 2001

Frontiers of Faith, Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities 1400–1750, ed. by Eszter Andor, István György Tóth, Budapest, CEU Press, 2001.

Andries 1989

Lise Andries, *La bibliothèque bleue au dix-huitième siècle, Une tradition éditoriale*, Oxford, The Voltaire Foundation, 1989.

Antalóczi 1996

Antalóczi Lajos, *Az Egri Főegyházmegeyi Könyvtár története, 1793–1996*, Eger, Főegyházmegeyi Hivatal, 1996.

Arnold 1971

Klaus Arnold, *Johannes Trithemius (1462–1516)*, Würzburg, Schöningh, 1971 (Quellen und Forschungen zur Geschichte des Bistums und Hochstifts Würzburg, Bd. 23.)

Bajáki–Bujdosó–Monok–Viskolcz–Zvara, Adattár 13/4, 2009

Magyarországi magánkönyvtárak IV, 1552–1740, sajtó alá rend. Bajáki Rita, Bujdosó Hajnalka, Monok István, Viskolcz Noémi, a mutatót összeáll. Zvara Edina, Budapest, OSZK, 2009 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/4.)

Balázs 1998

Balázs Mihály, *Teológia és irodalom, Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1998 (Humanizmus és reformáció, 25.)

Balázs–Bartók, szerk., *A felvilágosodás előzményei*, 2016

A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750), szerk. Balázs Mihály, Bartók István, Szeged, SZTE Irodalomtudományi DI, 2016.

Balázs–Font–Keserű G.–Ötvös P., szerk., *Művelődési törekvések... 1997*

Művelődési törekvések a korai újkorban, tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére, szerk. Balázs Mihály, Font Zsuzsa, Keserű Gizella, Ötvös Péter, Szeged, JATE BTK, 1987 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35.)

Balázs–Font–Kovács A., szerk., *Köleséri Sámuel és az európai felvilágosodás*, 2016

Köleséri Sámuel és az európai felvilágosodás, Tanulmányok és szövegek, szerk. Balázs Mihály, Font Zsuzsa, Kovács András, Kolozsvár, EME, 2016 (Kölesérianá, 3.)

Balázs–Monok 1987

Balázs Mihály–Monok István, *Történetírók Báthory Zsigmond udvarában*, in Várkonyi, szerk., *Magyar reneszánsz... 1987*, 249–262.

Balázs É.–Krász–Kurucz, szerk., *Hétköznapi élet... 2007*

Hétköznapi élet a Habsburgok korában 1740–1815, szerk. H. Balázs Éva, Krász Lilla, Kurucz György, Budapest, Corvina Kiadó, 2007.

Balla–Sterbling, eds., *Ethnicity, Nation, Culture... 1998*

Ethnicity, Nation, Culture, Central and East European Perspectives, ed. by Bálint Balla, Anton Sterbling, Hamburg, Krämer Verlag, 1998 (Beiträge zur Osteuropaforschung 2.)

Bálint, szerk., *Adalékok... 1987*

Adalékok a 16–20. századi magyar művelődés történetéhez, szerk. Bálint István János, Budapest, OSZK, 1987.

Bányai, szerk., *A Telekiek és a kultúra... 2017*

A Telekiek és a kultúra. A 2016. októberi marosvásárhelyi konferencia tanulmányai, szerk. Bányai Réka, Marosvásárhely, Teleki Téka Alapítvány, 2017.

- Bányai–Spielmann–Sebestyén, szerk., *Könyvek által...* 2009
Könyvek által a világ... Tanulmányok Deé Nagy Anikó tiszteletére, szerk. Bányai Réka, Spielmann–Sebestyén Mihály, Marosvásárhely, Teleki Téka Alapítvány, 2009.
- Bárány–Orosz–Papp K.–Vinkler, szerk., *Műveltség és társadalmi...* 2014
Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták Magyarországon és Európában – Learning, Intellect and Social Roles: Aristocrats in Hungary and Europe, szerk. Bárány Attila, Orosz István, Papp Klára, Vinkler Bálint, Debrecen, DTE BTK, 2014.
- Barátné Hajdu, szerk., *Fülöp Géza emlékkönyv...* 1999
Fülöp Géza emlékkönyv, Művelődéstörténeti és könyvtártudományi írások, szerk. Barátné Hajdu Ágnes, Budapest, ELTE, 1999.
- Barátné Hajdu, szerk., *Mert szívnek...* 2007
„Mert a szívnek teljességéből szól a szó”, *Könyvtártudományi tanulmányok Hajdu Géza 80. születésnapjára*, szerk. Barátné Hajdu Ágnes, Szeged, SZTE Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2007.
- Barbier 2005
Frédéric Barbier, *L'imprimé, les transferts et l'Europe centrale et orientale*, in Barbier, ed., *Est-ouest...* 2005, 9–38.
- Barbier 2013
Frédéric Barbier, *Histoire des bibliothèques d'Alexandrie aux bibliothèques virtuelles*, Paris, Armand Colin, 2013 (Collection Histoire).
- Barbier, ed., *Est-ouest...* 2005
Est-ouest, Transferts et réceptions dans le monde du livre en Europe (XVIIe–XXe siècle), ed. par Frédéric Barbier, Leipzig, Universitätsverlag, 2005 (L'Europe en réseaux, Contributions à l'histoire de la culture écrite 1650–1918 – Vernetztes Europa Beiträge zur Kulturgeschichte des Buchwesens 1650–1918, Bd. II.)
- Barbier, ed., *Le livre, La Roumanie, L'Europe...* 2012
Actes du symposium international Le livre, La Roumanie, L'Europe, 4ème édition, 20 à 23 Septembre 2011, Sinaia (org.: Biblioteca Metropolitană București), *Tome I. Histoire et civilisation du livre*, textes réunis par Frédéric Barbier, București, Editura Biblioteca Bucureștilor, 2012.
- Barbier–De Pasquale, a cura di, *Un'istituzione dei Lumi...* 2013
Un'istituzione dei Lumi, La biblioteca, Teoria, gestione e pratiche biblioteconomiche nell'Europa dei Lumi, Convegno internazionale, Parma, 20–21 maggio 2011, a cura di Frédéric Barbier, Andrea De Pasquale, Parma, Museo Bodoniano, 2013 (Caratteri 8.)

Barbier–Dubois–Sordet 2015

De l'argile au nuage, Une archéologie des catalogues (IIe millénaire av. J.-C. – XXIe siècle), Ouvrage publié à l'occasion des expositions organisées par la Bibliothèque Mazarine et la Bibliothèque de Genève. Paris, 13 mars – 13 mai 2015 et Genève 18 septembre – 21 novembre 2015, sous la dir. de Frédéric Barbier, Thierry Dubois, Yann Sordet, Paris, Édition de Cendres, 2015.

Barbier–Monok, eds., *Contribution à l'histoire...* 2008

Contribution à l'histoire intellectuelle de l'Europe, Réseaux du livre, réseaux des lecteurs, ed. par Frédéric Barbier, István Monok, Budapest–Leipzig, OSZK–Universitätsverlag, 2008 (L'Europe en réseaux, Contributions à l'histoire de la culture écrite 1650–1918 – Vernetztes Europa, Beiträge zur Kulturgeschichte des Buchwesens 1650–1918, Bd. IV.)

Barbier–Monok, eds., *Les bibliothèques centrales...* 2005

Les bibliothèques centrales et la construction des identités collectives, ed. par Frédéric Barbier, István Monok, Leipzig, Universitätsverlag, 2005 (L'Europe en réseaux, Contributions à l'histoire de la culture écrite 1650–1918 – Vernetztes Europa, Beiträge zur Kulturgeschichte des Buchwesens 1650–1918, Bd. III.)

Barbier–Monok–De Pasquale, hrsg., *Bibliotheken, Dekor...* 2016

Bibliotheken, Dekor (17–19. Jahrhundert), hrsg. von Frédéric Barbier, István Monok, Andrea Di Pasquale, Budapest–Roma–Paris, BUAW, BNCR, Éditions des Cendres, 2016.

Barbier–Varry, sous la dir. de, *Histoire des bibliothécaires*, 2003

Histoire des bibliothécaires, Colloque international à l'ENSSIB, Lyon, du 27 au 29 novembre 2003, sous la dir. de Dominique Varry, Frédéric Barbier. Lyon, 2003, elektronikus könyv: <http://www.enssib.fr/bibliotheque-numerique/documents/1337-histoire-des-bibliothecaires.pdf>.

Barcza 1963

Barcza József, *Magyar könyvtárosok és bibliográfusok, Szombathi János (1739–1823)*, in *Könyvtáros*, 5(1963), 32–44.

Barcza, szerk., *A Debreceni...* 1988

A Debreceni Református Kollégium története, szerk. Barcza József, Budapest, Református Zsinati Iroda, 1988, 393–435.

Baric 2013

Daniel Baric, *Langue allemande, identité croate, Au fondement d'un particularisme culturel*, Paris, Armand Colin, 2013.

Bartoniak 1975

Bartoniak Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, sajtó alá rend. Ritoókné Szalay Ágnes, Budapest, MTAK, 1975.

Batári 1994

Batári Gyula, *A tudományos szaksajtó kialakulása Magyarországon (1721–1867)*, Budapest, OSZK, 1994 (Az Országos Széchényi Könyvtár füzetei, 5.)

Behrendt 1959

Johann Behrendt, *The Library of Abbot Trithemius*, in *The American Benedictine Review*, 10(1959), 67–85.

Beke 1991

Beke Margit, *Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány-gyűjteményének katalógusa*, Budapest, OSZK, 1991 (Magyarországi egyházi könyvtárak kézirat-katalógusai, 9.)

Békefi 1899

Békefi Remig, *A debreceni Ev. Ref. Főiskola XVII. és XVIII. századi törvényei*, Budapest, MTA, 1899, 62–67.

Belitska-Scholtz, szerk., Jankovich Miklós... 1985

Jankovich Miklós a gyűjtő és mecénás, Tanulmányok, szerk. Belitska-Scholtz Hedvig, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985 (Művészettörténeti füzetek, 17.)

Bellágh 2005

Bellágh Rózsa, *Mecenatúra Bod Péter korában*, in *Magyar Könyvszemle*, 121(2005), 328–335.

Bencsik 1997

Bencsik Péter, *Helységnévváltozások a Köztes-Európában, 1763–1995*, Budapest, Teleki László Alapítvány, 1997 (Kisebbségi adattár).

Bene 2000

Bene Sándor, *Egy kanonok három királysága, Ráttkay György horvát története*, Budapest, Argumentum, 2000 (Irodalomtörténeti füzetek, 148.)

Berez 1999

Berez Ágnes, *Ráday Gedeon aukciós könyvvásárlásai, II, Az Esterházy-aukció*, in *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve*, Budapest, 9(1999), 191–204.

Berez 2003

Berez Ágnes, *Középnevesi barokk-életmód a Ráday-család levelezése alapján (1750–1779)*, in *Berez–Langi 2003*, 9–70.

Berez 2005

Berez Ágnes, *A janzenizmus és a protestáns magyar lelkészértelmiség a 18. században*, *Credo*, 11(2005), 1–2, 90–100.

Berez 2006

Berez Ágnes, *Janzenista olvasmányok Magyarországon*, Kézirat, PhD, Szeged, 2006 http://doktori.bibl.u-szeged.hu/273/1/de_2855.pdf.

Berez 2014

Berez Ágnes, *Ráday Gedeon, a könyvgyűjtő életműve*, in *Berez, szerk., A Ráday-család...* 2014, 9–17.

Berecz–Langi 2003

Berecz Ágnes–Langi József, *Aranyidők a péceli Ráday-kastélyban*, Budapest, Műemlékek Állami Gondnoksága, 2003.

Berecz, szerk., *A Ráday-család...* 2014

A Ráday-család a magyar kultúrában, 300 éve született Ráday Gedeon, A 2013. október 10-én megrendezett jubileumi konferencia előadásai, szerk. Berecz Ágnes, Budapest, Ráday Gyűjtemény, 2014.

Berlász 1961

Berlász Jenő, *Istvánffy Miklós könyvtáráról*, in *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve*, 1959, Budapest, OSZK, 1961, 202–240.

Berlász 1969

Berlász Jenő, *Az Illésházy-könyvtár, Fejezet az Országos Széchényi Könyvtár állománytörténetéből*, in *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1967, Budapest, OSZK, 1969, 57–97.

Berlász 1971

Berlász Jenő, *Hogyan propagálta Széchényi Ferenc az Országos Könyvtárt? Az értelmiség jelentőségének felismerése*, in *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1968–69, Budapest, OSZK, 1971, 55–84.

Berlász 1974

Berlász Jenő, *Könyvtári kultúránk a 18. században*, in Szauder–Tarnai, szerk. *Irodalom és felvilágosodás*, 1974, 283–332.

Berlász 1974a

Berlász Jenő, *Magyarország egyházi könyvtárai a XVI–XVIII. században*, in Pintér M., összeáll., *Régi könyvek...* 1974, 221–226.

Berlász 1974b

Berlász Jenő, *Újabb információk Istvánffy Miklós könyvtáráról*, in *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1972, Budapest, OSZK, 1974, 218–228.

Berlász 1977

Berlász Jenő, *Hogyan fogadta társadalmunk és a külföld a Széchényi Könyvtár alapítását*, in *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1974–75, Budapest, OSZK, 1977, 101–164.

Berlász 1981

Berlász Jenő, *Az Országos Széchényi Könyvtár története, 1802–1867*, Budapest, OSZK, 1981.

Berlász–Keveházi–Monok, Adattár 12/1, 1984

A Dernschwam-könyvtár. Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke, Kísérőtanulmánnyal közreadja Berlász Jenő, sajtó alá rend. és a mutatót összeáll. Keveházi Katalin, Monok István, Szeged, JATE, 1984 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 12.)

Bertók 1955

Bertók Lajos, *Ifjabb Köleséri Sámuel könyvhagyatékának magyar és magyar vonatkozású nyomtatványai*, in A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve, 1954, Debrecen, KLTE, 1955, 383–430.

Bertók 1956

Bertók Lajos, *Ifjabb Köleséri Sámuel könyvhagyatéka*, in A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve, 1955, Debrecen, KLTE, 1956, 3–330.

Besold 1626

Christianus Besoldus, *Discursus politici singulares de informatione et coactione...*, Argentorati, Lazar Zetzner, 1626.

Bibliotheca Vadiani 1973

Bibliotheca Vadiani, Die Bibliothek des Humanisten Joachim von Watt nach dem Katalog des Josua Kessler von 1533, unter Mitw. von Hans Fehrlin, Helen Thurnheer, bearb. von Verena Schenker-Frei, St. Gallen, Fehr, 1973 (Vadian-Studien, Untersuchungen und Texte, 9.)

Bienert–Weimann, hrsg., *Bibliothek und Bestand...* 1984

Bibliothek und Bestand im Wandel der Zeit, Bibliotheksgeschichtliche Studien, hrsg. von Franz A. Bienert, Karl-Heinz Weimann, Wiesbaden, Harrassowitz, 1984 (Buchwissenschaftliche Beiträge aus dem Deutschen Bucharchiv München, Bd. 8.)

Bíró F. 1994

Bíró Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma*, Budapest, Balassi Kiadó, 1994.

Bíró–Monok–Verók, Adattár 16/5, 2018

Erdélyi könyvesházak V. 1541–1750, Vegyes források, Budapest–Szeged, MTA, SZTE, 2018 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/5.)

Bitskey 1997

Bitskey István, *Püspökök, írók, könyvtárak, Egri főpapok irodalmi mecénatúrája a barokk korban*, Eger, Heves Megyei Múzeumi Szervezet, 1997.

Bitskey–Fazakas–Luffy–Százaz, szerk., *In via eruditionis*, 2016

In via eruditionis, Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére, szerk. Bitskey István, Fazakas Gergely Tamás, Luffy Katalin, Százaz Orsolya, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2016.

Boda–Kalányos–Surján–Tüskés T., szerk., *A könyv- és könyvtárkultúra...* 2000

A könyv- és könyvtárkultúra ezer éve Baranyában, Tanulmányok, szerk. Boda Miklós, Kalányos Katalin, Surján Miklós, Tüskés Tibor, Pécs, JPTE, 2000.

Bogdán 1963

Bogdán István, *A magyarországi papíripar története, 1530–1900*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963 (A magyar könyv).

Bombart 2007

Mathilde Bombart, *Guez de Balzac et la querelle des lettres, Écriture, polémique et critique dans la France du premier XVIIe siècle*, Paris, Champion, 2007 (Lumière classique).

Boros 1994

Boros István, *A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár*, Budapest, Balassi, 1994.

Boross 2007

Boross Klára, *A pozsonyi humanista kör könyvei az Egyetemi Könyvtár antikva-gyűjteményében*, in *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei XIII*, Budapest, ELTE EK, 2007, 157–186.

Borraccini–Rusconi, a cura di, *Libri, biblioteche...* 2006

Libri, biblioteche e cultura degli ordini regolari nell'Italia moderna attraverso la documentazione della Congregazione dell'Indice, Atti del Convegno Internazionale, Macerata, 30 maggio – 1 giugno 2006, a cura di Rosa Maria Borraccini, Roberto Rusconi, Città del Vaticano, 2006 (Studi e testi, 434.)

Borsa 1973

Borsa Gedeon, *A 16. századi magyarországi könyvnyomtatás részmerlege*, in *Magyar Könyvszemle*, 80(1973), 249–269. (Hervay Ferenc és Csapodi Csaba hozzászólásával.) Különlenyomat: *Reneszánsz Füzetek 22*. Budapest, MTA ITI, 1973.

Borsa 1976

Gedeon Borsa, *Druckorte und Papirmühlen des XV. und XVI. Jahrhunderts in Ungarn*, in *Villes d'imprimerie...* 1976, 239–245.

Borsa 1996

Borsa Gedeon, *A 16. századi magyarországi könyvnyomtatás részmerlege*, in Borsa Gedeon, *Könyvtörténeti írások, I. A hazai nyomdászat 15–17. század*, Budapest, OSZK, 1996 (Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai, Új sorozat, 6.), 350–363.

Borvölgyi, KKK VII, 2004

Borvölgyi Györgyi, *Ráday Pál (1677–1733) könyvtára*, Budapest–Szeged, OSZK, SZTE, 2004 (A Kárpát-medence koraújkori könyvtárai – Bibliotheken im Karpatenbecken der frühen Neuzeit, VII.)

Boserup–Shaw, eds., *Virtual visit...* 2011

Virtual visit to lost libraries, Reconstruction of and access to dispersed collections, Papers presented on 5 November 2010 at the CERL Seminar hosted by the Royal Library of Denmark, Copenhagen, ed. by Ivan Boserup, David J. Shaw, London, CERL, 2011 (CERL Papers, XI.)

Bottlik 1997

Bottlik József, *Hármas kereszt alatt, Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig (1646–1997)*, Budapest, Hatodik Síp Alapítvány, 1997.

Bottyán 1965

Bottyán János, *Komáromi Csipkés bibliájának hazahozatali kísérlete 1764-ben*, in *Református Egyház*, 16(1965), 154–157.

Bozzay, szerk., *Történetek a mélyföldről... 2014*

Történetek a mélyföldről, Magyarország és Németalföld kapcsolata a kora újkorban, szerk. Bozzay Réka, Debrecen, Printart-Press Kft., 2014.

Brzeziński–Zarnóczki, eds., *A Divided Hungary... 2014*

A Divided Hungary in Europe, Exchanges, Networks and Representations, 1541–1699, eds., Gábor Almási, Ildikó Horn, Szymon Brzeziński, Kees Tezelszky, Áron Zarnóczki, vol. 2, *Diplomacy, Information Flow and Cultural Exchange*, eds., Szymon Brzeziński, Áron Zarnóczki, Newcastle, Cambridge Scholars, 2014.

Bubryák 2013

Bubryák Orsolya, *Családtörténet és reprezentáció, A galgóci Erdődy-várkastély gyűjteményei*, Budapest, MTA BTK, 2013.

Buda–Tüskés A. 2017

Buda Attila–Tüskés Anna, *Horatius, Ovidius és Vergilius művei a fői Károlyi-kastély egykori és a keszthelyi Festetics-kastély ma is látogatható Helikon könyvtárában*, in *Magyar Könyvszemle*, 133(2017), 174–196.

Buettner 1936

Helene Buettner, *Anton Freiherr von Spielmann, Aufstieg und Sturz eines österreichischen Staatsmannes*, Wien, Univ. Diss. 1936.

Bujtás 2018

Bujtás László Zsigmond, *Új adatok a Komáromi Csipkés Biblia történetéhez (1715–1719)*, in *Lymbus*, 16(2018)

Carnelos 2008

Laura Carnelos, *I libri da risma*, Milano, Franco Angeli, 2008.

Cevins–Matz, sous la dir de, *Formation intellectuelle... 2005*

Formation intellectuelle et culture du clergé dans les territoires Angevins (milieu du XIIIe – fin du XVe siècle), sous la dir. de Marie-Madeleine de Cevins, Jean-Michel Matz, Rome, École française de Rome, 2005 (Collection de l'École Française de Rome, 249.)

Chiorean, red., *De la umanism... 1994*

De la umanism – La luminism, sub redactia Ion Chiorean, Târgu Mureș, 1994.

Čičaj–Monok–Viskolcz, *Adattár 13/3*, 2003

Magyarországi magánkönyvtárak, III, Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecbánya, sajtó alá rend. Vilam Čičaj, István Monok, Noémi Viskolcz, Budapest–

Szeged, OSZK, SZTE, 2003 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/3.)

Colta 1983

Elena Rodina Colta, *Un exemplar din bibliotheca istoricului maghiar Nicolaus Istvánffy, identificat la Arad*, in *Biblioteca și Cercetarea*, tom. VII. Cluj-Napoca, 1983, 182–187.

Constitutiones Religionis S. Pauli primi Eremitae... 1644

Constitutiones Religionis S. Pauli primi Eremitae a Sanctissimo Domino Nostro Papae Urbano VIII approbatae et confirmatae, ed. Johannes Dominicus Verusius, Romae, typ. Francisci Monetae, 1644. – Viennae, Matthias Cosmerovius, ²1646. – Romae, typ. Sanctae Congregationis de Propaganda fide, ³1725 – Modern kiadása: Coesfeld, Verlag Barmherziger Bund, 2014 (Archivum Ordinis Sancti Pauli Primi Eremitae, Fontes, 21.)

Corbellini–Boillet, eds., *Discovering the riches...* 2015

Discovering the riches of the word, Religious reading in late medieval and early modern Europe, ed. by Sabrina Corbellini–Elise Boillet, Boston [ua.], Brill, 2015 (Intersections, 38.)

Crăciun–Ghitta, eds., *Church and Society...* 1998

Church and Society in Central and Eastern Europe, ed. by Maria Crăciun, Ovidiu Ghitta, Cluj-Napoca, European Studies Foundation Publishing House, 1998.

Crăciun–Ghitta, eds., *Ethnicity and Religion...* 1995

Ethnicity and Religion in Central and Eastern Europe, ed. by Maria Crăciun, Ovidiu Ghitta, Cluj-Napoca, Cluj University Press, 1995.

Cushing 1969

George F. Cushing, *Books and Readers in 18th Century Hungary*, in *The Slavonic and East European Review*, 47(1969), 57–88.

Cürsgen 2007

Dirk Cürsgen, *Die Logik der Unendlichkeit, die Philosophie des Absoluten im Spätwerk des Nikolaus von Kues*, Frankfurt am Main [u.a.], Lang, 2007.

Czegle 1981

Czegle Imre, *A sárospataki Nagykönyvtár történeti áttekintése 1531–1945*, in Szabó–Urszin, szerk., *Borsodi könyvtári krónika*, 1981, 5–54.

Czeglédi–Kruppa–Monok–Zvara, Adattár 13/5, 2010

Magyarországi magánkönyvtárak V. 1643–1750, sajtó alá rend. Czeglédi László, Kruppa Tamás, Monok István, a mutatót összeáll. Zvara Edina, Budapest, OSZK, 2010 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/5.)

- Czibula–Demeter–Pintér, szerk., *Szín-játék-költészet...* 2013
Szín-játék-költészet, Tanulmányok a nyolcvanéves Kilián István tiszteletére, szerk. Czibula Katalin, Demeter Júlia, Pintér Márta Zsuzsanna, Budapest–Nagyvárad, reciti, Partium Kiadó, Protea Egyesület, 2013.
- Czintos 2017
Czintos Emese, *Példától az olvasmányig, A (szép)historia a 16. század magyar irodalmában*, Budapest, reciti, 2017 (Irodalomtörténeti füzetek, 179.)
- Czoma, szerk., *Arisztokrácia...* 2000
Arisztokrácia, művészetek, mecenatúra, Válogatás négy év konferenciáinak anyagából, szerk. Czoma László, Keszthely, Kastélymúzeum, 2000 (Kastélykonferenciák, I.)
- Czoma, szerk., *Arisztokrácia...* 2003
Arisztokrácia, művészetek, mecenatúra, A Széchenyi-család, A 2002. április 25–26-án megtartott konferencia előadásai, szerk. Czoma László, Keszthely, Kastélymúzeum, 2003 (Kastélykonferenciák, II.)
- Czoma, szerk., *Arisztokrácia...* 2005
Arisztokrácia, művészetek, mecenatúra, Az Esterházy-család, A 2004. április 22–23-án megtartott konferencia előadásai, szerk. Czoma László, Keszthely, Kastélymúzeum, 2005 (Kastélykonferenciák, III.)
- Csajághy 2000
Csajághy Gábor, Klimó György könyvtáráról, in Boda–Kalányos–Surján–Tüskés T., szerk., *A könyv- és könyvtárkultúra...* 2000, 91–94.
- Csanak 1974
F. Csanak Dóra, *Teleki József könyvtára*, in Szauder–Tarnai, szerk., *Irodalom és felvilágosodás*, 1974, 401–444.
- Csanak 1983
F. Csanak Dóra, *Két korszak határán, Teleki József, a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983 (Irodalomtörténeti könyvtár, 38.)
- Csapodi 1942
Csapodi Csaba, *Könyvtermelésünk a 18. században*, in Magyar Könyvszemle, 60(1942), 393–398.
- Csapodi–Tóth–Vértesy 1987
Csapodi Csaba–Tóth András–Vértesy Miklós, *Magyar könyvtártörténet*, Budapest, Gondolat, 1987.
- Császtvay 1997
Császtvay Tünde, *A Hét bagoly esete a magyar irodalomban (Kiss József, Budapesti rejtelmek)*, in Gyáni, szerk., *Tömegkultúra...* 1997, 243–264.

Császtrvay 1997a

Császtrvay Tünde, *A halottak nem kérdeznak vissza? (Mikszáth Kálmán Jókai-életrajzai)*, in Kalla, szerk., *Kegyelet és irodalom*, 1997, 60–68.

Cséby 2013

Cséby Géza, *Gróf Festetics György helye a magyar művelődéstörténetben, különös tekintettel a Magyar Minerva könyvsorozatra és a Helikoni Ünnepegekre*, Doktori értekezés, Szeged, SZTE, 2013 <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/2060/1/Cseby%20Geza%20Grof%20Festetics%20Gyorgy%20helye%20a%20magyar%20muvelodestortenetben1.pdf>.

Csenki 2007

Enikő Csenki, *Über die Einbände der Batthyány-Bibliothek im Budapester Kunstgewerbemuseum*, in *Ars decorativa*, 25(2007), 59–68.

Csontos 1883

Csontos János, *A kis-martoni herczeg Esterházy-könyvtár*, in Szilágyi, szerk., *A Magyar Történelmi Társulat... 1883*, 88–92.

Csörsz Rumen–Hegedüs–Kiss M.–Lengyel–Tüskés, összeáll., *Fénykeresők, 2017 Fénykeresők, Felvilágosult társaságok, irodalom és tudomány Közép-Európában, Kommentált forrásgyűjtemény a Magyar Nemzeti Múzeum kamarakiállításához 2017. október – Lichtsucher, Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa, Kommentierte Quellensammlung zur Kabinet-ausstellung des Ungarischen Nationalmuseums Oktober 2017*, irták és összeáll. / von Csörsz Rumen István, Hegedüs Réka, Kiss Margit, Lengyel Réka, Tüskés Gábor, Budapest, MNM, MTA BTK ITI, 2017.

Dankanits 1959

Dankanits Ádám, *A Nagyenyedi Bethlen-könyvtár 1752. évi katalógusa*, in *Könyvtárosok Tájékoztatója*, III(1959), 3, 42–43.

Dankanits 1983

Dankanits Ádám, *A hagyományos világ alkonya Erdélyben*, Budapest, Magvető Kiadó, 1983 (Nemzet és emlékezet).

Darja, ed., *Fondul Migazzi, 1998–1999*

Fondul Migazzi, surse documentare – The Magazzi collection, documentary sources, Catalogul cartilor cardinalului Christophor Migazzi, indexul tipariturilor Migazziene, vol. 1 (pars 1-2), vol. 2 (pars 3-4), ed. prefațată și îngrijită de Ileana Darja, Alba Iulia, Biblioteca Națională a României-filiala Batthyaneum, 1998–1999.

De Pasquale 2013

Andrea De Pasquale, *Le biblioteche pubbliche nell'Italia nord-occidentale nell'XVIII secolo, Servizi e gestione*, in Barbier–De Pasquale, a cura di, *Un'istituzione dei Lumi...* 2013, 209–228.

De Pasquale 2016

Andrea De Pasquale, *Bodoni in Ungheria, La corrispondenza con il conte Sámuel Teleki*, in Nyerges–Verók–Zvara, szerk., *MONOKgraphia*, 2016, 143–148.

Deák–Zvara 2012

Deák Eszter–Zvara Edina, „Levélben értesítsen engem!” *Kortársak Széchenyi Ferenc könyvtáralapításáról*, Budapest, Kossuth Kiadó–OSZK, 2012.

Debreczeni 2009

Debreczeni Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek, Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Budapest, Universitas, 2009.

Debreczeni, szerk., *Folytonosság vagy fordulat? 1996*

Folytonosság vagy fordulat? A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései, szerk. Debreczeni Attila, Debrecen, KLTE, 1996 (Csokonai könyvtár, 8.)

Deé Nagy 1996

Deé Nagy Anikó, *Könyvgyűjtő asszonyok a XVIII. században*, in Kovács A.–Sipos–Tonk, szerk., 1996, 134–147.

Deé Nagy 1997

Deé Nagy Anikó, *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1997.

Deé Nagy 1997a

Deé Nagy Anikó, *Könyvgyűjtő asszonyok a XVIII. században*, in Simon–Szabó, KKK II, 1997, XXV–LII.

Deé Nagy–Spielmann–Sebestyén–Vakarcs, szerk., *Emlékkönyv a Teleki Téka... 2002*

Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára 1802–2002, szerk. Deé Nagy Anikó, Sebestyén–Spielmann Mihály, Vakarcs Szilárd, Marosvásárhely, Mentor, 2002.

Demkó 1897

Demkó Kálmán, *Lőcse története, 1. köt., Jog-, mű- és művelődéstörténeti rész*, Lőcse, Reiss Nyomda, 1897.

Denis 1777–1778

Michael Denis, *Einleitung in die Bücherkunde*, Wien, Johann Leopold Trattner, 1777–1778.

Dezső–Molnár–Schmelcz–Pohánka, szerk., *Tudomány és kutatás... 2016*

Tudomány és kutatás a 240. éves Klimó Könyvtárban. A 2014. október 16–17-én rendezett jubileumi tudományos konferencia tanulmányai, szerk. Dezső Krisztina, Molnár Dávid, Schmelcz–Pohánka Éva, Pécs, 2016 (A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai, 13.)

Dmitrijeva–Subkov 2007

Knyigi iz szobranyia knyazej Esztergazi v moszkovszkih bibliotekah – Bücher aus der Sammlung der Fürsten Esterházy in Moskauer Bibliotheken, Katalog, Der Katalog wurde geschaffen von Karina A. Dmitrijeva, Nikolaj N. Subkov et alii. Moszkva, Rudomino, 2007.

Dóbkék 2018

Dóbkék Ágnes, *Könyvek Barkóczy Ferenc püspök egri gyűjteményéből*, in Horváth I., szerk., *Fejezetek az ezer...* 2018, 77–84.

Dobrovits 1983

Cs. Dobrovits Dorottya, *Építkezés a 18. századi Magyarországon, Az uradalmak építészete*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983 (Művészettörténeti füzetek, 15.)

Domanovszky 1906

Domanovszky Sándor, *Kézai mester krónikája, Forrástanulmány*, Budapest, MTA, 1906, 13–15.

Domenová 2014

Marcella Domenová, *Library Catalogue from Sophie Berzeviczy's Estate, Albert Berzeviczy's Widow (A unique Fragment of the Family Library from the second Half of the 19th Century)*, in Bárány–Orosz–Papp K.–Vinkler, szerk., *Műveltség és társadalmi...*, 2014, 173–186.

Doncsev–Szőke, szerk., *A keleti...* 2007

A keleti kereszténység Magyarországon, szerk. Doncsev Toso, Szőke Lajos, Budapest, Lucidus, 2007 (Kisebbségkutatás könyvek).

Dreitzel 2009

Horst Dreitzel, *Von Melanchthon zu Pufendorf, Versuch über Typen und Entwicklung der philosophischen Ethik im protestantischen Deutschland zwischen Reformation und Aufklärung*, in Mulsow., hrsg., *Spätrenaissance-Philosophie...* 2009, 321–398.

Ducreux 2005

Marie-Elizabeth Ducreux, *Les espaces de la censure dans la monarchie des Habsbourg*, in Ducreux–Svatoš, eds., *Libri prohibiti...* 2005, 7–25.

Ducreux– Svatoš, eds., *Libri prohibiti...* 2005

Libri prohibiti, La censure dans l'espace habsbourgeois 1650–1850, ed. par Marie-Elizabeth Ducreux, Martin Svatoš, Leipzig, Universitätsverlag, 2005 (L'Europe en réseaux, Contributions à l'histoire de la culture écrite 1650–1918 – Vernetztes Europa, Beiträge zur Kulturgeschichte des Buchwesens 1650–1918, Bd. I.)

Dümmerth 1987

Dümmerth Dezső, *Írástudók küzdelmei, Magyar művelődéstörténeti tanulmányok*, Budapest, Panoráma Kiadó, 1987.

Dümmerth 1987a

Dümmerth Dezső, *Inchofer Menyhért küzdelmei és tragédiája Rómában (1641–1648)*, in Dümmerth 1987, 155–204.

Ecsedy 1996

V. Ecsedy Judit, *Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek, 1539–1800*, Budapest, Borda Antikvárium, 1996.

Ecsedy 1999

V. Ecsedy Judit, *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800*, Budapest, Balassi Kiadó, 1999 (benne Pavercsik Ilona a könyvkereskedelemtől, 295–340.)

Éder 1978

Éder Zoltán, *Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelv-művelő Társaság*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978.

Egyed E. 2014

Egyed Emese, *Művelt nemesek és tudós pártfogoltak könyvkiadási szokásai a XVIII. századi Erdélyben*, in Bárány–Orosz–Papp K.–Vinkler, szerk., *Műveltség és társadalmi...*, 2014, 473–483.

Egyed E.–Bíró A.–Demeter–Kovács E., szerk., *Felvilágosodás, Erdély, 2007*

Felvilágosodás, Erdély, A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Irodalomtudományi Tanszéke és a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének XVIII. századi Osztálya által 2006. október 12–14-én Kolozsváron rendezett tudományos tanácskozás tanulmányai, szerk. Egyed Emese, Bíró Annamária, Demeter Zsuzsa, Kovács Eszter, in *Erdélyi Múzeum* LXIX(2007), 3–4. füzet.

Egyed P. 2014

Egyed Péter, *Erdélyi kantianizmus, Sipos, Köteles, Körmöczi*, in *Körmöczi János és a kortárs...* 2014, 394–412.

Emődi, Adattár 19/4, 2014

Emődi András, *A nagyváradi egyházmegye alsópapságának könyvkultúrája a korai újkor végén, 18. századi plébániai könyvjegyzékek, személyi gyűjtemények fennmaradt kötetei*, Budapest–Szeged–Nagyvárad, NMTT, SZTE, PKE, 2014 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 19/4.)

Erdélyi–Tusor, szerk., *Mindennapi választások... 2007*

Mindennapi választások, Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára, szerk. Erdélyi Gabriella, Tusor Péter, Budapest, MTA TTI, 2007 (Történelmi Szemle, 49(2007), 2. szám CD-ROM melléklete).

Esterházy 1690, 1994

Esterházy Pál, *Az egész világon lévő csudálatos boldogságos szűz képeinek rövideden föltett eredeti*, (Nagyszombat, 1690), hasonmás kiadás, Knapp Éva–Tüskés Gábor és Galavics Géza tanulmányával, Budapest, Balassi, 1994.

Esterházy 1691, 1995

Esterházy Pál, *Az boldogságos Szűz Mária szombatja, azaz minden szombat napokra való átéltatóságok*, (*Nagyszombat, 1691*), hasonmás kiadás, Szörényi László tanulmányával, Budapest, Balassi, 1995.

Eszterházy, *Catalogus*, 1766

Bibliotheca... Nicolai Comitis Esterhasy... pro auctione publicatur Viennae Austriae, Die 19. Februarii MDCCLXVI. typ. Johannis Friderici Jahn.

Fallenbüchl 1981

Fallenbüchl Zoltán, *Guadagni Alessandro leveleskönyve*, in *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1979, Budapest, OSZK, 1981, 409–435.

Farbaky–Kiss, szerk., *Kálvin hagyománya... 2009*

Kálvin hagyománya, Református kulturális örökség a Duna mentén, Kiállítási katalógus, Budapesti Történeti Múzeum, 2009. október 30. – 2010. február 15., szerk. Farbaky Péter, Kiss Réka, Budapest, BTM, 2009.

Farkas G. F. Adattár 17/2, 1997

Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig, II, Nagyszombat 1632–1690, sajtó alá rend. Farkas Gábor Farkas, Szeged, Scriptum, 1997 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 17/2.)

Farkas G. F.–Katona–Latzkovits–Varga A., Adattár 13/2, 1992

Magyarországi magánkönyvtárak, II, (1580–1721), sajtó alá rend. Farkas Gábor, Katona Tünde, Latzkovits Miklós, Varga András. Szeged, 1992 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/2.)

Farkas G. F., KKK III, 2001

Farkas Gábor, *A nagyszombati egyetem könyvtára az alapításkor*, Szeged, Scriptum, 2001 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, III – Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből, 23.)

Farkas G. F.–Monok–Pozsár–Varga A., Adattár 17/1, 1990

Jezsuita könyvtárak Magyarországon 1711-ig, I, Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár, sajtó alá rend. Farkas Gábor, Monok István, Pozsár Annamária, Varga András, Szeged, Scriptum, 1990 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 17/1.)

Fatsar 2008

Fatsar Kristóf, *Magyarországi barokk kertművészet*, Budapest, Helikon, 2008.

Fehlig, hrsg., *Vermittlung... 1987*

Vermittlung und Rezeption, Beiträge zu den geistesgeschichtlichen Berührungen in der Aufklärungszeit, hrsg. von Bodo Fehlig, Frankfurt am Main–Bern–New York, Lang Verlag, 1987 (Opuscula Fenno-Ugrica Gottingensia, 2.)

Fekete 1993

Fekete Csaba, *Jánki Péter munkássága a kollégiumi könyvtárban*, in *A Déri Múzeum Évkönyve*, 1991, Debrecen, 1993, 309–331.

Fekete 1994

Fekete Csaba, *Debreceni könyvtáros deákok 1700 előtt*, in *Könyv és Könyvtár*, XVII(1994), 95–107. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának közleményei, 171.)

Fekete 2008

Fekete Csaba, *Komáromi Csipkés György Bibliájához (helyesbítés)*, in *Magyar Könyvszemle*, 124(2008), 439–442.

Fekete–(Gáborjáni) Szabó 1988

Fekete Csaba–Szabó Botond, *A Kollégium Nagykönyvtára*, in Barcza, szerk., *A Debreceni...* 1988, 393–435.

Fekete–Kulcsár (=Bura)–Monok–Varga A., Adattár 14, 1988

Partiumi könyvesházak 1621–1730, Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah, sajtó alá rend. Fekete Csaba, Kulcsár György (=Bura László), Monok István, Varga András, Budapest–Szeged, MTAK, 1988 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 14.)

Fekete G., szerk., MTAK 1976

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1826–1976, szerk. Fekete Gézáné, Budapest, MTAK, 1976.

Fekete G., szerk., *Örökségünk...* 2001

Örökségünk, élő múltunk, Gyűjtemények a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában, szerk. Fekete Gézáné, Budapest, MTAK, 2001 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei – Publicationes Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae, 37/112.)

Ferenczy, szerk., *Aere perennius*, 2002

Aere perennius – Ércnél maradandóbb, Az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Nemzeti Múzeum 200 éve, (Kiállítás katalógusa), szerk. Ferenczy Endréné, Budapest, OSZK, 2002.

Fine 2009

John Van Antwerp Fine Jr., *When Ethnicity did not Matter in the Balkans, A Study of Identity in Pre-Nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Periods*, Ann Arbor, The University of Michigan Press, 2009.

Font–Herner–Katona–Keveházi–Kiss É.–Kokas–Latzkovits–Monok–Rideg–Varga A., KtF IV, 1985

Magángyűjtemények a királyi Magyarországon és az Erdélyi Fejedelemségben 1533–1721, Könyvjegyzékek bibliográfiája, összeáll. Font Zsuzsa, Herner János, Katona Tünde, Keveházi Katalin, Kiss Éva, Kokas Károly, Latzkovits Miklós, Monok István, Rideg László, Varga András, Szeged, SZTE, 1985 (Könyvtártörténeti füzetek, IV.)

Földesi–Imre–Varsányi, 1990

Földesi Ferenc–Imre Mihály–Varsányi Péter, *A hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1990 (Iskolák a múltból).

Fraknói 1902

Fraknói Vilmos, *Gróf Széchényi Ferenc, 1754–1820*, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1902 (Magyar történelmi életrajzok, XVIII. évf. 3/5. füzet).

Fraknói, szerk., MOE III. 1876

Magyar Országgyűlési Emlékek – Monumenta Comititalia Regni Hungariae, szerk. Fraknói Vilmos, Vol. III, 1546–1556, Budapest, MTA, 1876 (Monumenta Hungariae Historica, ser. III.)

Frank 2002

Frank Tibor, *Bibliothèque du comte Etienne Károlyi, A fóti kastélytól az Angol tanszékiig*, in *Míves semmisségek – Elaborates Trifles, Tanulmányok Ruttkay Kálmán 80. születésnapjára – Studies for Kálmán G. Ruttkay on his 80th Birthday*, szerk./eds. Ittész Gábor, Kiséry András, Piliscsaba, PPKE, 2002 (Pázmány Papers in English and American Studies, vol. 2.), 349–356.

Freedman, hrsg. *Die Zeit um 1670*, 2016

Die Zeit um 1670, Eine Wende in der europäischen Geschichte und Kultur? hrsg. von Joseph S. Freedman, Wiesbaden, Harrassowitz, 2016 (Wolfenbütteler Forschungen, Bd. 142.)

Fricius 1953

Andreae Fricii Modrevii *Commentariorum de republica emendanda libri quinque*, Vol. I, ed. Casimirus Kumaniecki, Warszawa, PIW, 1953.

Fülemüle–Kiss, szerk., *Történeti forrás...* 2008

Történeti forrás – néprajzi olvasat, szerk. Fülemüle Ágnes, Kiss Réka, Budapest, L'Harmattan, 2008 (Documentatio ethnographica, 23.)

Fülöp 1970

Fülöp Géza, *A könyv- és könyvtári kultúra a kapitalizmus időszakában 1789–1917*, Budapest, ELTE, ¹1970–¹¹2002.

Fülöp 1978

Fülöp Géza, *A Magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*, Budapest, Akadémiai Kiadó 1978 (Irodalomtörténeti könyvtár, 33.)

Füzesiné Hudák 2008

Füzesiné Hudák Julianna, *125 éves a Gyomai Kner Nyomda*, Gyomaendrőd, Gyomai Kner Nyomda, 2008 (A Kner Nyomdaipari Múzeum füzetei, 36.)

Füzesiné Hudák–Erdész, összeáll., *Egy nyomdaműhely...* 2007

Egy nyomdaműhely titkaiból, Gyomai Kner Nyomda, 1882–2007, kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban, 2007. május 15.–július 14., összeállította Füzesiné Hudák Julianna, Erdész Ádám, Budapest, OSZK, 2007.

Gáborjáni Szabó 2014

Gáborjáni Szabó Botond, *Kazay Sámuel és a Debreceni Kollégium, Egy könyvgyűjtő patikus élete és gyűjteményének sorsa – fejezet a historia litteraria magyarországi történetéből*, Debrecen, TREGy, 2014 (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai).

Gabriel 2001

Theresia Gabriel, *Die fürstlich Esterházyische Bibliothek – Zeugnis einer bewegten Vergangenheit*, in Wolfgang–Winkler, hrsg., *Forscher – Gestalter – Vermittler*, 2001, 119–130.

Gabriel 2005

Theresia Gabriel, *Egy mozgalmas múlt tanúja, a herceg Esterházy könyvtár*, in Czoma, szerk., *Arisztokrácia...* 2005, 76–90.

Gácsi–Farkas G. F.–Keveházi–Lázár–Monok–Viskolcz, Adattár 15, 1990

Kassa város olvasmányai 1562–1731, sajtó alá rend. Gácsi Hedvig, Farkas Gábor, Keveházi Katalin, Lázár István Dávid, Monok István, Németh (Viskolcz) Noémi, Szeged, Scriptum, 1990 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 15.)

Galavics–Herner–Keserű, Adattár 10, 1990

Collectanea Tiburtiana, Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére, szerk. Galavics Géza, Herner János, Keserű Bálint, Szeged, JATE, 1990 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 10.)

Gáll, szerk., *Szőcs Géza 60*, 2013

Szőcs Géza 60, Album amicorum, szerk. Gáll Attila, Kolozsvár–Arad, Erdélyi Híradó Kiadó, Irodalmi Jelen Könyvek, 2013.

Gárdonyi 1917

Gárdonyi Albert, *Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a 18. században, különös tekintettel Pestre és Budára*, Budapest, Lantos, 1917 (Könyvtári füzetek, 2.)

Gárdonyi 1930

Gárdonyi Albert, *Régi pesti könyvkereskedők*, Budapest, 1930 (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai, 2.)

Gáspár 2002

Gáspár Gabriella, *A polgári nyilvánosság kialakulásának kezdetei Magyarországon*, Budapest, Agroinform, 2002.

Gazda–Stemler, szerk., *Pannóniai Féniksz*, 2005

Pannóniai Féniksz, avagy hamvából feltámadott magyar nyelv, Első nyomtatott tudományos könyveink, 16–19. század – Pannonian Phoenix, or the Hungarian Language Arisen from the Ashes, Our Earliest Printed Scientific Books, 16th–19th Centuries, szerk./eds. Gazda István, Stemler Ágnes. Budapest, OSZK, 2005.

- Gerevich–Tarjány, szerk., *Budapest múltjából XV...* 1963
Tanulmányok Budapest múltjából, XV. kötet, szerk. Gerevich László, Tarjány Sándor, Budapest, BTM, 1963.
- Giard–Jacob, sous la dir. de, *Des Alexandries I, Du livre au texte*, 2001
Des Alexandries I, Du livre au texte, sous la dir. de Luce Giard, Christian Jacob, Paris, BnF, 2011.
- Goldmann 1897
Arthur Goldmann, *Johann Joseph Maria Graf von Wilczek*, in Allgemeine Deutsche Biographie (ADB), Band 42, Leipzig, Duncker und Humblot, 1897, 482–486.
- Göllner 1977
Carl Göllner, *Samuel von Brukenthal, Sein Leben und Wert im Wort und Bild*, Bukarest, Kriterion, 1977.
- Granasztói 2003
Granasztói Olga, *Egy pesti könyvkereskedés nyugat-európai kapcsolatai a XVIII. század végén: Weingand és Köpff könyvkereskedők levelei a neuchâtel levéltárban (1781–1788)*, in Magyar Könyvszemle, 119(2003), 166–186.
- Granasztói 2005
Olga Granasztói, *Lecteurs hongrois de livres français, Diffusion et réception de la littérature française en Hongrie vers la fin du XVIIIe siècle*, in Barbier–Monok, eds., *Les bibliothèques centrales...* 2005, 255–261.
- Granasztói 2009
Granasztói Olga, *Francia könyvek magyar olvasói, A tiltott irodalom fogadtatása Magyarországon 1770–1810*, Budapest, Universitas, OSZK, 2009 (Res libraria, III.)
- Granasztói 2009a
Granasztói Olga, „A legkülönbözőbb könyveket olvasni” Francia és német nyelvű szépirodalmi olvasmányok a 18. század végi Magyarországon, in Sic Itur ad Astra, 61(2009), 139–153.
- Granasztói 2011
Granasztói Olga, *Adalékok a francia könyv európai terjesztési hálózatainak feltárásához, A Société Typographique de Neuchâtel bécsi kapcsolatai, I. rész, 1772–1785*, in Magyar Könyvszemle, 126(2011), 466–482.
- Granasztói 2016
Granasztói Olga, *Litteris in Patria Augendis? Könyvtártörténeti elmélkedések a „másik” Apponyi könyvtár sorsának apropóján*, in Nyerges–Verók–Zvara, szerk., *MONOKgraphia*, 2016, 220–227.
- Grócz 2017
Grócz Zita, *A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár rövid története és válogatott könyvritkaságai*, Kalocsa, Főszékesegyházi Könyvtár, 2017.

Grossmann 1975

Maria Grossmann, *Humanism in Wittenberg, 1485–1517*, Nieuwkoop, de Graaf, 1975.

Gruber 1678

Disputatio de bibliothecis, quam permittente inclyta Philosophica Facultate in Academia Lipsiensi... Anno MDCLXXVIII. Publice proponit M. Johannes Georgius Zihn Sula-Francus, Respondente Adamo Gruber Sempronio-Pannonio, Lipsiae, Johann Georg, 1678 (RMK III. 2918).

Grüll–Keveházi–Kokas–Monok–Ötvös P.–Prickler, hrsg., Adattár 18/2, 1996

Lesestoffe in Westungarn II, Forchtenstein (Fraknó), Eisenstadt (Kismarton), Güns (Kőszeg), Rust (Ruszt), hrsg. von Tibor Grüll, Katalin Keveházi, Károly Kokas, István Monok, Péter Ötvös, Harald Prickler, Szeged, 1996 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 18/2.)

Gudor 2008

Gudor Botond, *Istoricul Bod Péter (1712–1769)*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2008.

Guilbaud 2005

Juliette Guilbaud, *La diffusion des idées jansénistes par le livre français en Europe centrale aux XVIIe et XVIIIe siècles*, in Magyar Könyvszemle, 121(2005), 42–54.

Gulyás J. 1933

Gulyás József, *Kazinczy mint műgyűjtő*, in Debreceni Szemle, 22(1933), 272–278.; ugyanez, in Kiss E. J., szerk., *Kazinczy Ferenc könyvtári gyűjteménye...* 2006, 13–22.

Gulyás P. 1931

Gulyás Pál, *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*, Budapest, OSZK, 1931.

Gulyás P. 1960–1961

Gulyás Pál, *A könyv sorsa Magyarországon, I–III. kötet*, Budapest, OSZK, 1960–1961.

Gunst 2000

Gunst Péter, *A magyar történetírás története*, Debrecen, Csokonai, 2000.

Gyáni, szerk., *Tömegkultúra...* 1997

Tömegkultúra a századfordulón, szerk. Gyáni Gábor, in Budapesti Negyed, 5(1997), Nyár–Ősz.

Györfly 1991

G. Györfly Katalin, *Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon, Idegen utazók megfigyelései*, Budapest, Akadémiai, 1991 (Művészettörténeti füzetek, 20.)

Gyulai 2017

Gyulai Éva, *Marussi András (†1629k.) költő és a Szepesi Kamara értelmiségi köre a 17. század első felében*, in Kasza–Kiss F. G.–Molnár D., szerk., *Scientiarum miscellanea*, 2017, 199–218.

Gyuris 1972

Gyuris György, *Dugonics könyvtára, Katalógus*, Szeged, Somogyi-könyvtár, 1972 (A Somogyi-könyvtár kiadványai, 14.)

Haiman–Muszak–Borsa 1977

Haiman György – Muszak Erzsébet – Borsa Gedeon, *A nagyszombati jezsuita kollégium és az egyetemi nyomda leltára, 1773*, Budapest, Balassi Kiadó, 1977.

Ham 1998

Peter van Ham, *The Baltic states and Zwischeneuropa*, „geography is destiny”? in *International relations*, 14(1998), 2, 47–59.

Hargittay 1987

Hargittay Emil, „Szívet vidámító, elmét ékesítő” könyv, in Bod Péter, *Szent Hilárius*, a szöveget gondozta Hargittay Emil, Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1987, 7–24.

Hartweg 1981

Franz Hartweg, *Das Bildungsangebot in Schlettstadt in der zweiten Hälfte des XV. und im XVI. Jahrhundert*, in *Literatur und Laienbildung im Spätmittelalter und in der Reformationszeit*, DFG-Symposion, Wolfenbüttel 1981, hrsg. von Ludger Grenzmann, Karl Stackmann, Stuttgart, J. B. Metzler'sche Verlagsbuchhandlung und Carl Ernst Poeschel Verlag, 1984 (Germanistische Symposien, Berichtsbände 5.), 215–224.

Hauer 1911

Hauer Ferenc, *Katona István emlékezete*, Kalocsa, Jurcsó Antal Nyomda, 1911.

Hausner–Klaniczay–Kovács S. I.–Monok–Orlovsky, eds., *Bibliotheca Zriniana*, 1992

A Bibliotheca Zriniana története és állománya – History and Stock of the Bibliotheca Zriniana, ed. by Gábor Hausner, Tibor Klaniczay, Sándor Iván Kovács, István Monok, Géza Orlovsky, Budapest, Zrínyi Kiadó, 1992 (Zrínyi könyvtár, 4.)

Hawla 2001

Franz Hawla, *Was wäre Wien, ohn... Von zugewanderten echten Wienerinnen und Wienern*, Wien, Verband Wiener Volksbildung, 2001, 82–84. (Michel Denis)

Hegy Á. 2018

Hegy Ádám, „...azt közönséges helyen fel olvasni éppen nem tanátsos...” *Az olvasás és a vallásellenesség kapcsolatai a Békési Református Egyházmegyében*

1781 és 1821 között, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2018 (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai).

Hegyi Á.–Simon, szerk., *Apró cseppekből...* 2008

„Apró cseppekből lesz a zápor”, *Bakonyi Géza emlékkönyv*, szerk. Hegyi Ádám, Simon Melinda, Szeged, Szegedi Egyetemi Kiadó, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 2008 (Habent sua fata libelli, IV.)

Hegyi 1978

Hegyi Ferenc, *A szenci piarista Collegium Oeconomicum könyvtára*, in Magyar Könyvszemle, 94(1978), 167–176.

Héjja 2003

Héjja Julianna Erika, *Könyv és olvasója Gyulán a XVIII. század első felétől 1848-ig*, Budapest, OSZK, 2003 (Olvasmánytörténeti dolgozatok, IX.)

Heltai 2008

Heltai János, *Műfajok és művek a XVII. századi magyarországi könyvkiadásban, 1601–1655*, Budapest, Universitas Kiadó, OSZK, 2008 (Res libraria, II.)

Hendre Bíró 2012

Doina Hendre Bíró, *La Bibliothèque Batthyanaeum fondée à Alba Iulia par l'évêque de Transylvanie, le comte Ignace Batthyány*, in Barbier, ed., *Le livre, La Roumanie, L'Europe...* 2012, 122–139.

Hermann 1928

Scherman (Hermann) Egyed, *Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig*, Budapest, 1928.

Hermann–Eberhardt 1942

Hermann Egyed–Eberhardt Béla, *A veszprémi egyházmegye papságának könyvkultúrája a XIX. század elején*, Veszprém, Egyházmegyei Nyomda, 1942 (A Veszprémi Egyházmegye múltjából, 8.)

Herner–Monok, sajtó alá rend., Adattár 11, 1983

A magyar könyvkultúra múltjából, Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése, sajtó alá rend. és a függeléket összeáll. Herner János, Monok István, Szeged, JATE, 1983 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 11.)

Hobson 1949

Geoffrey D. Hobson, „*Et amicorum*”, in *The Library*, 5. series, Vol. IV, 1949, No. 2, 87–99.

Hodson 2007

Brian A. Hodson, *The development of Habsburg Policy in Hungary and the Einrichtungswerk of Cardinal Kollonich, 1683–90*, in *Austrian History Yearbook* 38(2007), 92–107.

Hoffmann-Wellenhof 1881

Paul von Hoffmann-Wellenhof, *Michael Denis, Ein Beitrag zur deutsch-oesterreichischen Literaturgeschichte des XVIII. Jahrhunderts*, Innsbruck, Wagner, 1881.

Holik 1923

Florian Holik, *Die erste gelehrte Gesellschaft in Ungarn*, in *Ungarische Jahrbücher*, 2(1923) (Berlin–Leipzig), 383–399.

Holl 1963

Holl Béla, *Pest-Buda polgárainak könyvkultúrája a XVII–XVIII. században*, in Gerevich–Tarján, szerk. *Budapest múltjából*, XV... 1963, 289–326.

Holl 1982

Béla Holl, *Lo sviluppo del pensiero teologico alla luce del patrimonio librario del clero cattolico ungherese del primo periodo dell'Illuminismo*, in Köpeczi–Sárközy, a cura di, 1982, 211–224.

Holl 2000

Holl Béla, *Laus librorum, Válogatott tanulmányok*, vál., szerk. Monok István, Zvara Edina, Budapest, 2000 (METEM könyvek).

Horváth I., szerk., *Fejezetek az ezer...* 2018

Fejezetek az ezer éves Egri Egyházmegye történetéből, Az Egri Hittudományi Főiskola 2015. május 7-én és 2016. május 5-én megrendezett konferenciáinak előadásai, szerk. Horváth István, Eger, Érseki Vagyongazdálkodási Központ, 2018 (Egri Érseki Gyűjtemények kiadványai, 1.)

Horváth J. 1889

Horváth József, *A nádasdi gróf Nádasdy család nádasd-ladányi elsőszülöttségi könyvtárának története és ismertetése*, Budapest, Franklin, 1889.

Horváth M. 2000

Horváth Margit, *Klimó püspök könyvtáralapítása*, in Boda–Kalányos–Surján–Tüskés T., szerk., *A könyv- és könyvtárkultúra ...2000*, 81–90.

Horváthné Simon 2009

Horváthné Simon Katalin, *A Herzan-könyvtár*, Szombathely, Egyházmegyei Könyvtár, 2009 (A Szombathelyi Egyházmegye Kincsei, 1.)

Hotson 2007

Howard Hotson, *Commonplace Learning, Ramism and Its German Ramifications, 1543–1630*, Oxford, OUP, 2007 (Oxford – Warburg studies).

Hubbes 2004

M. Hubbes Éva, *Bod Péter könyvtára és annak maradványai Székelyudvarhelyen*, in Tüskés, szerk., *Bod Péter...* 2004, 47–58.

Hudi 2009

Hudi József, *Könyv és társadalom, Könyvkultúra és művelődés a XVIII–XIX. századi Veszprém megyében*, Budapest, OSZK, Gondolat Kiadó, 2009 (Nemzeti téka).

Humphrey 1559

Laurentius Hunfredus (Humphrey), *Optimates sive de nobilitate*, Basileae, Johannes Oporinus, 1559.

Imitatio Christi 2011

Édition et diffusion de l'«*Imitation de Jésus-Christ*» (1470–1800). *Études et catalogue collectif des fonds conservés à la bibliothèque Sainte-Geneviève, à la Bibliothèque nationale de France, à la bibliothèque Mazarine, et à la bibliothèque de la Sorbonne*, Sous la direction de Martine Delaveau et Yann Sorbet, avec la collaboration de Frédéric Barbier, Hélène Deléphine, Pierre Antoine Fabre, Martine Lefèvre, Philippe Martin, Jean-Dominique Mellot, Véronique Meyer, Mario Ogliaro, Fabienne Queyroux, Nathalie Rollet-Bricklin. Paris, Bibliothèque nationale de France, Bibliothèque Mazarine, Bibliothèque Sainte-Geneviève, 2011.

Imre, szerk., *Szőnyi Benjámín és kora*, 1997

Szőnyi Benjámín és kora, 1717–1794, Tanulmányok Szőnyi Benjaminról, a Hódmezővásárhely Megyei Jogú Város Önkormányzata... által ... 1994. október 22.-én rendezett tudományos konferencia előadásainak szövege, szerk. Imre Mihály, Hódmezővásárhely, Bethlen Gábor Református Gimnázium, 1997.

Infelise–Marini, a cura di, *Remondini*, 1990

Remondini, Un Editore del Settecento, a cura di Mario Infelise, Paolo Marini, Milano, Electa, 1990.

Ipert 2010

Stéphane Ipert, *La bibliothèque du Musée Calvet d'Avignon de 1789 à aujourd'hui, Une situation juridique originale*, in Mouren, ed., „*Je lègue ma bibliothèque à...*” 2010, 103–130.

Istvánffy 1622

Istvánffy Miklós, *Historiarum de rebus Hungaricis libri XXIV*, Coloniae Agrippinae, Antonius Hieratus sen., 1622.

Iványi–Gárdonyi 1927

Iványi Béla – Gárdonyi Albert, *A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története 1577–1927*, Budapest, Egyetemi Nyomda, 1927.

Jakab 1884

Jakab Elek, *Aranka György és az erdélyi nyelvművelő és kéziratkiadó társaság*, Budapest, Egyetemi Nyomda, 1884.

Jakó 1964

Jakó Zsigmond, *A nagyenyedi Bethlen Kollégium régi könyvtárának kézirat-
os ritkaságairól*, in *Nyelv- és Irodalomtörténeti Közlemények*, 8(1964), 8,
209–226.

Jakó 1970–1971

Jakó Zsigmond, *A székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár története*, in
Könyvtári Szemle, 14(1970), 171–176.; 15(1971), 21–28., 71–73., 116–124.;
újabb, kibővített jegyzetanyaggal: Jakó 1976, 219–251., 347–351.

Jakó 1973

Jakó Zsigmond, *A nagyenyedi Bethlen Kollégium könyvtárának kezdetei és
első korszaka (1622–1658)*, in *Korunk Évkönyv*, 1973, 89–100.; újabb, kibőví-
tett jegyzetanyaggal: Jakó 1976, 209–218., 343–347.

Jakó 1976

Jakó Zsigmond, *Írás könyv, értelmiség, Tanulmányok Erdély történelméhez*,
Bukarest, Kriterion, 1976.

Jakó 1976a

Jakó Zsigmond, *A nagyenyedi Bethlen Kollégium könyvtárának kezdetei és
első korszaka (1622–1658)*, in Jakó 1976, 209–218., 343–347.

Jakó 1976b

Jakó Zsigmond, *A balázsfalvi nyomda kezdetei*, in Jakó 1976, 252–283., 351–
353.

Jakó 1976c

Jakó Zsigmond, *Erdély és a Corvina*, in Jakó 1976, 169–179.

Jakó 1976d

Jakó Zsigmond, *A székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár története*, in Jakó
1976, 219–251., 347–351.

Jakó 1997

Jakó Zsigmond, *Az erdélyi magyar antikvár könyvkereskedelem kezdeteiről*, in
Balázs–Font–Keserű G.–Ötvös P., szerk., *Művelődési törekvések... 1997*, 219–
229.

Jakó 1997a

Jakó Zsigmond, *Batthyány Ignác, a tudós és a tudományszervező*, in Jakó
1997b, 359–382.

Jakó 1997b

Jakó Zsigmond, *Társadalom, egyház, művelődés, Tanulmányok Erdély törté-
nelméhez*, Budapest, 1997 (METEM könyvek).

Jakó K., Adattár 16/1, 1991

Erdélyi könyvesházak I, Jakó Klára, *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár tör-
ténete és állományának rekonstrukciója (1579–1604)*, Szeged, JATE–Scrip-

tum, 1991 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/1.)

Jankovics 2004

Jankovics József, *A Magyar Athenas értékszempontjai*, in Tüskés, szerk., *Bod Péter...* 2004, 17–23.

Jankovics–Császtvay–Csörsz Rumen–Szabó G., szerk., *Nem süllyed az emberiség!*... 2008

„Nem süllyed az emberiség!...” *Album amicorum Szőrenyi László LX. születésnapjára*, főszerk. Jankovics József, felelős szerk. Császtvay Tünde, szerk. Csörsz Rumen István, Szabó G. Zoltán, Budapest, MTA ITI, internetes kiadás, 2008: <http://www.iti.mta.hu/szorenyi60.html>. p. 1025–1034.

Jankovics–Németh S., hrsg., *Freiheitsstufen...* 1998

Freiheitsstufen der Literaturverbreitung, Zensurfragen, verbotene und verfolgte Bücher, hrsg. von József Jankovics, S. Katalin Németh, Wiesbaden, Harrassowitz, 1998 (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, Bd. 18.)

Johnston–Van Dussen, eds., *The medieval...* 2015

The medieval manuscript book, Cultural approaches, ed. by Michael Robert Johnston, Michael Van Dussen, Cambridge, CUP, 2015 (Cambridge studies in medieval literature, 94.)

Käfer 1977

Käfer István, *Az Egyetemi Nyomda négyszáz éve, 1577–1977*, Budapest, Magyar Helikon, 1977.

Kakucska 2004

H. Kakucska Mária, *Juan Luis Vives és Bod Péter*, in Tüskés, szerk., *Bod Péter...* 2004, 143–154.

Kalla, szerk., *Kegyelet és irodalom*, 1997

Kegyelet és irodalom, Kultusz történeti tanulmányok, szerk. Kalla Zsuzsa, Budapest, PIM, 1997.

Kalmár, szerk., *Európai szemmel...* 2007

Európai szemmel, Tanulmányok Köpeczi Béla tiszteletére, szerk. Kalmár János, Budapest, Universitas, 2007.

Kalmár–Varga 1993

Kalmár János – Varga J. János, *A magyar királyság berendezésének műve*, Függelék: *A pozsonyi rendi bizottság tervezete, Az ún. „Magyar Einrichtungswerk”*, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1993 (Századok Füzetek, 1.)

Kalmár–Varga 2010

Kalmár János – Varga J. János, *Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn 1688–1690*, Stuttgart, Steiner Verlag, 2010 (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa, 39.)

- Kasza–Kiss F. G.–Molnár D., szerk., *Scientiarum miscellanea*, 2017
Scientiarum miscellanea, Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században, Szerk. Kasza Péter, Kiss Farkas Gábor, Molnár Dávid, Szeged, Lazi Kiadó, 2017 (*Convivia neolatina Hungarica*, 2.)
- Kecskeméti G. szerk., *Tarnai...* 1996
Tarnai Andor-émlékkönyv, szerk. Kecskeméti Gábor, munkatársak Hargittay Emil, Thimár Attila, Budapest, Universitas, 1996 (*Historia litteraria*, 2.)
- Kelecsényi 1988
Kelecsényi Gábor, *Múltunk neves könyvgyűjtői*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1988.
- Kemény 1861
Kemény József, *Magyar és erdélyi nyomdászok külföldön, 1472–94, s a budai könyvtárak 1484–1525*, in Kemény 1861a, 18–46.
- Kemény 1861a
Kemény József, *Történelmi és irodalmi kalászatok*, Pest, 1861 (*Történelmi és irodalmi berek*, 2.)
- Kertész 2013
Kertész Károly, *Batsányi János könyvtára*, in Kertész, szerk., *Előadások...* 2013, 53–57.
- Kertész, szerk., *Előadások...* 2013
Előadások, emlékezések a tapolcai Batsányi-kultusz történetéből, 1988–2013, vál., szerk. Kertész Károly, Tapolca, Tapolcai Városszépítő Egyesület, 2013 (*Tapolcai füzetek*, 44.)
- Keveházi 1985
Katalin Keveházi, *Aufarbeitung und Publikation von ungarischen Bücherverzeichnissen aus der Zeit vom XVI. bis XVIII. Jahrhundert*, in Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte, 10(1985), 68–77.
- Khavanova 2016
Olga Khavanova, *Búcsú Szentpétervártól, Gróf Esterházy Miklós elhagyja az orosz fővárost*, in *Aetas*, 31(2016), 4, 188–199.
- Király 1993
Péter Király, *National Endeavours in Central and Eastern Europe as Reflected in the Publications of the University Press of Buda, 1777–1848*, Budapest, OKM, 1993.
- Király 2003
Király Péter, *A kelet-közép-európai helyesírások és irodalmi nyelvek alakulása, A budai Egyetemi Nyomda kiadványainak tanulságai 1777–1848*, Nyiregyháza, Nyiregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék, 2003 (*Dimensiones culturales et urbaniales Regni Hungariae*, 3.)

Király, ed., *Typographia Universitatis...* 1983

Typographia Universitatis Hungaricae Budae 1777–1848, ed. by Péter Király, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983.

Kirchenordnungen Braunschweig 1955

Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts, hrsg. von Emil Sehling, 6. Bd., I. Hälfte, Die Welfischen Lande, 1. Halbband, Die Fürstentümer Wolfenbüttel und Lüneburg mit den Städten Braunschweig und Lüneburg, Tübingen, 1955.

Kirchenordnungen Preussen, Pommern 1911

Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts, hrsg. von Emil Sehling, 4. Bd., Das Herzogtum Preussen, Polen, Die ehemals polnischen Landesteile des Königreichs Preussen, Das Herzogtum Pommern, Leipzig, 1911 (reprint: 1970).

Kiss E. J., szerk., *Kazinczy Ferenc könyvtári gyűjteménye...* 2006

Kazinczy Ferenc könyvtári gyűjteménye Sárospatakon, szerk. Kiss Endre József, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium, 2006 (Acta Patakina, XIX.)

Kiss F. G.–M. Horváth–Körmendy–Szebelédi 2017

Kiss Farkas Gábor – H. Horváth Mária – Körmendy Kinga – Szebelédi Zsolt, *Andrássy Ignác Biblia pauperuma*, in *Művészettörténeti Értesítő*, 66(2017), 321–328.

Kiss F. G. 2018

Farkas Gábor Kiss, *Konrad Celtis, King Matthias, and the academic movement in Hungary*, in *Hungarian Studies*, 32(2018)

Klanciczay G.–Poór–Ring, szerk., *A felvilágosodás jegyében*, 1985

A felvilágosodás jegyében, Tanulmányok H. Balázs Éva 70. születésnapjára, szerk. Klanciczay Gábor, Poór János, Ring Éva, Budapest, ELTE BTK, 1985. 258–271.

Klanciczay T. 1993

Klanciczay Tibor, *Die Benennungen „Hungaria“ und „Pannonia“ als Mittel der Identitätssuche der Ungarn*, in Klanciczay–Németh S.–Schmidt 1993, 83–100.

Klanciczay T. 1993a

Klanciczay Tibor, *A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete*, Budapest, Balassi, 1993 (Humanizmus és reformáció, 20.)

Klanciczay T.–Németh S.–Schmidt 1993

Antike Rezeption und nationale Identität in der Renaissance insbesondere in Deutschland und in Ungarn, hrsg. von Tibor Klanciczay, Katalin S. Németh, Paul Gerhardt Schmidt, Budapest, Balassi, 1993 (Studia Humanitatis, Bd. 9.)

Klempa 1938

Klempa Károly, *A keszthelyi Fesztetich könyvtár*, Keszthely, Mérei Nyomda, 1938.

Klempa 1939

Klempa Károly (Karl von Klempa), *Die kulturpolitischen Bestrebungen des Grafen Georg Festetich*, Győr, Baross Nyomda, 1939.

Knapp 1992

Knapp Éva, *A máriavölgyi pálos kolostor a 18. században*, in Magyar Könyvszemle, 108(1992), 194–195.

Knapp 2017

Knapp Éva, *Librum evolvo, Eszme- és könyvtártörténeti tanulmányok a XVI–XX. századból*, Budapest, reciti, 2017.

Knapp 2017a

Knapp Éva, *A budapesti Egyetemi Könyvtár 1635 előtti állományának negyven új kötete*, in Knapp 2017, 225–254.

Knapp 2017b

Knapp Éva, *Az ELTE Egyetemi Könyvtár könyvtárosai a jezsuita korszakban (1561–1773)*, in Knapp 2017, 271–306.

Kneidl 1990

Pravoslav Kneidl, *Pražské krumářské tisky v 18. století*, in Ledvinka–Pešek, sestav., *Documenta Pragensia*, 1990, 190–208.

Kner 1957

Kner Imre, *A könyv művészete*, Budapest, Bibliotheca Corvina, 1957(21972).

Kokas 1991

Kokas Károly, *Könyv és könyvtár a XVI–XVII. századi Kőszegen*, Szeged, Scriptorum, 1991 (Olvasmánytörténeti dolgozatok, III.)

Kókay 1983

Kókay György, *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983.

Kókay 1983a

Kókay György, *Nemzeti könyvtárunk megalapításának visszhangja a korabeli sajtóban*, in Kókay 1983, 189–195.

Kókay 1990

György Kókay, *Geschichte des Buchhandels in Ungarn*, Wiesbaden, Harrasowitz, 1990.

Kókay 1997

Kókay György, *A magyarországi könyvkereskedelemről*, Budapest, Balassi Kiadó, 1997.

Kókay 1999

Kókay György, *A magyarországi könyvtárak és a művelődés a 18. század második felében – Klimó György emlékezete*, in Magyar Könyvszemle, 115(1999), 304–313.

Kókay 2000

Kókay György, *Felvilágosodás, kereszténység, nemzeti kultúra*, Budapest, Universitas, 2000 (Historia litteraria, 8.)

Kókay 2000a

Kókay György, *Az első magyarországi kölcsönkönyvtár, Olvasókabinét Pózsonyban 1782-ben*, in Kókay 2000, 202–213.

Kókay, szerk., *A magyar sajtó története, I*, 1979

A magyar sajtó története, I, 1705–1848, szerk. Kókay György, írták Fenyő István, Kókay György, Kosáry Domokos, Erdélyi T. Ilona, Ugrin Aranka, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979.

Kollányi 1905

Kollányi Ferenc, *A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtára, 1802–1902*, Budapest, OSZK, 1905.

Koltai 2007

Koltai András, *Magyar főrendek külföldi feleségei a 16–17. században*, in Erdélyi–Tusor, szerk., *Mindennapi választások...* 2007, 313–323.

Koltai, Adattár 19/5 (előkészületben)

Piarista gyűjtemények Magyarországon 1760-ig, sajtó alá rend. Koltai András, Budapest–Szeged, előkészületben (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 19/5.)

Koncz 1879

Koncz József, *A marosvásárhelyi helv. hitv. főtanodai könyvtár ismertetése*, in Magyar Könyvszemle, 4(1879), 215–233., 313–332.

Koppány 2014

Tibor Koppány, *Padányi Bíró Márton veszprémi püspök művész- és mesterköre*, in Művészettörténeti Értesítő, 63(2014), 39–66.

Kósa, szerk., *Magyar művelődéstörténet*, 1998

Magyar művelődéstörténet, szerk. Kósa László, Budapest, Osiris, 1998.

Kosáry 1980

Kosáry Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980, ²1983, ³1996.

Kostyál 1962

Kostyál László, *Festetics László kísérletei közkönyvtárak megalapítására*, in Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1961–62, Budapest, OSZK, 1962, 280–290.

Kovács 2006

Kovács Zoltán, *Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár története a 11. századtól 1820-ig*, Esztergom–Budapest, Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, 2006 (2., bővített kiadása, válogatott bibliográfiával [Szepesi Zsuzsanna], 2011).

Kovács A.–Sipos–Tonk, szerk., *Emlékkönyv Jakó Zsigmond... 1996*

Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára, szerk. Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Kolozsvár, 1996, EME.

Kovács I. G. 1989

Kovács I. Gábor, *Kis magyar kalendáriumtörténet 1800-ig, A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989.

Kovács J. L. 2004

Kovács József László, *Lackner Kristóf és kora (1571–1631)*, Sopron, Széchenyi István Városi Könyvtár, 2004.

Kovács M., szerk., *A könyv és könyvtár... 1963*

A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében 1849-ig, szerk. Kovács Máté, Budapest, Gondolat Kiadó, 1963 (Nemzeti Könyvtár, Művelődéstörténet).

Köpeczi–Sárközy, a cura di, *Venezia, Italia, Ungheria... 1982*

Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo, rapporti Italo-Ungheresi dalla presa di Buda alla Rivoluzione Francese, a cura di Béla Köpeczi, Péter Sárközy, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982.

Körmöczy János és a kortárs... 2014

Körmöczy János és a kortárs eszmei áramlatok, Az Erdélyi Unitárius Egyház, az Erdélyi Múzeum Egyesület, Babeş–Bolyai Tudományegyetem Filozófiai Intézete, a Szegedi Tudományegyetem BTK, Régi Magyar Irodalom tanszéke által 2013. szeptember 13–15-én Kolozsváron rendezett tudományos tanácskozás tanulmányai, Keresztény Magvető, 120(2014), 3–4. szám.

Körner 2005

Stephan Körner, *A Bibliotheca Esterházyana*, in Monok, szerk., *Kék vér...* 2005, 105–127.

Kőszeghy–Papp 2005

Kőszeghy Péter – Papp Ágnes, *Históriás ének*, in MAMÜL IV, 137–141.

Kövy, szerk., *A pápai...* 1987

A Pápai Református Gyűjtemény, szerk. Kövy Zsolt, Pápa, Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei, 1987.

Krähling, szerk., *Calliotheca*, 2017

Calliotheca, Kincsek a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárából, szerk. Krähling Edit, Budapest, MTA KIK, Kossuth Kiadó, 2017.

Kristeller 1979

Paul Oskar Kristeller, *Szellemi áramlatok a reneszánszban*, Budapest, Magvető, 1979, ²1980 (Gyorsuló idő).

Kristeller 1991

Paul Oskar Kristeller, *Filosofi greci dell'eta ellenistica*, Pisa, Scuola normale superiore, 1991.

Kristóf 1995

Kristóf Ildikó, „Istenes könyvek – ördögös könyvek”, in Népi kultúra – népi társadalom, 18(1995), 67–104.

Kristóf 2002

Sz. Kristóf Ildikó, *A számoktól a (jogi) szövegekig. Alfabetizációtörténet, olvasástörténet vagy kommunikációtörténet?*, in Acta Papensia, A Pápai Református gyűjtemények közleményei, 2(2002), 1–2, 3–28.

Kristóf 2008

Sz. Kristóf Ildikó, *Statistikák, használatok, olvasatok. Az írni-olvasni tudás történeti kutatásának forrásairól és módszereiről 16–18. század*, in Fülemüle–Kiss, szerk., *Történeti forrás... 2008*, 209–224.

Kruppa, hrsg., *Pfarreien im Mittelalter*, 2008

Pfarreien im Mittelalter. Deutschland, Polen, Tschechien und Ungarn im Vergleich, Vom 30. November bis 2. Dezember 2006 am Max-Planck-Institut für Geschichte eine Tagung zum Thema Pfarreien in Mitteleuropa im Mittelalter, hrsg. von Nathalie Kruppa, unter Mitw. von Lesezk Zygner, Göttingen, Vanderhoeck und Ruprecht, 2008, 327–338.

Kulcsár 1943

Kulcsár Adorján, *Olvasóközönségünk 1800 táján*, Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1943.

Leclerc–Robert 1986

Marie-Dominique Leclerc–Alain Robert, *Des éditions au succès populaire, les livrets de la Bibliothèque bleue XVII–XIXe siècles, Présentation, anthologie, catalogue*, Troyes, C.D.D.P., 1986.

Ledvinka–Pešek, sestav., *Documenta Pragensia*, 1990

Documenta Pragensia, vol. 10., sestavili Václav Ledvinka, Jiří Pešek, Praha, Archiv Hlavného Města Prahy, 1990

Lengyel 2014

Tünde Lengyel, *The Chances for a Provincial Culture Centre, The Case of György Thurzó, Palatine of Hungary (1567–1616)*, in Brzeziński–Zarnóczki, eds., *A Divided Hungary...* 2014, 109–126.

Lomeier 1669

Johannes Lomeier, *De bibliothecis liber singularis, Zutphaniae*, Henricus Beerren, 1669; Utrecht, Johann Ribb, ²1680.

Löffler 2012

Löffler Erzsébet, *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár*, Eger, Érseki vagyongazdálkodási Központ, 2012.

Löffler 2013

Löffler Erzsébet, *Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár*, in Petercsák, szerk., *Az egri... 2013*, 111–150.

Lucas 2017

Jana Lucas, *Europa in Basel, das Konzil von Basel (1431–1449) als Laboratorium der Kunst*, Basel, Schwabe, 2017.

Ludányi 1990

Ludányi Mária, *Könyvtárrendezés Thurzó György udvarában 1611-ben*, in Galavics–Herner–Keserű, *Adattár 10*, 1990, 271–277.

Lukács, *Adattár 25*, 1989

Lukács László, *A független magyar jezsuita rendtartomány kérdése és az osztrák abszolútizmus (1649–1773)*, Szeged, JATE, 1989 (*Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, 25.)

Luthers Werke 1899

Martin Luthers Werke, hrsg. von Joachim Karl Friedrich Knaake (et alii.) Weimarer Ausgabe, Bd. 15, 1899.

Madas 2005

Edit Madas, *Les bibliothèques des chapitres de Veszprém, de Presbourg et de Zagreb d'après leurs inventaires*, in Cevins–Matz, sous la dir de, *Formation intellectuelle...* 2005, 221–230.

Madas–Monok 2003

Madas Edit – Monok István, *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1800-ig*, Budapest, Balassi Kiadó, 2003.

Maderus 1666

Joachimus Johannes Maderus, *De bibliothecis atque archivis virorum clarissimorum quos aversa monstrat pagina, libelli et commentationes, cum praefatione de scriptis et bibliothecis antediluvianis*, Helmestadi, Georg Wolfgang Hamm, 1666.

Magyar–Zvara 2009

Magyar Árpád – Zvara Edina, *A kaplonyi ferences rendház könyvtárának régi állománya*, Budapest, OSZK, 2009 (*A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei – Altbücherbestände ungarischer Bibliotheken im Karpatenbecken*, 4.)

Maillard–Monok–Nebbiai, publ. par, *Matthias Corvin...* 2009.

Matthias Corvin, les bibliothèques princières et la genèse de l'état moderne, publié par Jean-François Maillard, István Monok, Donatella Nebbiai, Budapest, OSZK, 2009 (*Supplementum Corvinianum*, II.)

MAMŰL IV

Magyar művelődéstörténeti lexikon, Középkor és kora újkor, IV, főszerk. Kőszeghy Péter. Budapest, Balassi, 2005.

MAMŰL VI

Magyar művelődéstörténeti lexikon, Középkor és kora újkor, VI, főszerk. Kőszeghy Péter. Budapest, Balassi, 2006.

Mandrou 1985

Robert Mandrou, *De la culture populaire aux XVIIe et XVIIIe siècles*, La Bibliothèque bleue, Paris, Imago, 1985.

Mandrou 1985a

Robert Mandrou, *From humanism to science, 1480–1700*, Harmondsworth, Middlesex, 1985 (The Pelican history of european thought, 3.)

Margócsy 2008

Margócsy Dániel, *A Komáromi Csipkés Biblia Leidenben – tipográfiai szempontból*, in Magyar Könyvszemle, 124(2008), 15–26.

Márkus 1990

Márkus Mihály, *Komáromi Csipkés György, Egyháztörténeti értekezés*, Budapest, Református Sajtóosztály, 1990.

Marte–Ionitã–Mârza–Stanciu–Suttner, eds., *Die union... 2010–2011*

Die union der Rumãnen Siebenbürgens mit der Kirche von Rom. – Unirea romãnilor transilvãneni cu Biserica Romei, eds. Johann Marte, Viorel Ionitã, Iacob Mârza, Laura Stanciu, Ernst Christoph Suttner, 2 vol. București, Editura Enciclopedicã, 2010–2011.

Martin–Széchenyi, szerk., *Klió... 2011*

Klió és a médiagalaxis, Tanulmányok a 70 éves Buzinkay Géza tiszteletére, szerk. Martin József, Széchenyi Ágnes, Budapest–Eger, Corvina Kiadó, EKF, 2011. 212–226.

Mârza E. 1997

Eva Selecká Mârza, *A Középkori Lőcsei Könyvtár*, Szeged, Scriptum, 1997 (Olvasmánytörténeti dolgozatok, VII.)

Mârza E. 2002

Eva Mârza, *Catalogul bibliotecii lui Bethlen Kata*, in Deé Nagy–Spielmann–Sebestyén–Vakarcs, szerk., *Emlékkönyv a Teleki Téka... 2002*, 401–422.

Mârza E. 2005

Eva Mârza, *Die Bibliothek der Metropole von Alba Iulia*, in Barbier–Monok, eds., *Les bibliothèques centrales... 2005*, 133–154.

Mârza I. 2005

Iacob Mârza, *Das Schulzentrum Blasendorf der Kern einre rumãnischen Bibliothek in der Aufklärung*, in Barbier–Monok, eds., *Les bibliothèques centrales... 2005*, 155–162.

Mazalová 2003

Ludmila Mazalová, Česká produkce Škarniclovoy tiskárny v Uherské Skalici ve 2. polovině 18. a v 19. století, in Radimská, ed., *K výzkumu zámeckých...* 2003, 585–596.

Mészáros 1981

Mészáros István, *Az iskolaiügy története Magyarországon 996–1777 között*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981.

Meyer 1976

Hubert Meyer, *Beatus Rhenanus (de Sélestat) et sa bibliothèque*, in *Librarium*, 19(1976), 21–31.

Mikó 1999

Mikó Árpád, *Mathias Corvinus–Mathias Augustus, L'arte all'antica nel servizio del potere*, in Secchi Tarugi, a cura di, *Cultura e potere...* 1999, 209–220.

Mikos 2010

Mikos Éva, *Árpád pajzsa, A magyar honfoglalás-hagyomány megszerkesztése és népszerűsítése a XVIII–XIX. században*, Budapest, L'Harmattan, 2010 (Szó-hagyomány).

Milano, a cura di, *Commercio...* 2008

Commercio delle stampe e diffusione delle immagini nei secoli XVIII e XIX, a cura di Alberto Milano, Rovereto, ViaDellaTerra, 2008.

Mizera–Nagy–Verók 2017

Mizera Tamás – Nagy Andor – Verók Attila, *A könyvkiadó egri Líceum, Történet és kiadványjegyzék, vol. I–II, 1752–1949*, Budapest–Eger, Kossuth, EKE, 2017 (Kulturális örökség).

Molnár 2000

Molnár József, *Misztótfalusi Kis Miklós*, Budapest, Balassi, 2000.

Monok 1985

Monok István, *A XVI–XVII. század magyarországi olvasmányai (Régi magyarországi könyvjegyzékek összegyűjtése és publikálása)*, in *Csongrád megyei könyvtáros*, 17(1985), 1–2, 15–20.

Monok 1988

Monok István, *XVI–XVII. századi olvasmánykultúránk*, in *Magyar Könyvszemle*, 104(1988), 78–82.

Monok 1993

Monok István, *Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon 1526–1720, Forrástipológia, forráskritika, forráskiadás*, Szeged, Scriptum, 1993 (Olvasmánytörténeti dolgozatok, V.)

Monok 1994

Monok István, *Beszterce és Sopron. Egy erdélyi és egy nyugat-magyarországi város olvastmányai a XVI–XVII. században*, in Chiorean, red., *De la umanism... 1994*, 29–42.

Monok 1994a

Monok István, *A magyarországi főnemesség könyvgyűjtési szokásai a XVI–XVII. században*, in Café Babel, 14. kötet (Gyűjtés). 1994/4, 59–68.

Monok 1996

Monok István, *A könyv- és könyvtártörténeti kutatások helyzete és finanszírozása, A szegedi könyvtörténeti kutatások 1980–1995 (Esettanulmány)*, Könyvtári Figyelő, 42(1996), 1, 23–29.

Monok 1996a

Monok István, „*Libri in publica libraria exules scholastici*”, Kísérlet egy fejléc értelmezésére, avagy a városi közösségi könyvtárak kialakulásáról Magyarországon, in Kecskeméti G. szerk., *Tarnai... 1996*, 181–187.

Monok 1997

Monok István, *Olvásó vagy gyűjtő? A könyvgyűjtési és olvasási szokások változása a XVII–XVIII. század fordulóján*, in Balázs–Font–Keserű G.–Ötvös P., szerk., *Művelődési törekvések... 1997*, 401–414.

Monok 1998

Monok István, *A magyarországi könyvtártörténeti kutatásokról*, in *Iskolakultúra*, 8(1998), 1, 114–116.

Monok 1998a

Monok István, *Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek könyvtártörténeti hasznosítása, (Kutatástörténeti áttekintés)*, in Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, Regnum, 10(1998), 1–2, 203–207.

Monok 1999

Monok István, *A nagyenyedi kollégium 1774. évi katalógusa*, in Barátné Hajdu, szerk., *Fülöp Géza emlékkönyv... 1999*, 127–130.

Monok 2002

István Monok, *La bibliophilie en Hongrie au XVIIIe siècle*, in *Art et métiers du livre*, Nr. 230. (2002), 20–25.

Monok 2002a

Monok István, *Széchényi Ferenc könyvtáralapítása*, in Ferenczy, szerk., *Aere perennius*, 2002, 9–15.

Monok 2002b

Monok István, *A nemzeti könyvtár történetéről*, in Monok, szerk., *Kincsek... 2002*, 5–10.

Monok 2003

Monok István, *A magyarországi könyvbehozatal ellenőrzése a 18. század elején – esettanulmány*, in Viga–Holló–Schwalm, szerk., *Vándorutak*, 2003, 553–558.

Monok 2003a

Monok István, *Württembergi exulánsok Batthyány Ferenc udvarában*, in Magyar Könyvszemle, 119(2003), 205–211.

Monok 2003b

Monok István, *Széchenyi Ferenc és a nemzeti könyvtár alapítása*, in Czoma, szerk., *Arisztokrácia... 2003*, 41–52.

Monok 2003c

Monok István, *Széchenyi Ferenc könyvtáralapítása*, in Könyvtári Figyelő, 48(2002), 4, 643–651.

Monok 2003d

István Monok, *Qui peut-on appeler bibliothécaire du XVIe au XVIIIe siècle en Hongrie?* in Barbier–Varry, sous la dir. de, *Histoire des bibliothécaires*, 2003, 23–32.

Monok 2004

Monok István, *Cara patria ac publica utilitas, Széchenyi Ferenc könyvtáralapítása*, in Századok, 138(2004), 739–748.

Monok 2005

Monok István, *Arisztokraták és könyvkultúra a XVI–XVII. században két birodalom határán – A Bánffy-család alsóindvai udvara és könyves műveltsége – A Nádasdy-család sárvári és pottendorfi udvara és könyves műveltsége – A Batthyány-család németújvári udvara és könyves műveltsége*, in Monok, szerk., *Kék vér...* 2005, 11–16., 61–104.

Monok 2005a

Monok István, *Esterházy Pál könyvtára és olvasmányai*, in Czoma, szerk., *Arisztokrácia...* 2005, 91–101.

Monok 2006

Monok István, *Könyvkultúra és írásbeliség, II, Kora újkor*, in MAMŰL VI, 177–209.

Monok 2007

Monok István, *A bajor nyomdászat szerepe Magyarország rekatolizálásában, Statisztikai megközelítések*, in Kalmár, szerk., *Európai szemmel...* 2007, 35–38.

Monok 2007a

Monok István, *Hagyományos és nonkonformista olvasmányok Nyugat-Magyarországon (1550–1650)*, in Erdélyi–Tusor, szerk., *Mindennapi választások...* 2007, 465–483.; – ugyanez: *Vasi Szemle*, LXII(2008), 2, 153–166.

Monok 2007b

Monok István, *Kit nevezhetünk könyvtárosnak a XVI–XVIII. századbeli Magyarországon?* in Barátné Hajdu, szerk., *Mert szívnek...* 2007, 156–164.

Monok 2007c

Monok István, *A könyv és olvasója*, in Balázs–Krász–Kurucz, szerk., *Hétköznap-i élet...* 2007, 110–113.

Monok 2007d

István Monok, *Qu'est-ce qu'un bibliothécaire en Hongrie à l'époque moderne (XVIe–XVIIIe siècle)?* in *Histoire et civilisation du livre, Revue internationale*, 3(2007), 319–328.

Monok 2008

Monok István, *A kora újkori Magyarország olvasmányműveltségéről, Rész-mérleg egy hosszú alapkutatás eredményeiről*, in Hegyi–Simon, szerk., *Apró cseppekből...* 2008, 23–43.

Monok 2008a

Monok István, *Magyar diákok olvasmányai hollandiai diákéveik alatt a 17–18. század fordulóján*, in Jankovics–Császtvay–Csörsz Rumen–Szabó G., szerk., *Nem súlyed az emberiség!*... 2008, 1025–1034.; továbbírt változata: Monok István, *Erdélyi és magyarországi diákok olvasmányai hollandiai diákéveik alatt a korai újkorban*, Erdélyi Múzeum, LXXII(2010), 1–2, 1–9.

Monok 2009

Monok István, *Lőcse város olvasmányai a XVI–XVII. században*, in Bányai–Spielmann–Sebestyén, szerk., *Könyvek által...* 2009, 199–211.

Monok 2009a

Monok István, „*Ex libris Nicolai Bethlen et amicorum*” Az „*et amicorum*” bejegyzésről és a közös könyvhasználatról, in *Humanizmus és gratuláció, Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerk. Császtvay Tünde, Nyerges Judit, Budapest, Balassi, 2009, 266–276.

Monok 2009b

Monok István, *Református könyvgyűjtők, református gyűjtemények a kora újkori Magyarországon*, in Farbaky–Kiss, szerk., *Kálvin hagyománya...* 2009, 42–46.

Monok 2010

Monok István, *Német könyvkereskedők Budán és Pesten a 18. század első felében*, in Stemler–Varga B., szerk., „...mint az gyümölcsös...” 2010, 252–256.

Monok 2011

Monok István, *Scholars' libraries in Hungary in the sixteenth and seventeenth centuries: reconstructions based on owner's mark research*, in Boserup–Shaw, eds., *Virtual visit...* 2011, 57–69.

Monok 2011a

Monok István, „*Sum ex libris...*” A kéziratos bejegyzések szerepe a XVI. századi tudós könyvtárak rekonstrukciójában, in Martin–Széchenyi, szerk., *Klió...* 2011, 212–226.

Monok 2012

Monok István, *A művelt arisztokrata, A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században*, Budapest–Eger, Kossuth Kiadó, EKF, 2012 (Kulturális örökség).

Monok 2012a

Monok István, *Az intézményi könyvtárak szerepe a nemzeti kulturális identitás kialakulásában Magyarországon a 18. században*, in Pusztai, szerk., *Médiумok, történetek...* 2012, 75–92.

Monok 2012b

Monok István, *Minister reformatus doctus. Bod Péter, és a vele kortárs református értelmiség műveltsége*, in *Theologiai Szemle*, Új f. LV(2012), 218–223.

Monok 2012c

Monok István, *Újrakezdés – Református iskolák könyvtárai az egykori török hódoltság területén*, in Monok, szerk. *A tiszántúli református...* 2012, 7–12.

Monok 2013

Monok István, *A magyarországi és erdélyi arisztokrácia és a „mindenkinek szóló könyv” a 17–18. században*, in *Magyar Könyvszemle*, 129(2013), 448–455.

Monok 2013a

Monok István, *A tudományos könyvtártípus kialakulása Magyarországon a korai újkorban*, in Tandi, szerk., *Szegedtől Szegedig*, 2013, 392–399.

Monok 2013b

Monok István, *Az arisztokrata könyvtárak rendjének változásai a 17–18. századi Magyarországon*, in Gáll, szerk., *Szöcs Géza 60*, 2013, 153–161.

Monok 2013c

Monok István, *Nyelvi és tartalmi változások a 18. századi arisztokrata könyvtárakban Magyarországon, Szempontok és példák*, in Czibula–Demeter–Pintér, szerk., *Szín-játék-költészet...* 2013, 65–72.

Monok 2013d

István Monok, *Identité culturelle, identité nationale, Les bibliothèques en Hongrie et en Transylvanie au XVIIIe siècle* in Barbier–De Pasquale, a cura di, *Un’istituzione dei Lumi...* 2013, 209–228.

Monok 2014

Monok István, *A németalföldi kiadványok aránya a 18. századi református értelmiség olvasmányjaiban*, in Bozsay, szerk., *Történetek a mélyföldről...* 2014, 280–295.

Monok 2015

Monok István, *A központi gyűjtemények kialakulása és a nemzeti identitás épülése*, in Verók, szerk., *Liceumi Paletta...* 2015, 4–9.

Monok 2016

Monok István, *A könyvtárak nyilvánossága a 16–18. században*, in Dezső–Molnár–Schmelczer–Pohánka, szerk., *Tudomány és kutatás...* 2016, 13–23.

Monok 2016a

Monok István, *Hatalom és könyvtárak a kora újkori Magyar Királyságban és Erdélyben*, in Bitskey–Fazakas–Luffy–Szárász, szerk., *In via eruditionis*, 2016, 363–369.

Monok 2017

Monok István, *A szakkönyvtárak szerepe a tudományos kutatás szabadságának kivívásában. Egy európai történet, magyarországi példákkal*, in Könyv, könyvtár, könyvtáros (3K), 26(2017), 11, 39–45.

Monok 2017a

Monok István, *Giambattista Bodoni könyveinek ismerete Magyarországon és Erdélyben a 18. század végén, és a 19. század elején*, in Bányai, szerk., *A Telekiek és a kultúra...* 2017, 129–138.

Monok 2017b

Monok István, *A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának megalapítása*, in Krähling, szerk., *Calliotheca*, 2017, 8–13.

Monok 2018

Monok István, *Protestáns iskolai könyvtárak tematikus összetételének változásai a reformáció első századában*, in *A reformáció erdélyi bölcsőhelyei. Könyv, oktatás és reformáció. A protestáns oktatás évszázadai. Nagyenyed, 2017. október 22–24.* szerk. Gudor Botond.

Monok, KKK I, 1996

Monok István, *A Rákóczi-család könyvtárai – Bibliotheken der Familie-Rákóczi, 1588–1660*, Szeged, Scriptum, 1996 (A Kárpát-medence koraújkori könyvtárai – Bibliotheken im Karpatenbecken der frühen Neuzeit, I.)

Monok, szerk., *A tiszántúli református...* 2012

A tiszántúli református iskolák 18. századi könyvöröksége, Tanulmányok, szerk. Monok István, Budapest–Eger, Kossuth Kiadó, EKF, 2012 (Kulturális örökség).

Monok, szerk., *Kék vér...* 2005

Kék vér, fekete tinta, Arisztokrata könyvgyűjtemények 1500–1700, szerk. Monok István, Budapest, OSZK, 2005.

Monok, szerk., *Kincsek...* 2002

Kincsek a nemzet könyvtárából, szerk. Monok István, Budapest, Magyar Könyvklub, 2002.

Monok–Buda–Hapák 2006

Monok István – Buda Attila – Hapák József, *A magyar bibliofília képekonyve*, Budapest, Korona, 2006.

Monok–Németh (Viskolcz)–Tonk, Adattár 16/2, 1991

Erdélyi könyvesházak II, Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely, sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Tonk Sándor, Szeged, Scriptum, 1991 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/2.)

Monok–Németh (Viskolcz)–Varga A., Adattár 16/3, 1994

Erdélyi könyvesházak III, 1563–1757, A Bethlen-család és környezete, Az Apafi-család és környezete, A Teleki-család és környezete, Vegyes források, sajtó alá rend. Monok István, Németh Noémi, Varga András, Szeged, Scriptum, 1994 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmainak történetéhez, 16/3.)

Monok–Ötvös P., hrsg., *Lesestoffe und kulturelles niveau... 2001*

Lesestoffe und kulturelles niveau des niederen Klerus. – Jesuiten und die nationalen Kulturverhältnisse Böhmen, Mähren und das Karpatenbecken im XVII. und XVIII. Jahrhundert, hrsg. von István Monok, Péter Ötvös, Vorwort von Frédéric Barbier, Szeged, Scriptum, 2001 (Olvasmánytörténeti dolgozatok, Különszám, Sonderband, III.)

Monok–Ötvös P.–Verók, Adattár 16/4, 2004

Erdélyi könyvesházak IV/1–2. – Bibliotheken in Siebenbürgen IV/1–2, Lesestoffe der siebenbürgen Sachsen, 1575–1750, hrsg. von István Monok, Péter Ötvös, Attila Verók, Budapest, OSZK, 2004 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/4/1–2.)

Monok–Ötvös P.–Verók, KtF X, 2001

Erdélyi szász intézményi és magángyűjtemények, 1578–1750, Könyvjegyzékek bibliográfiája, összeáll. Monok István, Ötvös Péter, Verók Attila, Szeged, Scriptum, 2001 (Könyvtártörténeti füzetek, X.)

Monok–Varga A., KtF VII, 1990

Intézményi és magángyűjtemények Magyarországon 1722–1750, Könyvjegyzékek bibliográfiája, összeáll. Monok István, Varga András. Szeged, Scriptum, 1990 (Könyvtártörténeti füzetek, VII.)

Monok–Zvara 2015

Monok István – Zvara Edina, *Esterházy Pál könyvtára és olvasmányai*, in Ács, szerk., *Esterházy Pál*, 2005, 199–218.

Monok–Zvara 2019

Monok István – Zvara Edina, *Esterházy Pál könyvtára – Die Bibliothek von Paul Esterházy*, Budapest–Eisenstadt, MTAK, Burgenlandische Landesbibliothek, 2019 (Esterházyana).

Monok–Zvara, KtF VIII, 1997

Intézményi és magángyűjtemények Magyarországon 1535–1750. Könyvjegyzékek bibliográfiája, összeáll. Monok István, Zvara Edina. Szeged, Scriptum, 1997 (Könyvtártörténeti füzetek, VII.)

Mórá, összeáll., *Klimo-könyvtár...* 2001

A Pécsi Egyetemi Könyvtárban őrzött Klimo-könyvtár katalógusa, I. rész, A könyvek szerzői betűrendes katalógusa, összeáll. Mária Anna Mórá, Budapest, Tarsoly, 2001 (A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai, 1.)

Mouren, ed., „*Je lègue ma bibliothèque à...*” 2010

„Je lègue ma bibliothèque à...” Dons et legs dans les bibliothèques publiques, Actes de la journée d'études annuelle „Droit et patrimoine” organisée le 4 juin 2007 à l'École normale supérieure Lettres sciences humaines, Lyon, par l'École nationale supérieure des sciences de l'information et des bibliothèques et le Centre de conservation du livre, sous la direction de Raphaële Mouren, Arles, Perrousseau, 2010 (Kitab Tabulae).

Mourey, hrsg., *Maria Theresias Kulturwelt...* 2011

Maria Theresias Kulturwelt, Geschichte, Religiosität, Literatur, Oper, Ballettkultur, Architektur, Malerei, Kunsttischlerei, Porzellan und Zuckerbäckerei im Zeitalter Maria Theresia, Beiträge des an der Arbeitsstelle für Österreichische Literatur und Kultur der Universität des Saarlandes vom 14. bis zum 16. Juni 2007 abgehaltenen Kolloquiums, hrsg. von Marie-Thérèse Mourey, Hildesheim, Olms, 2011.

MTAK 1976

Fejezetek a 150 éves Akadémiai Könyvtár történetéből, írták Ligeti Lajos et al., Budapest, MTAK, 1976 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei, Új sorozat, 2.)

Mulsow., hrsg., *Spätrenaissance-Philosophie...* 2009

Spätrenaissance-Philosophie in Deutschland 1570–1650, Entwürfe zwischen Humanismus und Konfessionalisierung, okkulten Traditionen und Schulmetaphysik, hrsg. von Martin Mulsow, Tübingen, Niemeyer, 2009 (Frühe Neuzeit, 124.)

Müller 2015

Heribert Müller, *Ein Weg aus der Krise der spätmittelalterlichen Kirche, Reform und Erneuerung durch die Konzilien von Konstanz (1414–1418) und Basel (1431–1449)?* in *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, 126(2015), 2/3, 197–223.

Nádai 1928

Nádai Pál, *Az Universitas nyomdája, Nagyszombat–Buda–Pest*, Budapest, Bíró M. Nyomdai Műintézet Rt., 1928 (különlenyomat a Magyar Grafika 1928-as évfolyamából), 18–24.

Nagy G. 1947

Nagy Géza, *A Bethlen-Kollégium tudományos gyűjteményeinek története*, Kolozsvár, Erdélyi Tudományos Intézet, 1947.

Naudé 1627, 1644

Gabriel Naudé, *Advis pour dresser une bibliothèque...* Paris, François Targa, 1627; Rolet Le Duc, 1644.

Nazor–Bratulić–Tomasović 2002

Drei Schriften – Drei Sprache, Kroatische Schriftdenkmäler und Drucke durch Jahrhunderte, Ausstellung in der Staatsbibliothek zu Berlin Preussischer Kulturbesitz, 26. April – 8. Juni 2002, Autoren der Ausstellung, Anca Nazor, Josip Bratulić, Mirko Tomasović, Vorsitzender Josip Stipanov, Zagreb, Erasmus naklada, 2002.

Neander 1666

Michael Neander, *De bibliothecis deperditis ac noviter instructis, in De bibliothecis atque archivis virorum clarissimorum, quos aversa monstrat pagina, libelli et commentationes, cum praefatione de scriptis et bibliothecis antediluvianis*, Helmestadii, Henning Müller, 1666. – önállóan: Helmstedt, Wolfgang Hamm,²1702

Nebbiai 2006

Donatella Nebbiai della Guarda, *Lecture e circoli eruditi tra quattro e cinquecento, a proposito dell'Ex libris „et amicorum”*, in Tristano–Calleri–Magnionami, a cura di, *I luoghi dello scrivere...* 2006, 375–395.

Nemes 1995

Nemes György, *Tűnődések, Garamond, Bodoni, hol vagytok?* in A Magyar Bibliofil Társaság Évkönyvei, vol. 5. Budapest, 1995, 55–57.

Niessen 2006

James P. Niessen, *Museums, Nationality and Public Research Libraries in Nineteenth Century Transylvania*, in *Libraries and Cultural Record*, 41(2006), 3, 298–336.

Novák–Selmeczi, szerk., *Falvak, mezővárosok...* 1986

Falvak, mezővárosok az Alföldön, szerk. Novák László, Selmeczi László, Nagykörs, Arany János Múzeum, 1986 (Acta Musei de János Arany nominati).

Nuovo 2006

Angela Nuovo, *„Et amicorum”, Construzione e circolazione del sapere nelle biblioteche privata del cinquecento*, in Borraccini–Rusconi, a cura di, *Libri, biblioteche ...* 2006, 105–127.

Nyerges–Verók–Zvara, szerk., *MONOKgraphia*, 2016

MONOKgraphia, Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára, szerk. Nyerges Judit, Verók Attila, Zvara Edina, Budapest, Kossuth, 2016.

Ojtozi 1993

Ojtotzi Eszter, *Egy Erasmus kötet Sinai Miklós könyvtárából*, in Magyar Könyvszemle, 109(1993), 332–333.

Oláh 2012

Oláh Róbert, *A beregi oskolamesterek olvasmányai a 18–19. század fordulóján*, in Monok, szerk., *A tiszántúli református... 2012*, 151–238.

Oláh, Adattár 19/2, 2009

Protestáns intézményi könyvtárak Magyarországon, 1530–1750, Jegyzékszerű források, sajtó alá rend. Oláh Róbert, Budapest, OSZK, 2009 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 19/2.)

Orbán 2018

Aron Orbán, *Born for Phoebus, Solar-astral Symbolism and Poetical Selfrepresentation in Conrad Celtis and his Humanism Circles*, Wien, Praesens verlag, 2018.

Orbán 2018a

Orbán Áron, *Adalékok Batthyány (III.) Boldizsár könyvtárához, Könyvszám-lák, könyvszerző humanisták, újonnan azonosított művek*, in Magyar Könyvszemle, 134(2018), 3 (megjelenés alatt).

Ötvös J. 1956

Ötvös János, *Maróthi György könyvtára*, in A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Évkönyve, 1955, Debrecen, KLTE, 1956, 331–370.

Ötvös P. 1980

Ötvös Péter, *A Csáky-énekeskönyv*, in Irodalomtörténeti Közlemények, 84(1980), 486–509.

Ötvös P. 1987

Péter Ötvös, *Eine Magnatenbibliothek aus dem Jahre 1772*, in Fehlig, hrsg., *Vermittlung... 1987*, 89–104.

Ötvös P. 1987a

Ötvös Péter, *Egy főúri könyvtár 1772-ből*, in Bálint, szerk., *Adalékok... 1987*, 129–142. ; ugyanez : Magyar Könyvszemle, 103(1987), 1–9.

Ötvös P. 1998

Péter Ötvös, *Büchervisitation in einem katholischen Lande, Das Beispiel Tirol*, in Jankovics–Németh S., hrsg., *Freiheitsstufen... 1998*, 122–132.

Öze–Kovács, szerk., *Örmény diaszpóra... 2006*

Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében, I. kötet, szerk. Öze Sándor, Kovács Bálint, Piliscsaba, PPKE BTK, 2006 (Művelődéstörténeti műhely, Felekezet és identitás, 1.)

Pajkossy 1983

Pajkossy Györgyné, *Ellebodius és baráti körének könyvei az Egyetemi Könyvtárban*, in Magyar Könyvszemle, 99(1983), 225–242.

Pál, szerk., *Felekezetek és identitás...* 1999

Felekezetek és identitás Közép-Európában az újkorban, szerk. Pál Attila Illés, Piliscsaba–Budapest, PPKE, METEM, 1999 (Sentire cum ecclesia, 1.)

Pálffy 2011

Pálffy Géza, *A Thurzó család a Magyar Királyság arisztokráciájában*, in Történelmi Szemle, 53(2011), 63–84.

Pálfi 2009

Pálfi József, *Református felsőoktatás Erdélyben*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2009.

Pándi 1995

Köztes-Európa, 1763–1993, Térképgyűjtemény, összeáll. Pándi Lajos, Budapest, Osiris, Századvég, 1995.

Pándi 1999

Pándi Lajos, *Köztes-Európa, 1756–1997, Kronológia*, Budapest, Teleki László Alapítvány, 1999 (Kisebbségi adattár).

Pavercsik 1982

Pavercsik Ilona, *Georg Steinhübel lőcsei könyvkereskedő hagyatéki leltára*, in Magyar Könyvszemle, 98(1982), 254–266.

Pavercsik 1999

Pavercsik Ilona, *A magyarországi könyvkereskedelem történetének vázlata 1800-ig*, in Ecsedy 1999, 295–340.

Pechmann 1732

[Christianus Ludovicus de Pechmann] *Catalogus Bibliothecae Gschwindianae, Continens quantitatem librorum variarum facultatum jussu...* Christiani Ludovici... editus... Viennae Austriae, Johann Baptista Schilgen, 1732.

Pehm 1934

Pehm József, *Padányi Bíró Márton veszprémi püspök élete és kora*, Zalaegerszeg, Zrínyi Nyomda, 1934 (A Veszprémi Egyházmegye múltjából, 2.)

Peraldus 1567

Guilielmus Peraldus, *Summa virtutum ac vitiorum*, Antverpiae, Martinus Nutius, 1567.

Pércsy 2009

Pércsy András, „*Bibliothecában nem lehet haszontalan könyv*” Erdődy János és Szilassy József könyvtárai, in Sic Itur ad Astra, 61(2009), 155–172.

Perger 2012

Perger Péter, *Érdekeségek és nehézségek az RMNy kalendárium-leírásai körül*, in Vásárhelyi, szerk., *Sylvae Typographicae*, 2012, 84–92.

Perschy, red., *Die Fürsten Esterházy*, 1995

Die Fürsten Esterházy, Magnaten, Diplomate und Mäzene, Ausstellung, Eisenstadt, 28. 4. bis 31. 10 1995, Katalog, red. von Jakob Perschy, Eisenstadt, 1995 (Burgenländische Forschungen, Sonderband XVI.)

Petercsák, szerk., *Az egri...* 2013

Az egri Domus Universitatis és Líceum, Oktatás, tudomány, művészet, 1763–2013, szerk., Petercsák Tivadar, Eger.

Petrarcha 1585

Franciscus Petrarca, *De remediis utriusque fortunae libri II*, Lugduni, Charles Pesnot, 1585

Petschar–Strouhal–Zobernig 1999

Der Zettelkatalog, Ein historisches System geistiger Ordnung, hrsg. von Hans Petschar, Ernst Strouhal, Heimo Zobernig, Wien, ÖNB, 1999.

Petz 1886

Johann Petz, *Urkundliche Beiträge zur Geschichte der Bücherei des Nürnberger Rates, 1419–1538*. in Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg, 6(1886), 83–151.

Pintér M., összeáll., *Régi könyvek...* 1974

Régi könyvek és kéziratok, összeáll. Pintér Márta, Budapest, OSZK, 1974.

Platania, a cura di, *Conflitti...* 2001

Conflitti e compromessi nell'Europa „i Centro” fra XVI e XX secolo, Atti de 2° Colloquio Internazionale (Vierbo, 26–27 Maggio 2000), a cura di Gaetano Platania, Viterbo, Sette Città, 2001.

Pongratz 1984

Walter Pongratz, *Bestandsgeschichte der Universitätsbibliothek Wien*, in Biernert–Weimann, hrsg., *Bibliothek und Bestand...* 1984, 46–64.

Postma 2007

Ferenc Postma, *Das Franeker Bücherinventar des verstorbenen ungarischen Studenten Sámuel Vilmányi*, in Magyar Könyvszemle, 123(2007), 233–241.

Puskás 2006

Puskás Attila, *Az örmény apostoli egyház és az örmény katolikus egyház identitástudata*, in Őze–Kovács, szerk., *Örmény diaszpóra...* 9–26.

Pusztai, szerk., *Médiумok, történetek...* 2012

Médiумok, történetek, használatok, Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére, szerk. Pusztai Bertalan, Szeged, SZTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2012.

Radimská, ed., *K vyzkumu zámeckych...* 2003

K vyzkumu zámeckych mešťánskych a cirkevních knihoven. Čtenář a jeho knihovna. (Pour une étude des bibliothèques aristocratiques, bourgeoises et con-

ventuelles. *Le lecteur et sa bibliothèque*), ed. Jitka Radimská, Opera romanica, Vol. 3, České Budějovice, Editio Universitatis Bohemiae Meridionalis, 2003.

Radlach 1895

Otto Radlach, *Die Bibliotheken der evangelischen Kirche in ihrer rechtsgeschichtlichen Entwicklung*, in Zentralblatt für Bibliothekswesen, 12(1895), 153–173.

Radvánszky 1884

Radvánszky Béla, *Bod Péter könyvtárának jegyzéke*, in Magyar Könyvszemle, 9(1884), 58–86.

Renk, hrsg., *Germanistische Tangenten... 1989*

Germanistische Tangenten, deutsch–britische Berührungen in Sprache, Literatur, Theatererziehung und Kunst, Beiträge eines Germanistischen Kolloquiums zur 10 jährigen Partnerschaft der Germanisten an der University of Aberdeen und der Katholischen Universität Eichstätt (1986), hrsg. von Herta-Elisabeth Renk, Regensburg, Pustet, 1989.

Révész I. 1959

Révész Imre, *Sinai Miklós és kora, Adalékok a XVIII. századvég magyar társadalomtörténetéhez*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959.

Révész K. 1898

Révész Kálmán, *Gyöngyössi Pál*, in Zoványi–Révész K.–Payr–Földváry 1898, 61–96.

Reviczky, *Catalogus*, 1784

Catalogue de mes livres, premier partie contenant les auteurs classiques grecs et latins. – Bibliotheca Graeca et Latina, complectens... quas usui meo paravi Periergus Deltophilus, Berolini, Johann Friedrich Unger, 1784.

Reviczky, *Catalogus*, 1794

Catalogue de la bibliothèque du Comte de Rewiczky, Contenant les auteurs classiques grecs et latins. – Bibliotheca Graeca et Latina... quas usui meo paravi Periergus Deltophilus, editio altera, Berolini, Johann Friedrich Unger, 1794.

Ring 2005

Éva Ring, *Les philosophes des Lumières dans les bibliothèques de l'Hongrie*, in Barbier–Monok, eds., *Les bibliothèques centrales... 2005*, 247–254.

Rispoli 2008

Ernesto Ramon Rispoli, *La nuova biblioteca di Alessandria*, Napoli, CLEAN, 2008.

Roth 1999

Studienhandbuch Östliches Europa, Bd. 1, Geschichte Ostmittel- und Südosteuropas, hrsg. von Harald Roth, Köln–Weimar–Berlin, Böhlau, 1999 (Böhlau Studienbücher, Grundlagen des Studiums).

Rott 1971

Jean Rott, *Sources et grandes lignes de l'histoire des bibliothèques publiques de Strasbourg détruites en 1870*, in Cahiers alsaciens d'archéologie, d'art et d'histoire, 15(1971), 145–180.

Ryšavá 1990

Eva Ryšavá, *Tsik a prodej kramářských písní v Praze v 19. století*, in Ledvinka–Pešek, sestav., *Documenta Pragensia*, 1990, 209–218.

Salgó 2002

W. Salgó Ágnes, *Epizódok Apponyi Sándor Hungarica-gyűjteményének történetéből*, in Deé Nagy–Spielmann–Sebestyén–Vakarcs, szerk., *Emlékkönyv a Teleki Téka...* 2002, 450–466.

Sárközy 2001

Sárközy Péter, *Il „pre-illuminismo cattolico” e la crisi del reformismo illuminato in Ungheria* in Platania, a cura di, *Conflitti...* 2001, 241–255.

Sárospataki Református Kollégium, 1981

A sárospataki Református Kollégium, Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára, szerk. a Tiszánineni Református Egyházkerület elnöksége, Budapest, Református Zsinati Iroda, 1981.

Sashegyi 1968

Sashegyi Oszkár, *Az állami könyvcenzúra kezdetei Magyarországon (1673–1705)*, in Magyar Könyvszemle, 84(1968), 1–12.

Sashegyi 1969

Sashegyi Oszkár, *Az állami könyvcenzúra állandósulása Magyarországon (1706–1725)*, in Magyar Könyvszemle, 85(1969), 321–338.

Sasváry 2005

S. Sasváry Zoltán, *Adatok egy könyvgyűjtemény történetéhez, Az esztergomi Bibliotheca Fugger gyűjteménye*, Budapest, magánkiadás, 2005.

Saupin–Schnakenbourg, sous la dir. de, *Expériences de la guerre...* 2013

Expériences de la guerre et pratiques de la paix de l'Antiquité au XXe siècle, sous la dir. de Guy Saupin, Éric Schnakenbourg, Rennes, PUR, 2013.

Schlitter 1899

Kaunitz, *Philipp Cobenzl und Spielmann, Ihr Briefwechsel 1779–1792*, hrsg. von Hanns Schlitter, Wien, Holzhausen, 1899.

Schulhof 1979

Schulhof Izsák, *Budai krónika 1686*, héberből fordította Jólesz László, utószó Szakály Ferenc, Budapest, Magyar Helikon, 1979.

Secchi Tarugi, a cura di, *Cultura e potere...* 1999

Cultura e potere nel rinascimento, a cura di Luisa Secchi Tarugi, Firenze, Cesati, 1999.

Seck., hrsg., *Wissenschaftsgeschichte...* 1981

Wissenschaftsgeschichte um Wilhelm Schickard, Symposion der Universität Tübingen im 500. Jahr ihres Bestehens (Tübingen) 1977.06.24–25, hrsg. von Friedrich Seck, Tübingen, Mohr, 1981 (Contubernium, 26.)

Segesváry 1992

Segesváry Viktor, *A Ráday könyvtár 18. századi története*, Budapest, Ráday Gyűjtemény, 1992 (A Ráday Gyűjtemény tanulmányai 4.)

Seidler A.–Seidler W., 1988

Andrea Seidler – Wolfram Seidler, *Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809, Kommentierte Bibliographie der deutsch- und ungarischsprachigen Zeitschriften in Wien, Preßburg und Pest-Buda*, Wien–Köln–Graz, Böhlau, 1988 (Schriftenreihe der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts, Bd. 1.)

Simon–Szabó, KKK II, 1997

Simon Melinda – Szabó Ágnes, *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója*, Deé Nagy Anikó bevezetésével, Szeged, Scriptorum, 1997 (A Kárpát-medence koraiújkori könyvtárai – Bibliotheken im Karpatenbecken der frühen Neuzeit, II.)

Sipos 1991

Sipos Gábor, *A kolozsvári Református Kollégium Könyvtára a XVII. században*, Szeged, Scriptorum, 1991 (Olvasmánytörténeti dolgozatok, I.)

Sipos 2000

Sipos Gábor, *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668–1713–(1736)*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2000 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 230).

Sipos 2012a

Sipos Gábor, *Reformata Transylvania, Tanulmányok az erdélyi református egyház 16–18. századi történetéhez*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2012.

Sipos 2012b

Sipos Gábor, *Református értelmiségi életforma a 17–18. századi Erdélyben*, in Sipos 2012a, 159–178.

Sipos 2014

Sipos Gábor, *A 18. századi erdélyi református arisztokrácia vallási öntudatáról*, in Bárány–Orosz–Papp K.–Vinkler, szerk., *Műveltség és társadalmi...*, 2014, 465–471.

Soláriková, ed., *Apponyi...* 2015

The Apponyi family in the history of book culture, compiled, ed. by Miroslava Soláriková, Martin, Slovenská Národná Knižnica, 2015.

Somkuti 1959

Somkuti Gabriella, *Giambattista Bodoni levele Teleki Sámuelhez*, in Magyar Könyvszemle, 75(1959), 200–202.

Somkuti 1987

Gabriella Somkuti, *Ungarische Büchersammlerinnen im 18. Jahrhundert*, in Marginalien, Zeitschrift für Buchkunst und Bibliophilie, 107(1987), nr. 3, 22–35.

Somkuti 2002

Somkuti Gabriella, *Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1918*, Budapest, OSZK, 2002.

Sordet 2014

Yann Sordet, *Le premier acte de „donation au public” de la bibliothèque de Marzarin (1650)*, in Histoire et civilisation du livre, 10(2014), 93–112.

Spangenberg 1594

Cyriacus Spangenberg, *Ander Theil des Adelspiegels*, Schmalkalden, Michael Schmuck, 1594.

Spolity 1844

Miért és azért, vagy a közönségesebb természeti tünemények rövid, egyszerű megfejtése, ford. Spolity János, Pozsony, 1844 (hasonmás: Budapest, Kossuth Kiadó, 2007 [Amor Librorum]).

Staikos 2004–2013

Konstantinos Sp. Staikos, *The History of the Library in Western Civilization, From Minos... to Michelangelo*, Transl. by Timothy Cullen, Vol. I–VI, New Castle (Delaware), ἔ Goy-Houten, Athen, 2004–2013.

Stanciu 2010

Laura Stanciu, *Iluminism central european, Școala Ardeleană (1700–1825)*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2010.

Stemler–Varga B., szerk., „...mint az gyümölczös...” 2010

„...mint az gyümölczös és termett szőlöveszszöc...” *Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére*, szerk. Stemler Ágnes, Varga Bernadett, Budapest, OSZK, Bállassi Kiadó, 2010.

Stocker 1721

Laurentius Stocker, *Thermographia Budensis, seu scrutinium physico-medici- cum aquarum mineralium Budae scaturientium, de earum origine, situ, anti- quitate, numero mineralibus, virtutibus et usu medico, tam interno, quam ex- terno, per frequentia mechanico-spagyrica experimenta et multiplices easque proprias per novemdecim nunc annorum decursum observationes medico- theoretico-practicas elaboratum et bono publico in lucem datum...*, Augustae Vindelicorum et Graecii, 1721.

Sutter 1981

Berthold Sutter, *Wissenschaft und geistige Strömungen zwischen dem Augsburger Religionsfrieden und dem Dreissigjährigen Krieg*, in Seck., hrsg., *Wissenschaftsgeschichte...* 1981, 153–240.

Süle 1967

Süle Sándor, *A keszhelyi Georgicon 1797–1848*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967.

Szabó–Urszin, szerk., *Borsodi könyvtári krónika*, 1981.

Borsodi könyvtári krónika, III. kötet, szerk. Szabó Gyula, Urszin Sándor, Miskolc, BAZ Megyei Könyvtár, 1981.

Szabó S. 1885

Szabó Sámuel, *A kolozsvári ev. ref. Collegium Könyvtára*, in Magyar Könyvszemle, 10(1885), 165–168.

Szántó 1990

Szántó Tibor, *Bodoni és a magyar tipográfia*, in Magyar Grafika, 34(1990), 2, 4–12.

Száraz 2008

Száraz Orsolya, *Paolo Segneri művei Magyarországon*, in Magyar Könyvszemle, 124(2008), 123–140.

Száraz 2012

Száraz Orsolya, *Paolo Segneri (1642–1694) és magyarországi recepciója*, Debrecen, Debreceni Egyetem Kiadó, 2012 (Csokonai könyvtár, 49.)

Szarvasi 1939

Szarvasi Margit, *Magánkönyvtárak a XVIII. században, Főpapok és főurak, nemesek és polgárok gyűjteményei*, Budapest, OSZK, 1939 (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai, 7.)

Szauder–Tarnai, szerk., *Irodalom és felvilágosodás*, 1974

Irodalom és felvilágosodás, Tanulmányok, szerk. Szauder József, Tarnai Andor, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974.

Széchényi *Catalogi 1799–1815*

Catalogus Bibliothecae Hungaricae Francisci Comititis Széchényi... Vol. 1, Sopronii, typ. Siessianis, 1799 – *Catalogus Bibliothecae Hungaricae Francisci Com. Széchényi*, Sopronii, typis Siessianis. 1803 – *Catalogus Bibliothecae Hungaricae Nationalis Széchényianae*, Posonii, typis Belnaianis, 1803 – *Catalogus Bibliothecae Hungaricae Nationalis Széchényianae. Tomi I. Scriptores Hungaros et Rerum Hungaricarum typis editos complectentis. Supplementum I. A.–Z.* Posonii, typis Belnaianis, 1803. – *Catalogus manuscritorum: bibliothecae nationalis hungaricae Széchényiano-regnicolaris. Vol. 1–3.* Sopronii, typis haered. Siessianorum, 1813–1815. – *Catalogus numorum Hungariae ac*

Transilvaniae Instituti Nationalis Széchényiani. Vol. 1–2. Pestini, typis Matthiae Trattner, 1807–1810.

Széchényi, *Litterae foundationis*, 2002

Litterae foundationis Musei Nationalis Hungariae et Bibliothecae Nationalis Széchényianae, Hasonmás kiadás, Bev. Somkuti Gabriella, Budapest, OSZK, 2002 (Margaritae Bibliothecae Nationalis Hungariae).

Szelestei Nagy 1979

Szelestei Nagy László, *A Collectio Kazzaiana*, in *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1976–1977*, Budapest, OSZK, 1979, 407–443.

Szelestei Nagy 1984

Szelestei N. László, *Bél Mátyás kéziratok hagyatékának katalógusa*, Budapest, MTAK, 1984.

Szelestei Nagy 1989

Szelestei Nagy László, *Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon*, Budapest, OSZK, 1989.

Szelestei Nagy 2000

Szelestei Nagy László, *Ludovico Antonio Muratori művei Magyarországon a 18. század második felében*, in *Magyar Könyvszemle*, 116(2000), 287–303. Továbbírt változata in Szelestei Nagy 2010, 100–112.

Szelestei Nagy 2010

Szelestei Nagy László, *Eszmék és arcok a 18. századi Magyarországról*, Budapest, Universitas, 2010 (Historia litteraria, 26.)

Szelestei Nagy 2017

Szelestei Nagy László, *Tudományok és irodalom, latin és anyanyelv Windisch Károly Gottlieb pozsonyi tudós társaságában*, in Kasza–Kiss F. G.–Molnár D., szerk., *Scientiarum miscellanea*, 2017, 219–228.

Szentimrei 1981

Szentimrei Mihály, *A Kollégium tudományos gyűjteményei*, in *Sárospataki Református Kollégium* 1981, 275–299.

Szepesi 1981

Szepesi Zsuzsanna, *Az esztergomi Bibliotheca 17. századi történetéhez*, in *Magyar Könyvszemle*, 97(1981), 225–229. (bővebben, 1971-ben írt, kéziratban maradt szakdolgozatában: *Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárállomány az 1674–1676-os katalógusok tükrében*, Budapest, szakdolgozat).

Szilágyi, szerk., *A Magyar Történelmi Társulat... 1883*

A Magyar Történelmi Társulat 1883. évi aug. 22–27-iki vidéki kirándulása Sopron városába és Sopron Vármegyébe, szerk. Szilágyi Sándor, Budapest, MTA, 1883 (a Századok 1883. évi évfolyamának melléklete).

Szimonidesz 1940

Szimonidesz Lajos, A „*Debreceni Biblia*” sorsa, in Magyar Könyvszemle, 64(1940), 236–241.

Szimonidesz 1945

Szimonidesz Lajos, A „*Debreceni Biblia*” viszontagságai és elnyomása, in Egyháztörténet, Egyházi történettudományi folyóirat, 3(1945), 65–91.

Szinyei 1994

Szinyei Gerzson, *A sárospataki főiskolai könyvtár története*, Sárospatak, Steinfeld Béla, 1884.

Szombathi 1809, ²1827

Szombathi János, *A sárospataki reform. kollégiomnak rövid históriája, fő-pátrónusainak, kurátorainak, professorainak és a közelébbi időbeli séniorainak laistromával egygyüt*, Sárospatak, Szentes nyomda, 1809; Sárospatak, Nádas-kay Nyomda, 1827.

Szombathi 1919

Szombathi János, *A sárospataki főiskola története*, ford. Gulyás József, jav. és jegyzetekkel bőv. Szinyei Gerzson, Sárospatak, Sárospataki Irodalmi Kör, 1919.

Szögi 1994

Szögi László, *Hat évszázad magyar egyetemei és főiskolái*, Budapest, MKM, 1994.

Szögi–Sinkovics, szerk., *Az ELTE...* 1989

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem jubileumi emlékkönyve, 1635–1985, fő-szerk. Sinkovics István, szerk. Szögi László, Budapest, ELTE, 1989.

Szögi, szerk., *Az ELTE...* 2003

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–2002, szerk. Szögi László, Budapest, ELTE, 2003.

Tandi, szerk., *Szegedtől Szegedig*, 2013

Szegedtől Szegedig, Antológia 2013, szerk. Tandi Lajos, Szeged, Bába Kiadó, 2013.

Tarnóc 1978

Tarnóc Márton, *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában*, Budapest, Gondolat, 1978.

Teleki 1773

Péter Korneille (Pierer Corneille), *Czid, szomorú játék*, melyet... magyar versbe foglalt Gróf Teleki Ádám, Kolozsvár, Református Collegium, 1773.

Teleki *Catalogi* 1796–1819, 2002

Bibliothecae Samuelis com. Teleki de Szék, Pars 1–2. Viennae, per Sam. Falka [...] in Typographeo Baumeisteri, 1796. – *Bibliothecae Samuelis com. Teleki*

de Szék, Pars 3–4. Viennae, typis Antonii Pichler, 1796–1819. – *Bibliothecae Samuelis Com. Teleki de Szék pars quinta, libros inde ab anno MDCCCXIX post typis vulgatam catalogi partem quartam comparatos complexa, curam gerebat Anikó Deé Nagy, Budapestini–Novi Fori Siculorum, Bibliotheca Nationalis Hungariae, Bibliotheca Teleki–Bolyai*, 2002.

Thauer–Vodosek 1990

Wolfgang Thauer–Peter Vodosek, *Geschichte der Öffentlichen Bücherei in Deutschland*, 2., erweiterte Auflage, Wiesbaden, Harrassowitz, ²1990.

Timkó 2003

Timkó György, *Parma nagy nyomdása, Bodoni, A nyomdászmuzeum névadója*, in *Magyar Grafika*, 47 (2003), 6, 113–115.

Tollet, sous la dir. de, *Le Jansénisme...* 2002

Le Jansénisme et la franc-maçonnerie en Europe Centrale aux XVIIe et XVIIIe siècles, sous la dir. de Daniel Tollet, Paris, PUF, 2002.

Tóth A. 1969

András Tóth, *Geschichte der Universitätsbibliothek Budapest, 1561–1918*, in *Bibliothek und Wissenschaft*, 6(1969), 197–242.

Tóth A.–Vértesy 1982

Tóth András – Vértesy Miklós, *A budapesti Egyetemi Könyvtár története, 1561–1944*, Budapest, ELTE EK, 1982.

Tóth A. 1986

András Tóth, *Ungarische Bibliotheksgeschichte vom Frieden von Szatmár (1711) bis zum Österreich–Ungarischen Ausgleich*, in *Gutenberg-Jahrbuch*, 61(1986), 361–376.

Tóth B. 1994

Tóth Béla, *Maróthi György*, Debrecen, MTA Debreceni Akadémiai Bizottság, 1994.

Tóth F. 2002

Ferenc Tóth, *Le Jansénisme dans les collections de la bibliothèque diocésaine de Szombathely*, in Tollet, sous la dir. de, *Le Jansénisme...* 2002, 183–196.

Tóth F. 2013

Ferenc Tóth, *Charles Émeric de Reviczky, diplomate, penseur militaire et bibliophile de l'époque des Lumières*, in Saupin–Schnakenbourg, sous la dir. de, *Expériences de la guerre...* 2013, 169–180.

Tóth G. 2006

Tóth Gergely, *Bél Mátyás kéziratai a Pozsonyi Evangélikus Líceum könyvtárában, Katalógus – Catalogus manuscriptorum Matthiae Bél, quae in bibliotheca Lycei Evangelici Posoniensis asservantur*, Budapest, OSZK, 2006 (Nemzeti téka).

Tóth I. Gy. 1985

Tóth István György, *Iskolák és analfabéták a szentgotthárdi uradalom falvaiban*, in Klaniczay G.–Poór–Ring, szerk., *A felvilágosodás jegyében*, 1985, 258–271.

Tóth I. Gy. 1986

Tóth István György, *Írásbeliség és szóbeliség a XVII–XVIII. századi mezővárosokban*, in Novák–Selmeczi, szerk., *Falvak, mezővárosok...* 1986, 373–384.

Tóth I. Gy. 1987

Tóth István György, *Paraszti írástudás a körmendi uradalomban a 17–19. században*, in Bálint, szerk., *Adalékok...* 1987, 143–165.

Tóth I. Gy. 1996

Tóth István György, „*mivelhogy magad írást nem tudsz...*”, *Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*, Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1996 (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok, 17.)

Tóth I. Gy. 2002

Tóth István György, *Alfabetizáció a XVII–XVIII. századi Magyarországon*, Acta Papensia, A Pápai Református gyűjtemények közleményei, 2(2002), 1–2, 31–37.

Török 1905

Török István, *A kolozsvári ev. ref. collégium története, III. kötet*, Kolozsvár, Stief, 1905 (a könyvtárról: 305–323.).

Travnik 1933

Travnik Jenő, *Zur Entstehung der Kirchenfürstlichen Bibliotheken Ungarns im 18. Jahrhundert*, in *Festschrift für Gideon Petz*, hrsg. von Jakob Bleyer, Heinrich Schmidt, Theodor Thienemann, Budapest, 1933 (Arbeiten zur deutschen Philologie, LX.) 147–188.

Travnik 1933–1934

Travnik Jenő, *Zur Entstehung der Kirchenfürstlichen Bibliotheken Ungarns im 18. Jahrhundert*, in *Deutsch–ungarische Heimatsblätter*, 5(1933), 333–344.; 6(1934), 19–35, 308–322.

Tristano–Calleri–Magnionami, a cura di, *I luoghi dello scrivere...* 2006

I luoghi dello scrivere da Francesco Petrarca agli albori dell'età moderna, Atti del Convegno internazionale di studio dell'associazione italiana dei Paleografi e Diplomatisti, Arezzo, 8–11 ottobre 2003, a cura di Caterina Tristano, Marta Calleri, Leonardo Magnionami, Spoleto, Fondazione Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 2006.

Trithemius 2016

Johannes Trithemius (1462–1516), Benediktiner, Humanist und Kirchenreformer, hrsg. von Landesbibliothekszenrum Rheinland-Pfalz, Koblenz, 2016 (Schriften des Landesbibliothekszenrums Rheinland-Pfalz, 14.)

Tüskés 2015

Tüskés Gábor, *A janzenizmus kutatásának néhány kérdéséhez*, in Irodalomtörténeti Közlemények, 119(2015), 161–180.

Tüskés, szerk., *Bod Péter...* 2004

Bod Péter, a historia litteraria művelője, Tanulmányok, szerk. Tüskés Gábor, munkatársak Csörsz Rumen István, Hegedűs Béla, Budapest, Universitas, 2004 (Historia litteraria, 15.)

Tüskés–Knapp 1995

Gábor Tüskés – Éva Knapp, *Der ungarische Atlas Marianus*, in Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde, 46(1995), 35–56.

Tüskés–Knapp 2002

Tüskés Gábor – Knapp Éva, *Az egyházi irodalom műfajai a 17–18. században*, Budapest, Argumentum, 2002 (Irodalomtörténeti Füzetek, 151.)

Tüskés–Knapp 2002a

Tüskés Gábor – Knapp Éva, *Esterházy Pál Mária-atlasza*, in Esterházy 1690, 1994 (kísérőfüzet); ugyanez: Tüskés–Knapp 2002, 106–149.

Tüzes Gábor 1900

Anonymus, *Tüzes Gábor emlékirata Magyarország kormányzásáról (Il Governo dell'Ungaria)*, in Történelmi Tár, 22(1900), 219–397.

Varga Cs. I. 1994

Cs. Varga István, „*Boldogasszony anyánk...*” A Mária-kultusz irodalmunkban, in Varga Cs. I., szerk., *Szent művészet...* 1994, 163–184.

Varga Cs. I., szerk., *Szent művészet...* 1994

Szent művészet. Tanulmányok az ars sacra köréből, vál., szerk., Cs. Varga István, Budapest, Xénia, 1994.

Varga Zs. 1934

Varga Zsigmond, *A debreceni református Főiskola Nagykönyvtára írásban és képen – Die Grosse Bibliothek der Debrecener Reformierten Hochschule in Schrift und Bild*, Debrecen, Tiszántúli Könyv- és Lapkiadó, 1934.

Varjas 1955

Varjas Béla, *A könyvtártudomány elvi alapja és rendszere*, in Magyar Könyvszemle, 71(1955), 1–20.

Várkonyi, szerk., *Magyar reneszánsz...* 1987

Magyar reneszánsz udvari kultúra, szerk. Várkonyi Ágnes, Budapest, Gondolat, 1987.

- Vásárhelyi, szerk., *Sylvae Typographicae*, 2012
Sylvae Typographicae, Tanulmányok a Régi Magyarországi Nyomtatványok 4. kötetének (1656–1670) megjelenése alkalmából, szerk. P. Vásárhelyi Judit, Budapest, Argumentum Kiadó, 2012 (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei, 5.)
- Végh 1923
Végh Gyula, *A sümegi könyvtárszoba az Iparművészeti Múzeumban*, in Magyar Könyvszemle, Új f. 30(1923), 22–26.
- Veress–Domokos 1982
A budai Egyetemi Nyomda román kiadványainak dokumentumai 1780–1848, gyűjtötte Veress Endre, sajtó alá rend. Domokos Sámuel, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982.
- Vermes 2011
Vermes Gábor, *Kulturális változások sodrában, Magyarország 1711 és 1848 között*, Budapest, Balassi Kiadó, 2011.
- Verók 2005
Attila Verók, *Die Gründung der Bibliothek Brukenthal und ihr Einfluss auf das Geschichtsbewusstsein der Siebenbürger Sachsen*, in Barbier–Monok, eds., *Les bibliothèques centrales...* 2005, 125–132.
- Verók 2012
Verók Attila, *Die erste historische Fachbibliothek im Donau-Karpatenraum? Martin Schmeizel und seine Büchersammlung*, in Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde, 35/106(2012), 2, 134–149.
- Verók 2013
Attila Verók, *La coscienza culturale dei sassoni di Transilvania e la fondazione della Biblioteca Brukenthal*, in Barbier–De Pasquale, a cura di, *Un'istituzione dei Lumi...* 2013, 229–241.
- Verók 2013a
Verók Attila, *Az érseki Líceum nyomda*, in Petercsák, szerk., *Az egri...* 2013, 191–204.
- Verók 2015
Verók Attila, *Martin Schmeizel (1679–1747)*, Eger, Líceum Kiadó, 2015.
- Verók, szerk., *Líceumi paletta...* 2015
Líceumi Paletta, Pályázati különszám: *A humán teljesítménytechnológia*, szerk. Verók Attila, Eger, 2015.
- Viga–Holló–Schwalm, szerk., *Vándorutak*, 2003
Vándorutak – Múzeumi örökség, Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából, szerk. Viga Gyula, Holló Szilvia Andrea, Cs. Schwalm Edit, Budapest, Archaeolingua Kiadó, 2003.

Villes d'imprimerie... 1976

Villes d'imprimerie et moulins a papier du XIVe au XVe siècle – Drukkerijen en papiermolens in stad en land van de 14de tot de 16de eeuw, Bruxelles, Crédit Communal de Belgique, 1976, 239–245.

Violáné Bakonyi 2005

Violáné Bakonyi Ibolya, *Sárközy István könyvtára*, Csurgó, Csokonai Vitéz Mihály Gimnázium, 2005 (Csurgói könyvtár, XXI.)

Viskolcz, KKK VIII, 2013

Viskolcz Noémi, *A mecenatúra színterei a főúri udvarban, Nádasdy Ferenc könyvtára*, Szeged–Budapest, SZTE, HEH, 2013 (A Kárpát-medence kora új-kori könyvtára, VIII.)

Vita 1973

Vita Zsigmond, *A Bethlen Kollégium diákkönyvtárosai a XVII–XIX. században*, in *Könyvtári Szemle*, XVII(1973), 1, 16–25.; ugyanez: in *Vita* 1983a, 26–35., 279–281.

Vita 1983

Vita Zsigmond, *Bod Péter könyvtára*, in *Vita* 1983a, 53–58.

Vita 1983a

Vita Zsigmond, *Művelődés és népszolgálat*, Bukarest, Kriterion, 1983.

Vizkelety 2008

András Vizkelety, *Die Fraternitas XXIV plebanorum civitatum regalium in Oberungarn und der Handschriftenbestand Zipser Pfarreibibliotheken*, in Kruppa, hrsg., *Pfarreien im Mittelalter*, 2008, 327–338.

Vodosek, hrsg., *Vorformen...* 1978

Vorformen der Öffentlichen Bibliothek, zusammengestellt und eingeleitet von Peter Vodosek, Wiesbaden, Harrassowitz, 1978 (Beiträge zum Büchereiwesen, Reihe B, Quellen und Texte, Heft. 6.)

Voigt–Zimmermann, hrsg. *Libris et litteris...* 1959

Libris et Litteris, Festschrift für Hermann Tiemann, hrsg. von Christian Voigt, Erich Zimmermann, Maximilian Gesellschaft, Hamburg, 1959. 40–49.

Wallaszky 1816

Paulus Wallaszky, *De bibliothecis quibusdam veterum memorabilibus, oratio inauguralis Bibliothecae Senioratus Ev. Gömöriensis, dicata honori Illustrissimi Domini Leopoldi e Comitibus Andrassy de Szent-Király et Krasznahorka etc. dicta die 26. Junii 1816 in splendissima Panegyri Betlerini, Cassoviae, typis Stephani Ellingeri*, 1816

Willer, ed., *400th Anniversary...* 2007

400th Anniversary of the National and University Library in Zagreb, Proceedings of the Scientific Conference. Zagreb, 9–11 May 2007, ed. by Mirna Willer, Zagreb, NSK, 2007.

Wimmer 1989

Ruprecht Wimmer, *Michael Denis und seine Ossian-Übersetzung*, in Renk, hrsg., *Germanistische Tangenten...* 1989, 35–47.

Wimmer 2011

Ruprecht Wimmer, *Der Jesuit Michael Denis, Maria Theresias Hofdichter, Barde und Bibliothekar*, in Mourey, hrsg., *Maria Theresias Kulturwelt...* 2011, 45–58.

Windhaag *Catalogus* 1733

[Johann Joachim von und zu Windhaag – Ferdinand Dominicus von Guarient und Raall] *Bibliotheca Windhagiana* ab Illustrissimo, quondam S.R.I. Comite Joanne Joachimo ab, et in Windhag... *Anno M.DC.LXXVIII. pro usu publico, & quotidiana frequentatione fundata*, nunc vero sub administratione... Ferdinandi Dominici... a Guarient et Raall... ad majorem publici notitiam edita. Viennae Austriae, Johann Baptista Schilgen, 1733.

Winkler 1932

Winkler Pál, *A kalocsai érseki kastély és főszékesegyházi könyvtár története*, Kalocsa, Árpád Rt., 1932 (Árpád könyvek).

Wolfgang-Winkler, hrsg., *Forscher – Gestalter – Vermittler*, 2001

Forscher – Gestalter – Vermittler, Festschrift Gerald Schlag, hrsg. von Gürtler Wolfgang, Gerhard J. Winkler, Eisenstadt, Burgenländische Landesmuseum, 2001 (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, Bd. 105.)

Wustmann 1906

Gustav Wustmann, *Geschichte der Leipziger Stadtbibliothek*, Bd. 1., *Neujahrsblätter der Bibliothek und des Archivs der Stadt Leipzig*, 2(1906), 1–122.

Zambra 1913

Zambra Alajos, *Giovanni Battista Bodoni (1740–1813)*, in *Magyar Könyvszemle*, 38(1913), 332–340.

Zanardi, a cura di, *Le stagioni...* 2009

Le stagioni di un cantimbanco, Vita quotidiana a Bologna nelle opere di Giulio Cesare Croce, a cura di Zita Zanardi, Bologna, Editrice Compositori, 2009.

Zimmermann 1959

Erich Zimmermann, *Hinrich Murmester und die älteste Hamburger Stadtbibliothek (1478/81)*, in Voigt-Zimmermann, hrsg. *Libris et litteris...* 1959, 40–49.

Zink 1939

Knihovna – Bibliothek comes Apponyi, 53. knižní aukcie, *Dražba v Praze*, 6–7. 6. 1939, Praha, K. Zink, 1939.

Zolnai 1924–1925

Zolnai Béla, *Magyar janzenisták*, in *Minerva*, 3(1924), 66–97.; 4(1925), 10–40., 129–164.

Zoltai 1936

Zoltai Lajos, *Fáji Fáy János a könyv- és műgyűjtő debreceni polgármester, 1773–1833*. Képekkel. Debrecen, Városi Nyomda, 1936 (A Déri Múzeum Régészeti Osztályának ismeretterjesztő közleményei, 8.)

Zoványi–Révész K.–Payr–Földváry 1898

Zoványi Jenő – Révész Kálmán – Payr Sándor – Földváry László, *Magyar protestáns egyháztörténeti monographiák, I. kötet*, Budapest, Hornyánszky Viktor, 1898 (A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadványai).

Zvara 2010

Zvara Edina, *Kanizsai Pálfi János (1582–1641) könyvei Esterházy Pál gyűjteményében*, in *Magyar Könyvszemle*, 126(2010), 386–398.

Zvara 2012

Zvara Edina, *Ceglédi Szabó Pál dunántúli református püspök könyvei*, in *Magyar Könyvszemle*, 128(2012), 293–318.

Zvara 2014

Zvara Edina, *Esterházy Miklós (1765–1833) herceg, a magyar művelődés támogatója*, in *Magyar Könyvszemle*, 130(2014), 374–381.

Zvara 2015

Zvara Edina, *Gaál György (1783–1855), a mesegyűjtő tudós könyvtáros: egy javított életrajz*, in *Ethnographia*, 126(2015), 463–471.

Zvara 2016

Zvara Edina, *Egy tudós hazafi Bécsben: Görög Demeter és könyvtára*, Budapest, Gondolat, OSZK, 2016 (Nemzeti Téka).

Zvara, Adattár 19/1, 2001

Katolikus intézményi gyűjtemények Magyarországon 1526–1750, sajtó alá rend. Zvara Edina, Szeged, Scriptum, 2001 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 19/1.)

Zvara, Adattár 19/3, 2008

Katolikus intézményi gyűjtemények Magyarországon, Ferences könyvtárak, 1668–1750, sajtó alá rend. Zvara Edina, Budapest, OSZK, 2008 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 19/3.)

Zvara, KKK IX, 2013

Zvara Edina, *A nyugat-dunántúli protestáns lelkészek könyvei a késő humanizmus korában*, Szeged–Budapest, SZTE, HEH, 2013 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai – Bibliotheken im Karpatenbecken der frühen Neuzeit, IX.)

Zsámboki 1978

László Zsámboki, *Die Schemnitzer Gedenkbibliothek von Miskolc, Ungarn*, Miskolc, 1978 (Publikationen der Zentralbibliothek der Technischen Universität für Schwerindustrie, 18.)

Zsilinszky 1893

Zsilinszky Mihály, *A magyar országgyűlés vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve, Vol. 3*, Budapest, Hornyánszky Viktor, 1893.

Személy- és helynevek mutatója*

A

Ács Pál 215

Ádám Gerzson 55, 175, 215

Adam, Paul 215

Adásztevel (*Veszprém megye, HU*) 49

Aiud → Nagyenyed

Ajtai Abod Mihály 74

Alba Iulia → Gyulafehérvár

Albert András 174, 215

Alexandria (*Egyiptom*) 77, 140

Almási Gábor 157, 163, 206, 215, 223

Alsóindva (*Lendava, SLO*) 252

Alsted, Johann Heinrich 68

Altingius, Henricus 61

Amesius, Johannes 68

Ammergau (*Bayern, D*) 19, 28

Ampringen, Johann Caspar von 33,
35

Amszterdam (*Amsterdam, NL*) 38

Andor Eszter 100, 158, 163, 215

Andrássy család 120

Andrássy Ignác 120, 243

Andries, Lise 103, 215

Anglia (*England, GB*) 37, 50, 56, 68,
94, 122, 130, 193

Ann Arbor (*Michigan, USA*) 231

Antalóczi Lajos 92, 116, 169, 183,
215

Antwerpen (*Antverpia, Anvers, B*)
89, 142, 260

Apáczai Csere János 50

Apafi család 47, 186, 256

Apafi Mihály, I. 50, 206

Apor Péter 67

Appony (*Oponice, SK*) 133

Apponyi Antal 133

Apponyi Antal György 133

Apponyi család 133

Apponyi Sándor 133, 170, 201, 263

Arad (*Arad, RO*) 118, 224, 233

Aranka György 109, 208, 209, 239

Ardeal → Erdély

Arles (*F*) 257

Arminius, Jacobus 41

Arnold, Klaus 78, 215

Árpád vezér 250

Arrivabene, Giovanni 135

Athén (*Athen, GR*) 265

Augsburg (*Bayern, D*) 23, 24,
25, 26

Avignon (*F*) 84

* A jegyzetekben és a rövidített szakirodalomban szereplő személynevek oldal-számait kurzívval jelöltük.

B

Bacon, Francis 63

Baia Mare → *Nagybánya*

Bajági Rita 19, 28, 40, 56, 67, 126,
127, 175, 216

Bajorország (Bayern, D) 7, 20, 21, 22,
24, 25, 26, 28, 31, 46, 91, 169, 175,
182

Bakonyi Géza 237

Balassi Bálint 31

Balázs Éva, H. 216, 243, 253

Balázs Mihály 8, 34, 62, 124, 196,
216, 240, 251

Balázsfalva (Blaj, RO) 100, 172

Bálint István János 216, 259, 270

Balla Bálint 100, 158, 163, 216

Balla Gergely 57, 66, 175

Balla Károly 57, 66, 67

Bamberg (Bayern, D) 24, 25

Bánffi Zsigmond 51, 73,

Bánffy család 45, 174, 252

Bánffyhungyadi Abacs Márton 60

Banská Bistrica → *Besztercebánya*

Banská Stiavnica → *Selmecbánya*

Bányai Réka 135, 216, 217, 253,
255

Bárány Attila 217, 228, 229, 264

Baranyai Decsi János 50

Barátné Hajdú Ágnes 217, 251, 253

Barbaro, Francesco 194

Barberini család 83

Barbier, Frédéric 11, 76, 77, 133, 139,
140, 141, 142, 155, 217, 218, 226,
234, 237, 239, 249, 252, 254, 256,
262, 272

Barcza József 88, 218, 231

Bardejov → *Bártfa*

Baric, Daniel 157, 218

Barkóczy Ferenc 16, 182, 183, 228

Bártfa (Bardejov, SK) 12, 22, 34

Bartók István 216

Bartonek Emma 158, 218

Basel → *Bázel*

Basire, Isaac 73

Bassano (I) 108

Batári Gyula 9, 219

Báthory család, (ecsed) 186

Báthory István 34, 149

Báthory Zsigmond 216

Batsányi János 17, 197, 242

Batthyány Ádám 37, 187

Batthyány II. Ádám 117

Batthyány Boldizsár 153, 259

Batthyány család 17, 26, 45, 113,
116, 117, 167, 168, 186, 187, 203,
252

Batthyány Ferenc 45, 252

Batthyány Ignác 16, 85, 101, 116, 159,
169, 184, 212, 237, 240

Batthyány József 16, 91, 116, 182

Batthyány Károly József 116, 187

Batthyány Lajos Ernő 116, 128, 187

Batthyány Tódor 116

Bázel (Basel, CH) 134, 139, 140, 189,
190

Bécs (Wien, Vindobona, Vienna, A)

15, 19, 22, 24, 28, 38, 46, 86, 91, 98,
99, 100, 18, 109, 115, 116, 120, 121,
126, 130, 133, 134, 135, 139, 152,
153, 157, 160, 163, 167, 168, 179,
180, 181, 182, 183, 184, 187, 188,
189, 190, 191, 192, 193, 210, 211,
212, 223, 224, 227, 230, 234, 236,
259, 260, 261, 263, 264, 275

Beerren, Henricus 247

Behrendt, Johann 78, 219

Beke Margit 91, 219

- Békefi Remig 88, 219
Békés (Békés megye, HU) 53, 236
Bél Mátyás 17, 91, 126, 176, 188, 196,
213, 267, 269
Belitska-Scholtz Hedvig 194, 219
Bellágh Rózsa 108, 219
Bencsik Péter 95, 219
Bene Sándor 99, 157, 164, 219
Benedek, XIV., pápa 171
Beniczky Péter 30, 31
Benkő József 13, 229
Berez Ágnes 23, 46, 111, 116, 119,
170, 189, 219, 220
Berényi György 123
Berlász Jenő 10, 91, 92, 94, 98, 112,
124, 159, 161, 166, 168, 193, 194,
199, 202, 203, 220
Berlin (D) 153, 192, 238, 258, 262
Bern (CH) 84, 230
Bernolákovo → *Cseklész*
Bernstein → *Borostyánkő*
Bertók Lajos 62, 196, 221
Besold, Christian 80, 221
Besztercebánya (Banská Bistrica,
SK) 87, 92, 143, 202, 223, 251
Bethlen család 17, 47, 174, 186, 203,
256
Bethlen Farkas 67
Bethlen Gábor 34, 150, 206, 232, 239,
268
Bethlen Imre 51
Bethlen Kata 51, 62, 74, 109, 174,
190, 191, 196, 249, 264
Bethlen Miklós 253
Bethlen Zsuzsánna 109
Beythe család 45
Biccse (Nagybiccse, Bytča, SK)
92, 124
Bienert, Franz A. 221, 261
Bikfalvi Falka Sámuel 131, 136
Bíró Annamária 8, 229
Bíró Ferenc 172, 221
Bitskey István 92, 162, 183, 204, 221,
255
Bizánci Birodalom 146
Blotius, Hugo 152
Bod Péter 17, 60, 62–65, 67, 69, 126,
189, 191, 196, 219, 235, 236, 238,
241, 254, 262, 271, 273
Boda Miklós 92, 183, 225, 238
Bodó Sándor 272
Bodoni, Giambattista 130–136, 227,
255, 265, 266, 269, 274
Bogdán István 96, 222
Boillet, Elise 138, 224
Bologna (I) 11, 22, 104, 130, 138,
274
Bombart, Mathilde 142, 222
Bonfini, Antonio 67
Bornemisza Anna 109
Boros István 91, 170, 182, 222
Borosnyai Márton 51, 73
Boross Klára 152, 222
Borostyánkő (Bernstein, A) 46
Borraccini, Rosa Maria 222, 258
Borsa Gedeon 96, 131, 164, 222,
236
Borvölgyi Györgyi 46, 119, 189,
222
Boserup, Ivan 222, 253
Boston (Massachusetts, USA) 215,
224
Bottlik József 172, 223
Bottyán János 38, 223
Boxe, Huybert van de 38
Bozzay Réka 223, 254
Brassó (Kronstadt, Brasov, RO) 100,
143, 176, 201

Bratislava → Pozsony
Bratulić, Josip 163, 258
Braunschweig (*Niedersachsen, D*)
44, 80, 243
Breckner, Michael 191
Brno → Brünn
Brukenthal, Samuel (Samuel
Breckner von Brukenthal) 85,
101, 159, 191, 213, 234
Bruno, Giordano 142
Brünn (*Brno, CZ*) 22
Brüsszel (*Bruxelles, Brussel, B*)
273
Brzeziński, Szymon 223, 247
Bubryák Orsolya 118, 223
București → Bukarest
Buda (*Budapest, HU*) 12, 19, 20, 25,
27, 28, 29, 30, 31, 97, 101, 104, 109,
131, 146, 149, 150, 152, 172, 177,
181, 183, 186, 204, 206, 207, 233,
242, 246, 253, 257, 264, 272
Buda Attila 112, 116, 169, 179, 223,
256
Budapest (*HU*) 188, 196, 215–276
Budapest → még *Buda, Pest*
Budweiss → *České Budějovice*
Buettner, Helene 135, 223
Bugenhagen, Johannes 44, 45, 80,
87
Bujdosó Hajnalka 19, 28, 40, 56, 67,
126, 127, 175, 216
Bujtás László Zsigmond 38, 223
Bukarest (*București, RO*) 217, 234,
240, 249, 273
Bura László 41, 47, 54, 61, 87, 88,
173, 231
Buzinkay Géza 249
Büky József 92, 184
Bytča → *Biccse*

C

Calleri, Marta 258, 270
Calovino József 91
Calvet, Esprit 84
Cambridge (*GB*) 223, 241
Campanella, Tommaso 63
Caplei → *Kaplony*
Carei → *Nagykároly*
Carnelos, Laura 103, 105, 223
Carpzov, Johann Benedict 195
Catullus, Gaius Valerius 135
Cegléd (*HU*) 56
Ceglédi Szabó Pál 45, 275
Cellarius, Christophorus 40
Celtis, Conrad 152, 243, 259
České Budějovice (*Budweiss, CZ*)
262
Cevins, Marie-Madeleine de 223,
248
Chiorean, Ion 223, 251
Chytraeus, David 45
Čičaj, Vilam 87, 223
Cicero, Marcus Tullius 68, 212, 213
Claarwein, Thomas 19, 20, 26, 28,
29
Clauberg, Johann 61
Cluj Napoca → *Kolozsvár*
Clusius, Carolus 152, 153
Cluverius, Philippus 40
Cocceius, Johannes 41, 61
Coimbra (*P*) 139
Coler, Johann 67
Colta, Elena Rodina 124, 224
Columbus 135
Comenius, Johannes Amos 46
Corbellini, Sabrina 138, 224
Corneille, Pierre 109, 268
Cornides Dániel 17, 189, 197

Corvinus, Matthias → Hunyadi
Mátyás
Cosmerovius, Matthias 224
Courcelles, Etienne de 41
Crăciun, Maria 100, 158, 163, 224
Croce, Giulio Cesare 104, 274
Cullen, Timothy 265
Curtius Rufus 195
Cusanus, Nicolaus 141
Cushing, George F. 9, 164, 224
Cürsgen, Dirk 141, 224
Czegle Imre 48, 224
Czeglédi László 28, 117, 118, 119,
187, 191, 224
Częstochowa (PL) 89
Czibula Katalin 225, 254
Czintos Emese 106, 225
Czobor Ádám 114
Czoma László 108, 225, 233, 252
Czvittinger, David 66, 126, 160

Cs

Csajághy Gábor 169, 225
Csáky család 113
Csáky György 114
Csáky István 118, 123
Csanak Dóra, F. 189, 190, 225
Csapodi Csaba 10, 115, 164, 200,
201, 222, 225
Császtvay Tünde 104, 225, 226, 241,
253
Cséby Géza 192, 226
Csehország 24, 25, 29, 37, 46, 94,
193
Cseklész (Bernolákovo, SK) 117, 121,
128
Csenki Enikő 188, 226

Cserei Mihály 13, 51
Csernátoni Gajdó Dániel 61
Csernátoni Pál 73
Csontos János 128, 226
Csörsz Rumen István 153, 160, 213,
226, 241, 253, 271
Csurgó (Somogy megye, HU) 273

D

Dálnoki Teleki Mihály 51
Dankanits Ádám 7, 226
Darja, Ileana 226
De Pasquale, Andrea 11, 83, 84, 134,
217, 218, 226, 227, 254, 272
Deák Eszter 120, 134, 227
Debrecen (Hajdu-Bihar megye, HU)
12, 24, 38, 39, 40, 41, 47, 48, 49, 50,
52, 56, 57, 59, 65, 88, 151, 173, 175,
217, 218, 219, 221, 223, 227, 230,
231, 233, 235, 237, 259, 266, 268,
269, 271, 275
Debreceni Tamás 93
Debreczeni Attila 153, 160, 213,
227
Deccard, Johannes 126
Deé Nagy Anikó 10, 47, 109, 217,
227, 249, 263, 264, 269
Delaveau, Martine 239
Deléphine, Hélène 239
Deltophilus, Periergus (→ Reviczky
Károly Imre)
Demeter Júlia 225, 254
Demeter Zsuzsa 8, 229
Demkó Kálmán 227
Denis, Michael 209, 210, 211, 212,
227, 236, 238, 274
Dernschwam, Hans 92, 153, 202

Descartes, René 40, 41, 61, 63
Détsei János 61
Deutschland → *Németország*
Dezső Krisztina 183, 227, 255
Dillingen (Bayern, D) 24, 25, 26
Dmitrijeva, Karina A. 127, 228
Dobai Székely Sámuel 17, 198
Dóbék Ágnes 183, 228
Dobner, Sebastian Ferdinand 127,
128
Dobrovits Dorottya, Cs. 228
Doll család 14
Domanovszky Sándor 127, 128,
228
Domenová, Marcella 116, 228
Domokos Sámuel 172, 272
Doncsev Toso 172, 228
Dreitzel, Horst 137, 228
*Dubnic (Máriatölgyes, Trencsén
vármegye, SK)* 194
Dubois, Thierry 76, 218
Duc, Rolet Le 258
Ducreux, Marie-Elizabeth 25,
228
Dugonics András 17, 197, 236
Dumbrăvioara → *Sáromberke*
Dümmerth Dezső 228, 229

E

Ebergényi László 114
Eberhardt Béla 9, 54, 237
Echardus, Jacobus 211
Eco, Umberto 210
Ecsed → *Nagyecsed*
Ecsedy Judit, V. 10, 31, 33 34, 35,
115, 229, 260
Éder Zoltán 174, 229

Eger (Heves megye, HU) 16, 39, 91,
168, 169, 183, 215, 221, 238, 248,
249, 250, 254, 255, 261, 272
Egyed Emese 8, 115, 229
Egyed Péter 74, 229
Eisenstadt → *Kismarton*
Ellebodius, Nicasius 152, 260
Ellingeri, Stephani 273
Emődi András 54, 229
England → *Anglia*
Enzmilner, Johann Joachim von und
zu Windhaag 212, 274
Enyedi György 64
Eperjes (Prešov, SK) 39, 151, 176,
177
Erasmus Roterodamus, Desiderius
63, 174, 259
*Erdély (Transylvania, Ardeal,
Siebenbürgen, RO)* 7, 8, 12, 16, 17,
34, 37, 38, 47, 50, 51, 57, 58, 59, 61,
62, 64, 66, 69, 75, 85, 86, 93, 96–99,
100, 101, 106–109, 111, 130, 133,
134, 143, 174, 148–151, 153, 154,
156–165, 167–169, 172–180, 184,
186, 187, 189, 190, 191, 196, 199,
202, 203, 206, 207, 212, 216, 221,
227, 229, 231, 233, 239, 240, 242,
245–256, 258, 260, 264, 268
Erdélyi Gizella 229, 245, 252
Erdélyi T. Ilona 245
Erdész Ádám 132, 232
Erdődy Gábor Antal 39, 40, 42
Erdődy György Lipót 118
Erdődy János 118, 260
Erdődy Júlia 118
Erfurt (Thüringen, D) 139
Ertsei Dániel 57
Esterházy család 17, 26, 45, 93, 105,
110, 113, 167, 168, 203, 225

Esterházy Károly → még Eszterházy
Károly 92, 204
Esterházy Miklós, I. → még Eszterházy
Miklós 93, 207, 116, 207
Esterházy Miklós, II. 116, 197, 207,
242, 275
Esterházy Pál 26, 35, 112, 116, 127,
180, 184, 215, 229, 230, 252, 256,
271, 275
Esterházy Pál Antal 116
*Esztergom (Komárom-Esztergom
megye, HU)* 16, 23, 35, 36, 91, 97,
116, 150, 152, 163, 164, 181, 182,
207, 212, 219, 246, 263, 267
Eszterházy János Nepomuk
Kázmér 111, 114, 118, 120, 121,
128
Eszterházy József 117, 121, 128
Eszterházy Károly 16, 85, 116, 169,
183, 184
Eszterházy Miklós 110, 116

F

Fabre, Pierre Antoine 239
Fabricius, Johann Albert 211
Faernus Cremonensis 135
Fägäraş → *Fogaras*
Fallenbüchl Zoltán 114, 230
Farbaky Péter 230, 253
Farkas Gábor Farkas 20, 21, 23, 24,
39, 123, 124, 126, 133, 150, 196,
202, 230, 233
Fatsar Kristóf 113, 230
Fáy János 17, 275
Fazakas Gergely Tamás 221, 255,
Fehling, Bodo 230
Fehrlin, Hans 78, 221

Fekete Csaba 38, 41, 47, 49, 54, 61,
87, 88, 173, 230, 231
Fekete Gézané 154, 174, 190, 205,
231
Fenyő István 245
Ferenczy Endréné 231, 251
Festetics (Festetich) család 17, 192,
203
Festetics (Festetich) György 132,
151, 192, 193, 226, 244
Festetics (Festetich) Kristóf 192
Festetics (Festetich) László 192,
245
Fine, John Van Antwerp Jr. 99, 157,
163, 206, 231
Fischer István 184
Fogaras (Fägäraş, RO) 58
Fogarasi András 91, 183
Font Zsuzsa 8, 60, 61, 62, 196, 216,
231, 240, 251
Forchtenstein → *Fraknó*
Forgách Ádám 110
Forgách Ferenc 181
Forgách Simon 114
Forstall, Mark 93, 125
Földesi Ferenc 175, 232
Földváry László 262, 275
Fraknó (Forchtenstein, A) 93, 126,
180, 235
Fraknói Vilmos 35, 199, 232
Franciaország (France) 84, 104, 122
Francke, August Hermann 68
Franeke (NL) 49, 60, 61, 69
Frank Tibor 197, 232
Frankfurt am Main (Hessen, D) 24,
115, 188, 224, 230
*Frankfurt an der Oder
(Brandenburg, D)* 188
Freedman, Joseph S. 8, 232

Fricii Modrevii, Andreae 80, 232
Fugger, Anton 182
Fülemüle Ágnes 232, 247
Fülöp Géza 10, 53, 217, 232, 251
Füzesiné Hudák Julianna 132, 232

G

Gaál György 93, 197, 275
Gáborjáni Szabó Botond 49, 198,
231, 233
Gabriel, Theresia 93, 127, 233
Gácsi Hedvig 20, 21, 202, 233
Galavics Géza 229, 233, 248
Gáll Attila 233, 254
Garampi, Giuseppe 184
Gárdonyi Albert 9, 27, 28, 131, 233,
239
Garelli, Pius Niklaus von 210
Gáspár Gabriella 233
Gassendi, Petrus 61
Gausenius, Stephanus 68
Gazda István 115, 233
Genf (Genève, CH) 49, 70
Gerevich László 234, 238
Gessner, Conrad 211
Geulincx, Arnold 41, 61
Ghitta, Ovidiu 100, 158, 163, 224
Giard, Luce 140, 234
Goldmann, Arthur 234
Gonteri, François-Maurice de 84
Gottlieb, Windisch Károly 267
Göllner, Carl 234
Görög Demeter 17, 197, 275
Göttingen (Niedersachsen, D) 49,
247
Granasztói Olga 115, 118, 133, 170,
234

Graz (A) 22, 157, 168, 210, 264
Grenzmann, Ludger von 236
Grócz Zita 92, 182, 234
Grossmann, Maria 235
Gruber, Adam 88, 89, 235
Gruber, Leopold 211
Grüll Tibor 21, 88, 127, 201, 235
Gründer, Gottfried 35
Guadagni, Alessandro 114, 230
Gudor Botond 63, 235, 255
Guevara, Antonio 67
Guilbaud, Juliette 49, 170, 235
Gulyás József 235, 268
Gulyás Pál 35, 235
Gunst Péter 177, 235
Güns → *Kőszeg*
Güssing → *Németújvár*
Gvadányi család 114
Gvadányi János 114

Gy

Gyáni Gábor 225, 235
Gyomaendrőd 232
Gyöngyösi István 31, 67
Gyöngyössi Pál 37, 262
*Győr (Győr-Moson-Sopron
megye, HU)* 15, 23, 152, 153,
168, 177, 244
Györffy Katalin, G. 113, 235
Gyula (Békés megye, HU) 237
Gyulafehérvár (Alba Iulia, RO)
12, 16, 50, 91, 100, 101, 116, 150,
159, 163, 164, 168, 172, 173, 184,
206
Gyulai Éva 236
Gyulai Klára 51
Gyuris György 236

H

- Habsburg Birodalom* 33, 34, 47, 52, 58, 83, 98, 109, 112, 114, 130, 150, 151, 156, 158, 159, 162, 163, 173, 176, 180, 206, 209, 210
- Habsburg-család 7, 34, 86, 96, 98, 100, 108, 160, 170, 181, 216
- Habsburg, Ferdinánd, I., császár 34
- Habsburg, Ferdinánd, IV., császár 180
- Habsburg, Ferenc, I., császár 180
- Habsburg, József, II., császár 15, 84, 177, 180, 185, 188, 191, 192
- Habsburg, Károly (III., magyar király), VI., császár 15, 36, 39, 180
- Habsburg, Lipót, I. császár 33, 35, 36
- Habsburg, Mária Terézia 16, 37, 49, 83, 99, 131, 150, 170, 173, 180, 183, 185, 210, 237
- Haiman György 131, 236
- Hajdu Géza 217
- Hajnóczy József 94, 193
- Halle an der Saale (Sachsen Anhalt, D)* 68, 191, 196
- Haller, Albrecht von 84
- Ham, Peter van 95, 236
- Hamburg (D)* 65, 70, 78, 216, 273, 274
- Hamel, Samuel 92, 124
- Hamm, Georg Wolfgang 89, 248, 258
- Hanau (Hessen, D)* 39
- Handó György 201, 202
- Haner, Georg 66
- Hányoki Losontzi István 56, 67
- Hapák József 112, 169, 179, 256
- Hargittay Emil 63, 123, 236, 242
- Harich, Johann (Hárich János) 105
- Hartweg, Franz 78, 236
- Hatvani István 49
- Hauer Ferenc 236
- Hausner Gábor 93, 125, 236
- Hawla, Franz 210, 236
- Haynald Lajos 183
- Hegedűs Béla 271
- Hegedűs Réka 153, 160, 213, 226, 271
- Hegyí Ádám 53, 55, 236, 237, 253
- Hegyí Ferenc 237
- Heidegger, Johann Heinrich 41, 61, 68
- Heidelberg (Baden-Württemberg, D)* 45, 46, 48, 56, 139
- Héjja Julianna Erika 10, 237
- Helmstedt (Niedersachsen, D)* 89, 258
- Heltai János 107, 237
- Henckel, Johann 81, 147, 201
- Hendre Bíró, Doina 101, 159, 184, 237
- Henning, Johann 68
- Hermann Egyed 9, 33, 35, 54, 237
- Hermannstadt* → *Nagyszeben*
- Herner János 60, 61, 231, 233, 237, 248
- Hervay Ferenc 222
- Herzan, Franz 16, 185
- Herzan, Paul 170
- Hevenes Gábor 177
- Hildesheim (Niedersachsen, D)* 257
- Hobson, Geoffrey D. 237
- Hochberg, Wolf Helmbrandt von 67
- Hochmeister, Martin 14
- Hódmezővásárhely (Csongrád megye, HU)* 49, 53, 55, 57, 175, 232, 239
- Hodson, Brian A. 112, 165, 237

Hoffmann-Wellenhof, Paul von 210,
238

Hoghiz → *Olthévíz*

Holik, Florian 238

Holl Béla 10, 20, 27, 28, 31, 39, 40, 54,
159, 169, 238

Hollandia (NL) 40, 94, 165, 175, 193,
253

Holló Szilvia Andrea 252, 272

Honter, Johann 143

Hoornbeck, Johannes 41

Hopf János 183

Horn Ildikó 223

Hornyański Viktor 275, 276

Horváth István 228, 238

Horváth József 238

Horváth Margit 144, 169, 238

Horváth Mária, M. 120, 243

Horváthné Simon Katalin 185, 238

Horvátország (*Horvát Királyság*) 12,
29, 99, 155, 257, 162, 164

Hotson, Howard 142, 238

Houten (’t Goy-Houten) 265

Hubbes Éva, M. 65, 196, 238

Hudi József 10, 239

Huet, Peter David 61

Humphrey (Hunfredus), Lauren-
tius 239

Hunyadi Mátyás 79, 86, 108, 146,
149, 190, 194, 205, 243, 248, 250

I

Ighiu → *Magyarigen*

Illésházy család 17, 194, 203

Illésházy Gáspár 194

Illésházy István 133, 193, 194

Imre Mihály 55, 57, 175, 221, 232,
239

Ince, IX., pápa 36

Ince, XI., pápa 99

Inchofer, Melchior 207, 229

Infelise, Mario 108, 115, 239

Ingolstadt (*Bayern, D*) 25

Innsbruck (A) 238

Ionită, Viorel 100, 158, 164, 249

Ipert, Stéphane 239

Istvánffy Miklós 124, 125, 152, 220,
224, 239

Itália (I) 7, 23, 24, 64, 94, 99, 100, 110,
114, 122, 130, 146, 147, 152, 167,
168, 169, 175, 179, 184, 186, 193,
222, 226, 246, 270

Ittész Gábor 232

Iványi Béla 131, 237, 239

J

Jacob, Christian 140, 234

Jahn, Johannis Friderici 230

Jakab Elek 174, 239

Jakó Klára 240

Jakó Zsigmond 50, 51, 71, 74, 101,
149, 150, 159, 169, 172, 184, 206,
213, 240, 246

Jánki Péter 88, 230

Jankovich család 17, 203

Jankovich Miklós 133, 194, 195,
219

Jankovics József 63, 241, 253, 259

János Zsigmond 34, 148

Janus Pannonius 136

Jéna (*Thüringen, D*) 191

Johnston, Michael Robert 138,
241

Jókai Mór 104, 226

Jólesz László 263

Joó Imre 55, 175, 215

Jordánszky Elek 91

Julius, Adrianus 41

K

Käfer István 131, 241

Kajászószentpéter (Fehér megye, HU) 120

Kakucska Mária, H. 63, 241

Kalányos Katalin 92, 183, 221, 225, 238

Kalla Zsuzsa 226, 241

Kalmár János 112, 165, 166, 241, 252

Kalocsa (Bács-Kiskun megye, HU)
16, 91, 97, 168, 170, 181, 182, 183, 212, 234, 236, 274

Kanizsai Pálfi János 45, 275

Kaplony (Caplei, RO) 248

Kaprinai István 177

Karintia (Kärnten, A) 46

Károly Ambrus 182

Károlyi család 197, 223

Károlyi Gáspár 39

Károlyi, Etienne 232

Kassa (Košice, SK) 15, 20, 21, 23, 34, 36, 39, 41, 42, 44, 69, 90, 107, 117, 151, 168, 177, 202, 230, 233

Kasza Péter 236, 242, 267

Kátai György 40

Katona István 17, 91, 170, 197, 236

Katona Tünde 20, 21, 39, 60, 61, 123, 124, 126, 196, 230, 231

Kaunitz, Philipp Cobenzl von 263

Kazany (RUS) 115

Kazay Sámuel 17, 198, 233

Kazinczy Ferenc 17, 197, 235, 243

Kecskeméti Gábor 242, 251

Kelecsényi Gábor 10, 17, 62, 159, 166, 189, 190, 191, 192, 194, 196, 197, 198, 203, 213, 242

Kelemen Márton 94, 190

Kemény János 31, 67

Kemény József 72, 242

Kempis, Thomas de 107

Kertész Károly 197, 242

Keserű Bálint 216, 233, 248

Keserű Gizella 216, 240, 251

Késmárk (Kežmarok, SK) 176

Keszthely (Zala megye, HU) 108, 151, 177, 192, 223, 225, 244, 266

Keveházi Katalin 10, 20, 21, 60, 61, 88, 92, 127, 201, 202, 220, 231, 233, 235, 242

Kežmarok → *Késmárk*

Khavanova, Olga 116, 242

Kiel (Schleswig-Holstein, D) 56, 67

Kilián István 225

Kinizsi Pál 108

Kinsky, Franz Ulrich von 212

Király Péter 131, 172, 242, 243

Kircher, Athanasius 82

Kisbaconi Benedek András
74

Kiséry András 232

Kismarton (Eisenstadt, A) 14, 93, 105, 113, 116, 127, 180, 235, 256, 261, 274

Kiss Endre József 197, 235, 243

Kiss Éva 60, 61, 231

Kiss Farkas Gábor 120, 152, 236, 242, 243, 267

Kiss József 225

Kiss Margit 153, 160, 213, 226

Kiss Réka 230, 232, 247, 253

- Kitonich János 67
Klaniczay Gábor 243, 270,
Klaniczay Tibor 93, 125, 152, 157,
163, 206, 233, 236, 243
Klástor pod Znievom → *Turóc*
(*Znióváralja*)
Klempa Károly 133, 192, 244
Klimo György 16, 85, 92, 144, 168,
169, 183, 193, 203, 212, 225, 227,
238, 245
Knaake, Joachim Karl Friedrich
248
Knapp Éva 26, 90, 108, 150, 168,
229, 244, 271,
Knaus, Johann Jacob 46
Kneidl, Paroslav 30, 244
Kner Imre 132, 244
Kner Izidor 132
Kokas Károly 21, 60, 61, 88, 127, 201,
231, 235, 244
Kókay György 9, 10, 115, 148, 160,
169, 199, 200, 209, 244, 245
Kollányi Ferenc 199, 245
Kollár Ferenc Ádám 17, 197
Koller József 92, 183
Kollonich László 170, 183
Kollonitsch, Leopold Karl von 38,
112, 212
Kolozsvár (Cluj Napoca, RO) 12, 44,
50, 51, 57, 66, 88, 100, 149, 151,
155, 156, 168, 172, 173, 176, 191,
216, 224, 227, 229, 233, 235, 240,
246, 256, 258, 260, 264, 265, 266,
268, 270
Koltai András 24, 110, 245
Komáromi Csipkés György 38, 39,
223, 231, 249
Komáromi H. Mihály 39
Koncz József 51, 245
Konstanz (Baden-Württemberg, D)
257
Koppány Tibor 185, 245
Korabinszky János Mátyás 15
Korneille, Péter 268
Kósa László 162, 245
Kosáry Domokos 8, 113, 162, 203,
245
Košice → *Kassa*
Kostyál László 133, 192, 245
Koszovo (Kosovo) 155
Kovách Zoltán 150, 181, 246
Kovachich Márton György 17,
197
Kovács András 8, 62, 196, 216, 227,
246
Kovács Bálint 259, 261
Kovács Eszter 8, 229
Kovács I. Gábor 9, 246
Kovács József László 153, 246
Kovács Máté 9, 246
Kovács Sándor Iván 93, 125, 236
Kovácsnai Tóth Sándor 189
Kováts Márton 67
Köleséri Sámuel, ifj. 8, 17, 62, 196,
216, 221
Köln (Nordrhein-Westfalen, D) 24,
139, 262, 264
Köpeczi Béla 238, 241, 246
Köpff család 14, 15, 234
Körmendy Kinga 120, 243
Körmöcbánya (Kremnica, SK) 223
Körmöczi János 8, 229, 246
Körner, Stephan 127, 246
Kőszeg (Güns, Vas megye, HU) 21, 44,
201, 235, 244
Kőszeghy Péter 106, 246, 249
Kövy Zsolt 49, 246
Krähling Edit 246, 255

Krakkó (Krakow, PL) 22, 139, 167
Krász Lilla 216, 253
Krasznahorka (Krásnohorské
Podhradie, SK) 273
Kremnica → Körmöcbánya
Kristeller, Paul Oskar 141, 247
Kristóf Ildikó 53, 247
Kronstadt → Brassó
Kruppa Tamás 28, 117, 118, 119, 187,
191, 224
Kruppa, Nathalie 247, 273
Kulcsár Adorján 9, 53, 247
Kulcsár György 41, 47, 54, 61, 87, 88,
173, 231
Kumaniecki, Casimirus 232
Kurucz György 216, 253

L

La Place, Josué 41
Lackner Kristóf (Christoph) 64,
153, 246
Lajtakáta (Gattendorf, A) 111, 118,
121, 128
Landerer család 14, 131
Landerer Lajos 31
Lang, Joachim 68
Lang, Matthias 88
Langi József 219, 220
Laskói Csókás Péter 50
Latzkovits Miklós 20, 21, 39, 60, 61,
123, 124, 126, 196, 230, 231
Lázár István Dávid 20, 21, 202, 233
Le Clerc, Jean 41
Leclerc, Marie-Dominique 247
Ledvinka, Václav 244, 247, 263
Lefèvre, Martine 239

Leiden (NL) 38, 39, 49, 58, 61, 116,
134, 215, 249
Leipzig → Lipcse
Lendava → Alsóárvány
Lengyel Királyság 96, 146, 149
Lengyel Réka 153, 160, 213, 226
Lengyel Tünde 124, 247
Lengyelország (Polen, Polska, PL) 39,
89, 175, 243, 247
Lepoglava (CRO) 89
Leusden, Jan 40
Levoča → Lőcse
Ligeti Lajos 257
Lightfoot, John 61
Limborch, Philipp van 41
Lipcse (Leipzig, Sachsen, D) 15, 68,
70, 78, 88, 115, 217, 218, 228, 234,
238, 243, 274
Lippai György 182
Lipsius, Justus 67, 89, 142
Liszi János 152
Literáti Nemes Sámuel 17
Litván Nagyjefejelemység 149
Locke, John 63
Lomeier, Johann 89, 144, 247
London (GB) 133, 153, 192, 222
Longinus (vértanú) 135
Lorántffy Zsuzsanna 46
Loretto (Loretto, A) 26, 126, 188
Lotichius, Petrus 40
Lőcse (Levoča, SK) 20, 21, 81, 141,
147, 184, 201, 227, 249, 253,
260
Löffler Erzsébet 92, 116, 169, 183,
248
Löwe Antal (Anton) 15
Lucas, Jana 139, 248
Luchtmans, Samuel 38
Lucretius Carus 135

Ludányi Mária 248
Ludovici, Christiani 260
Luffy Katalin 221, 255
Lugdunum → Lyon
Lukács László 208, 248
Luther, Martin 30, 43, 44, 45, 80, 87,
100, 144, 158, 195, 248
Lüneburg (*Niedersachsen, D*) 243
Lyon (*Lugdunum, F*) 76, 79, 218,
257, 261

M

Machiavelli, Niccolò 63
Macpherson, James 210
Madas Edit 10, 26, 44, 93, 149,
248
Mader, Joachim Johann 89, 144,
248
Maffei, Scipione 83
Magnionami, Leonardo 258, 270
Magyar Árpád 248
Magyari András 71
Magyarigen (*Ighiu, RO*) 63
Maillard, Jean-François 146, 248
Mainz (*Rhein-Pfalz, D*) 24
Mándi Márton István 50
Mandrou, Robert 103, 142, 249
Mantua (*IT*) 135
Máramarossziget (*Sighetu*
Marmației, RO) 24, 52
Maresius, Samuel 61
Margócsy Dániel 38, 249
Máriapócs (*Szabolcs-Szatmár-Bereg*
mege, HU) 171
Máriatólgyes → *Dubnic*
Marini, Paolo 108, 115, 239
Márkus Mihály 38, 249

Marosvásárhely (*Novum Forum*
Siculorum, Târgu-Mureș, RO) 50,
51, 93, 94, 100, 134, 135, 159, 173,
174, 177, 189, 190, 212, 216, 217,
223, 227, 245, 256, 269
Maróthi György 59, 65, 66, 259,
269
Marte, Johann 100, 158, 164, 249
Martin → *Turócszentmárton*
Martin József 249, 254
Martin, Philippe 239
Marussi András 236
Márza, Eva 62, 74, 147, 172, 201,
249
Márza, Iacob 100, 158, 164, 172,
249
Matz, Jean-Michel 223, 248
Matzenauer, Joseph 28, 30
Mátyás király (→ Hunyadi Mátyás)
Mauthausen (*Oberösterreich, A*)
133
Mazalová, Ludmila 200, 250
Mazarin, Jules (Guilio Raimondo
Mazarino) 83
Medici, Cosimo 79
Melanchthon, Philipp 45, 48, 87,
228
Mellot, Jean-Dominique 239
Mészáros István 173, 250
Meusel, Johann Georg 211
Mexikó (*Mexico*) 115
Meyer, Hubert 78, 250
Meyer, Veronique 239
Mezőtúr (*Jász-Nagykun-Szolnok*
mege, HU) 49, 53, 55, 57, 175
Micaglia, Giacomo (Jakov
Mikalja) 157
Michelangelo, Buonarroti 265
Micu-Klein, Inochentie 172

Migazzi, Christoph 184, 226
Mikó Árpád 206, 250
Mikos Éva 168, 250
Miksa, II., császár 35
Mikszáth Kálmán 104, 226
Milánó (Milano, I) 130, 135, 223, 239
Milano, Alberto 108, 115, 250
Miller Jakab Ferdinánd 91, 94
Minósz 77, 265
Miskolc (HU) 266, 276
Miskolczi Csulyak Ferenc 39, 40
Misztótfalusi Kis Miklós 38, 250
Mizera Tamás 184, 250
Modrzewski, Andrzej Frycz 80
Molnár Dávid 183, 227, 236, 242, 255, 267
Molnár József 38, 250
Momma, Wilhelm 41
Monetae, Francisci 224
Monok István 10–12, 19–24, 26–28, 33, 40, 41, 43–47, 49, 51, 52, 54, 56, 58–61, 67, 71, 72, 75, 76, 82, 86–88, 92, 93, 95, 97, 99, 103, 110, 112, 113, 117–119, 123–127, 130, 137, 143, 146, 148, 152, 153, 155, 160, 162, 164, 169, 172–176, 179, 180, 187, 189, 191, 194, 196, 199, 201–204, 212, 215, 216, 218, 220, 221, 223, 224, 227, 230, 231, 233–238, 246, 248, 249, 250–259, 262, 272
Monpleinchamp, Jean-Chrysostome Bruslé de 111
Móro Mária Anna 203, 257
Moszkva (RUS) 127, 228
Mouren, Raphaële 239, 257

Mourey, Marie-Thérèse 257, 274
Mulsow, Martin 228, 257
Muratori, Ludovico Antonio 171, 267
Murmester, Hinrich 274
Muszak Erzsébet 131, 236
Müller, Henning 258
Müller, Heribert 139, 257
München (Bayern, D) 20, 23, 24, 25, 26, 28, 221

N

Nádai Pál 257
Nádasdladány (Fejér megye, HU) 188
Nádasdy család 17, 26, 45, 67, 186, 188, 203, 238, 252
Nádasdy Ferenc 126, 180, 188, 273
Nádasdy Lipót Flórián 188
Nagy Andor 184, 250
Nagy Géza 57, 66, 257
Nagy Sámuel 189
Nagy Sándor 206
Nagybánya (Baia Mare, RO) 42, 52, 88, 173, 231
Nagybiccse → *Biccse*
Nagyecenk (Győr-Moson-Sopron megye, HU) 94, 193
Nagyecsed (Ecsed, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye, HU) 41, 186
Nagyenyed (Aiud, RO) 50, 51, 60, 71, 74, 100, 173, 174, 190, 191, 226, 240, 251, 255, 256
Nagykároly (Carei, RO) 14, 24
Nagykőrös (Pest megye, HU) 49, 52, 53, 55, 56, 57, 66, 67, 175, 215, 258

Nagyszében (Hermannstadt, Sibiu, RO) 12, 60, 73, 100, 159, 176, 191
Nagyszombat (Trnava, SK) 12, 21, 23, 24, 34, 35, 36, 37, 90, 91, 97, 100, 101, 131, 143, 150, 153, 168, 170, 172, 177, 181, 182, 183, 229, 230, 236, 257
Nagyvárad (Oradea, RO) 20, 171, 173, 177, 182, 183, 212, 225, 229
Nápoly (Nápoli, I) 194, 262
Naudé, Gabriel 83, 143, 258
Nazor, Anca 163, 258
Neander, Michael 89, 144, 258
Nebbiai, Donatella 82, 146, 248, 258
Nemes György 130, 258
Németalföld (Niederlanden, Pays bas, NL, B, F) 37, 41, 48, 50, 56, 58, 61, 65, 66, 68, 69, 186, 189, 196, 223, 254
Németh Gábor 185
Németh Noémi (→ Viskolcz Noémi)
Németh S. Katalin 241, 243, 259
Németország (Deutschland, D) 22, 114, 165, 179, 186, 189, 228, 243, 247, 257, 269
Német-római Birodalom 64
Németújvár (Güssing, AU) 116, 152, 153, 252
Nettenstein, Johann Georg 20
Neuchâtel (CH) 115, 234
New Castle (Delaware, USA) 223, 265
New York (USA) 230
Newton, Isaac 66
Niessen, James P. 10, 258
Novák László 258, 270

Novum Forum Siculorum →
Marosvásárhely
Nuovo, Angela 82, 258
Nutius, Martinus 260
Nürnberg (Bayern, D) 24, 25, 78, 261

Ny

Nyerges Judit 227, 234, 253, 258
Nyíregyháza (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye, HU) 242
Nyíró József 7
Nyitra (Nitra, SK) 24, 36, 168

O

Odescalchi család 99
Odorhei Secuiesc → *Székelyudvarhely*
Ogliaro, Mario 239
Ojtotzi Eszter 259
Oláh Miklós 152
Oláh Róbert 10, 47, 54, 55, 65, 173, 259
Olmütz (Olomuc, CZ) 22
Olsavszky Mihály 171
Olthévíz (Hoghiz, RO) 58, 190
Oponice → *Appony*
Oporinus, Johannes 239
Oradea → *Nagyvárad*
Orasție → *Szászváros*
Orbán Áron 152, 153, 259
Orlovsky Géza 93, 125, 236
Orosz István 217, 228, 229, 264
Osiander, Lucas 68
Ovidius, Publius Naso 40, 223
Oxford (GB) 215, 238

Ö

- Ötvös János 259
Ötvös Péter 21, 22, 88, 114, 127, 176,
188, 201, 202, 216, 235, 240, 251,
256, 259
Öze Sándor 259, 261

P

- Padányi Bíró Márton 16, 168, 184,
245, 260
Paget (angol követ) 38
Pajkossy Györgyné 152, 260
Pál Attila Illés 100, 158, 163, 260
Pálffy Géza 124, 260
Pálfi József 150, 174, 260
Pándi Lajos 95, 260
Pápa (Veszprém megye, HU) 49, 173,
246, 247, 270
Papp Ágnes 106, 246
Papp Klára 217, 228, 229, 264
Paraeus, David 45
Párizs (Paris, F) 134, 153, 190, 217,
218, 222, 234, 239, 249, 258,
269
Parma (Parma, I) 130, 134, 135,
217, 269
Passau (Bayern, D) 25, 210
Patachich Ádám 16, 91, 170, 182,
183, 212
Pavercsik Ilona 10, 20, 59, 115, 148,
165, 229, 260
Payr Sándor 262, 275
Pázmány Péter 24, 30, 67, 143, 150,
207
Pécel (Pest megye, HU) 46, 119, 188,
189, 220

- Pechman, Christianus Ludovicus
de 212, 260
Péczeli Józsefné 189
Pécs (Baranya megye, HU) 13, 16, 91,
139, 149, 164, 168, 169, 183, 201,
203, 212, 221, 227, 257
Pécsi Erzsébet (Elisabetha
Eberhardin) 28, 31
Pehm József 185, 260
Peraldus, Guilielmus 79, 260
Perault, Guillaume 79
Pércsy András 118, 119, 260
Perényi család 46, 186
Perger Péter 105, 260
Perschy, Jakob 113, 261
Pešek, Jiří 244, 247, 263
Pesnot, Charles 261
Pest (Budapest, HU) 12, 14, 15, 20,
27, 30, 91, 97, 101, 115, 131, 150,
174, 177, 182, 189, 194, 204, 205,
233, 234, 238, 242, 253, 257, 264,
267
Péter Katalin 239
Pétercsák Tivadar 248, 261
Péterffy Károly 177
Petrarca, Francesco 79, 135, 201,
261, 270
Petschar, Hans 76, 261
Petz, Gideon 270
Petz, Johann 78, 261
Pichler, Antonii 269
Piliscsaba (Pest megye, HU) 232,
259, 260
Pintér Márta Zsuzsanna 220, 225,
254, 261
Pisa (I) 247
Platania, Gaetano 261, 263
Poiret, Pierre 61
Poisson, Philippe 111

Polen → *Lengyelország*
Pommern (D, PL) 81, 243
Pongratz, Walter 212, 261
Poór János 243, 270
Postma, Ferenc 69, 261
Pottendorf (A) 93, 126, 180, 188, 252
Pozsár Annamária 23, 24, 230
Pozsony (Bratislava, SK) 12, 14, 15,
34, 35, 37, 40, 91, 97, 133, 149, 152,
153, 176, 181, 182, 188, 191, 196,
200, 210, 222, 230, 241, 245, 265,
267
Pozsonyszentgyörgy (Svätý Jur, SK)
24, 25
Prága (Praha, CZ) 22, 24, 86, 133,
139, 157, 184, 212, 247, 274
Pray György 17, 177, 196
Prešov → *Eperjes*
Preussen (D, PL) 81, 243
Prickler, Harald 21, 88, 127, 201, 235
Prievidza → *Privigye*
Privigye (Prievidza, SK) 24
Propertius, Tibullus 135
Puffendorf, Samuel 61, 67
Purkircher, Georg 152
Puskás Attila 164, 261
Pusztai Bertalan 254, 261

Q

Queyroux, Fabienne 239

R

Ráday család 17, 46, 113, 203, 219,
220
Ráday Eszter 109

Ráday Gáspár 189
Ráday Gedeon 46, 110, 119, 126, 188,
189, 219, 220
Ráday Pál 46, 119, 188, 222
Radéczy István 152
Radimská, Jitka 250, 261, 262
Radlach, Otto 44, 81, 262
Radvánszky Béla 62, 262
Radvánszky család 46
Radvánszky László 119, 126
Rákóczi család 46, 255
Rákóczi Ferenc, II. 7, 96, 124, 188
Rákóczi György, I. 93, 206, 268
Ransano, Pietro 194
Rátkay György 219
Regensburg (Bayern, D) 25, 152,
262
Regius, Henricus 40
Remondini család 105, 108, 115,
239
Renk, Herta-Elisabeth 262, 274
Révész Imre 262
Révész Kálmán 38, 262, 275
Reviczky család 17, 191, 203, 262
Reviczky János Ferenc 117, 191
Reviczky Károly Imre 117, 192, 262,
269
Reviczky, Charles Émeric de
(→ *Reviczky Károly Imre*)
Rheinland-Pfalz (D) 44, 46, 271
Rhenanus, Beatus 78, 252
Ribb, Johann 89, 247
Rideg László 60, 61, 231
Ring Éva 170, 243, 262, 270
Rispoli, Ernesto Ramon 140, 262
Ritoókné Szalay Ágnes 218
Rivetus, Andreas 68
Robert, Alain 247
Rollet-Bricklin, Nathalie 239

Róma (*Roma, I*) 22, 36, 91, 100, 117,
130, 163, 173, 183, 184, 187, 208,
212, 218, 223, 224, 229
Roth, Harald 96, 262
Rott, Jean 263
Rovereto (*IT*) 135, 250
Röell, Hermann Alexander 41, 61
Ruardus Andala 41
Rudnay Sándor 182
Rusconi, Roberto 222, 258
Ruszt (Rust, A) 235
Ruttkay Kálmán 232
Ryšavá, Eva 30, 263

S

Salgó Ágnes, W. 263
Sándor István 17
Sárközy István 197, 273
Sárközy Péter 23, 171, 238, 246,
263
Sároberke (Dumbrăvioara, RO)
190
*Sárospatak (Borsod-Abaúj-Zemplén
megye, HU)* 47, 48, 87, 88, 93, 124,
173, 188, 224, 230, 231, 243, 263,
267, 268
Sárvár (Vas megye, HU) 252
Sashegyi Oszkár 33, 263
Sasváry Zoltán, S. 182, 263
Satu Mare → *Szatmár*
Saupin, Guy 263, 269
Savoia, Vittorio-Amadeo II di 83
Savonarola, Girolamo 79
Schenker-Frei, Verena 78, 221
Schevelius, Theodorus 40
Schickard, Wilhelm 264
Schilter, Johann 68

Schlettstadt (Sélestat, F) 78, 215,
236, 250
Schlitter, Hanns 263
Schmeizel, Martin 17, 63, 197, 272
Schmelczer-Pohánka Éva 183, 227,
255
Schmidt, Paul Gerhardt 243, 270
Schmuck, Michael 265
Schnakenbourg, Éric 263, 269
Schotanus, Christianus 41
Schulhof Izsák 27, 263
Schwaiger József (Joseph) 15
Schwalm Edit, Cs. 252, 272
Schwartz, Johann 28, 29, 30
Secchi Tarugi, Luisa 250, 263
Seck, Friedrich 264, 266
Segesváry Viktor 119, 189, 264
Sehling, Emil 243
Seidler, Andrea 9, 264
Seidler, Wolfram 9, 264
Sélestat → *Schlettstadt*
Selmecbánya (Banská Stiavnica, SK)
91, 151, 153, 177, 201, 223
Selmeczi László 258, 270
Senec → *Szenc*
Servet, Miguel 142
Shaw, David J. 222, 253
Sibiu → *Nagyszeben*
Siebenbürgen → *Erdély*
Sighetu Marmației → *Máramaros-
sziget*
Simon Melinda 62, 190, 227, 237,
253, 264
Simor János 182
Sinai Miklós 17, 49, 196, 259, 262
Sinkovics István 150, 268
Sipos Gábor 57, 58, 66, 101, 227,
246, 264
Skalica → *Szokolca*

Škarnicel, Jihočeč 200
Smeltzing (Schmeltzing), Anna 38
Soláriková, Miroslava 133, 264
Somkuti Gabriella 193, 199, 265,
267
Sopron (Győr-Moson-Sopron megye,
HU) 34, 88, 153, 176, 209, 246,
251, 266, 267
Sopronharpács ((Győr-Moson-Sopron
megye, HU) 94, 193
Sordet, Yann 76, 218, 265
Spalatin, Georg 78
Spangenberg, Cyriacus 80, 265
Spanheim, Friedrich 40
Spielmann, Anton 135, 263
Spielmann-Sebestyén Mihály 217,
227, 249, 253
Spoleto (I) 270
Spolity János 265
St. Gallen (CH) 78, 221
Stackmann, Karl 236
Staikos, Konstantinos Sp. 77, 265
Stájerország (Steiermarkt, A) 45
Stanciu, Laura 100, 158, 164, 172,
249, 265
Steinfeld Béla 268
Steinhübel, Georg 20, 260
Stemler Ágnes 115, 233, 253, 265
Sterbling, Anton 100, 158, 163,
216
Stief Jenő 270
Stipanov, Josip 258
Stocker, Laurentius 265
Stöckel, Leonard 64
Strasbourg (F) 80, 184, 263
Streibig , Joseph Anton 14, 15
Strohmayr, Ignaz Anton 15
Strouhal, Ernst 76, 261
Struve, Burkard Gotthelf 211

Stuttgart (Baden-Württemberg, D)
236, 241
Subaric, Lav 157, 163, 206, 215
Subkov, Nikolaj N. 127, 228
Sulzbach (Bayern, D) 24
Surján Miklós 92, 183, 221, 225,
238
Sutter, Berthold 137, 266
Suttner, Ernst Christoph 100, 158,
164, 249
Süle Sándor 133, 192, 266
Sümeg (Veszprém megye, HU) 16,
185, 272
Svájc (Schweiz, CH) 44, 48, 165, 175
Svatoš, Martin 11, 228
Svätý Jur → Pozsonyszentgyörgy
Swietennel, Gerard van 211
Sylvius, Franciscus 40

Sz

Szabó Ágnes 62, 74, 174, 190, 227,
264
Szabó G. Zoltán 241, 253,
Szabó Gyula 224, 266
Szabó Sámuel 50, 266
Szajbély Mihály 261
Szakály Ferenc 263
Szakolca (Skalica, SK) 25, 200
Szamosközy István 206
Szántó Tibor 266
Szapolyai János 33
Szapolyai János Zsigmond 148
Szárász Orsolya 23, 171, 221, 255,
266
Szarvas (Békés megye, HU) 151
Szarvasi Margit 9, 112, 159, 166,
266

Szászváros (*Orastie, RO*) 173, 256
Szathmári Paksi Mihály 189
Szatmár (*Satu Mare, RO*) 42, 52, 173,
231, 269
Szauder József 8, 220, 225, 266
Szebelédi Zsolt 120, 243
Széchenyi Ágnes 249, 254
Széchenyi család 225
Széchenyi család 168
Széchenyi Ferenc 17, 94, 120, 121,
133, 134, 160, 161, 174, 193, 199,
200, 201, 203, 204, 205, 209, 211,
212, 213, 214, 220, 227, 232, 251,
252, 266
Széchenyi György 36
Széchenyi István 197
Széchenyi Zsigmond 186
Szeged (*Csongrád megye, HU*) 10, 53,
71, 111, 118, 155, 156, 216, 217,
219, 220, 221, 222, 224, 226, 229,
230, 231, 233, 235, 236, 237, 240,
242, 244, 245, 246, 248, 249, 250,
251, 254, 255, 256, 257, 261, 264,
268, 273, 275
Székely László 51
Székelyudvarhely (*Odorhei Secuiesc,*
RO) 51, 65, 100, 238, 240, 256
Szele Béla 9
Szelecky Jakab 37
Szelepcsényi György 30, 35, 182
Szelestei Nagy László 160, 171, 267
Szenc (*Senec, SK*) 151, 171, 237
Szenci Molnár Albert 31, 39, 45
Szentiványi Márton 35, 36
Szentpéternár (*RUS*) 153, 242
Szepesi Zsuzsanna 246, 267
Szepesség (*Zips, Špiess*) 147
Szepsi Csombor Márton 107
Szerémség (*Srijem, Srem, SRB*) 99

Szilágyi András 61
Szilágyi Sándor 226, 267
Szilágyi Sz. Márton 73
Szilágyi Tönkö István 39
Szilágyság (*Sălaj, RO*) 52
Szilassy József 119, 260
Szilézia (*Śląsk, Schlesien, Slezsko, PL*)
44, 46, 56
Szily János 16, 170
Szimonidesz Lajos 38, 40, 268
Szinyei Gerzson 268
Szirmay család 166
Szombathely (*Vas megye, HU*) 13, 16,
91, 168, 170, 185, 238, 269
Szombathi (Szombathy) János 48,
88, 218, 268
Szöcs Géza 233, 254
Szögi László 148, 150, 168, 268
Szöke Lajos 172, 228
Szőnyi Benjamin 57, 239
Szörényi László 26, 230, 241

T

Tacitus, Publius Cornelius 135,
190
Tandi Lajos 254, 268
Tapolca (*Veszprém megye, HU*)
242
Targa, François 258
Târgu-Mureş → Marosvásárhely
Tarjány Sándor 234, 238
Tarnai Andor 8, 220, 225, 242, 251,
266
Tarnóc Márton 206, 268
Tasso, Torquato 135
Telekesy István 168
Teleki Ádám 109, 268

Teleki család 47, 50, 51, 174, 186,
203, 216, 255, 256
Teleki József 51, 65, 73, 174, 189, 190,
213, 225
Teleki László 154
Teleki Mihály 189
Teleki Pál 186
Teleki Sámuel 51, 85, 93, 101, 134,
135, 159, 174, 190, 212, 213, 227,
265
Teleki Sándor 189, 190
Temesvár (Timisoara, RO) 115
Tessedik Sámuel 151
Teszelszky, Kees 223
Thauer, Wolfgang 44, 144, 269
Theophrastus (Theophrasztosz) 135,
136
Thimár Attila 242
Thököly Imre 7, 96
Thurnheer, Helen 78, 221
Thurzó család 92, 143, 186, 194,
260
Thurzó György 92, 124, 194, 247,
248
Thurzó Kristóf 150
Tibolth Mihály 94, 193
Tibullus, Albius 135
Tiemann, Hermann 273
Timisoara → *Temesvár*
Timkó György 130, 269
Timon Sámuel 177
Tirol (A) 25, 259
Tollet, Daniel 269
Tolnai Pap István 93
Tomasović, Mirko 163, 258
Tonk Sándor 47, 51, 60, 61, 71, 72,
88, 174, 227, 246, 256
Tóth András 10, 90, 159, 166, 200,
201, 225, 269

Tóth Béla 59, 269
Tóth Ferenc 23, 50, 117, 170, 192,
269
Tóth Gergely 196, 269
Tóth István György 10, 53, 54, 100,
158, 162, 163, 215, 270
Török Birodalom 27, 86, 156, 205,
206
Török István 50, 270
Transsylvania → *Erdély*
Trattner család 15, 105, 115, 131
Trattner, Johann Leopold 227
Trattner, Matthias 267
Travnik Jenő 9, 159, 270
Trifodorus 135
Tristano, Caterina 258, 270
Trithemius, Johannes 78, 141, 215,
219, 271
Trnava → *Nagyszombat*
Tugár (Tuhar, SK) 119
Tulpus, Nicolaus 40
*Turóc (Znióvárallya, Kláštor pod
Znievom, SK)* 24, 230
Turócszentmárton (Martin, SK) 264
Tusor Péter 229, 245, 252
Tübingen (Baden-Württemberg, D)
243, 257, 264
Tüskés Anna 116, 223
Tüskés Gábor 23, 26, 108, 153, 160,
168, 213, 226, 229, 238, 241, 271
Tüskés Tibor 92, 183, 221, 225, 238
Tüzes Gábor 112, 271

U

Ugrin Aranka 245
Unger, Johann Friedrich 262
Ungvár (Užhorod, UA) 171, 223, 230

Unterammergau (Bayern, D) 19
Urszin Sándor 224, 266
Utrecht (NL) 7, 56, 67, 89, 134, 190,
247
Užhorod → Ungvár

V

Vác (Pest megye, HU) 13, 23, 91,
168, 184
Vadianus, Joachimus 78
Vakarcz Szilárd 224, 249, 263
Van Dussen, Michael 138, 241
Varga András 20, 21, 23, 240 39, 41,
47, 54, 60, 61, 87, 88, 123, 124,
126, 173, 189, 196, 203, 230, 231,
256
Varga Bernadett 253, 265
Varga István, Cs. 168, 271
Varga J. János 112, 165, 166, 241
Varga Zsigmond 47, 49, 271
Varjas Béla 210, 271
Várkonyi Ágnes 216, 271
Varry, Dominique 76, 218, 252
Varsányi Péter 175, 232
Varsó (Warszawa, PL) 192, 232
Vásárhelyi Judit, P. 260, 265, 272
Vatikán 136, 222
Vát-Szentkút (Vas megye, HU)
26
Veér Judit 109
Végh Gyula 185, 272
Velenca (Venezia, I) 130, 135, 157,
184, 246
Verancsics Antal 152
Veresmarthi Mihály 49
Veress Endre 172, 272
Vergilius, Maro Publius 40 223

Vermes Gábor 8, 166, 272
Verók Attila 63, 160, 172, 176, 184,
191, 197, 202, 221, 227, 234, 250,
255, 256, 258, 272
Vértesy Miklós 10, 90, 177, 200, 201,
205, 225, 269
Verusius, Johannes Dominicus
224
Veszprém (Veszprém megye, HU) 13,
16, 164, 168, 185, 237, 239, 245,
248, 260
Vienna → Bécs
Viga Gyula 252, 272
Villeneuve, Gabrielle-Suzanne
de 111
Vilmányi Sámuel 69, 261
Vindobona → Bécs
Vinkler Bálint 217, 228, 229, 264
Violáné Bakonyi Ibolya 197, 273
Viskolcz Noémi 19, 20, 21, 28, 40,
47, 51, 56, 60, 61, 67, 71, 72, 87,
88, 126, 127, 174, 175, 180, 189,
202, 203, 216, 223, 233, 256,
273
Vita Zsigmond 63, 64, 71, 74, 196,
273
Viterbo (IT) 261
Vitranga, Campegius 41
Vivest, Juan Ludovico 63, 241
Vizkelety András 81, 141, 147,
273
Vodosek, Peter 44, 144, 269, 273
Voetius, Gisbertus 41, 61
Voigt, Christian 273, 274
Voltaire, Françoise-Marie Arouet
105, 215
Vorstius, Conrad 41
Vossius, Gerardus Johannes 66,
68

W

- Waeyen, Jan van der 61
Wagner Károly 17, 194, 197
Wallaszky Pál 9, 273
Warszawa → *Varsó*
Weber, Simon Lajos 14
Weimann, Karl-Heinz 221, 261
Weimar (Thüringen, D) 248, 262
Weingand János Mihály 14, 15, 234
Werböczy István 67
Wesselényi Ferenc 37
Wesselényi Kata 109
Weszprémi István 17
Wien → *Bécs*
Wiesbaden (Hessen, D) 221, 232, 241, 244, 269, 273
Wilczek, Johann Joseph Maria Graf von 135, 234
Willer, Mirna 155, 273
Wimmer, Ruprecht 210, 274
Winkler Pál 92, 182, 274
Winkler, Gerhard J. 233, 274
Wiszt, Caspar 20
Witsius, Hermann 61
Wittenberg (Sachsen, D) 45, 46, 56, 67, 78, 235
Wolf, Christian 67
Wolfenbüttel (Niedersachsen, D) 232, 236, 241, 242, 243
Wolfgang, Gürtler 233, 274
Wustmann, Gustav 78, 274
Württemberg (Baden-Württemberg, D) 7, 31, 46, 169, 252
Würzburg (Bayern, D) 24, 215

Z

- Zágráb (Zagreb, CRO)* 15, 115, 163, 164, 248, 258, 273
Zalaegerszeg (Zala megye, HU) 260
Zalatna (Zlatna, RO) 41
Zaläu → *Zilah*
Zalonyi Nagy János 20
Zambra Alajos 130, 274
Zanardi, Zita 274
Zarnóczki Áron 223, 247
Zihn, Johann Georg 235
Zilah (Zaläu, RO) 42, 52, 55, 173, 231
Zilina → *Zsolna*
Zimmermann, Erich 273, 274
Zink, Karel 274
Zlatna → *Zalatna*
Zobernig, Heimo 76, 261
Zolnai Béla 23, 275
Zoltai Lajos 275
Zoványi Jenő 262, 275
Zrínyi Miklós 93, 125, 126
Zürich (CH) 49, 68, 211
Zvara Edina 19, 28, 40, 54, 56, 59, 67, 93, 116, 117, 118, 119, 120, 126, 127, 134, 159, 161, 169, 175, 180, 197, 191, 197, 216, 224, 227, 234, 238, 248, 256, 257, 258, 275
Zygnér, Lesezk 247

Zs

- Zsámboki László 276
Zsámboky János 152
Zsilinszky Mihály 276
Zsolna (Zilina, SK) 24

Felelős kiadó Kocsis András Sándor,
a Kossuth Kiadó Zrt. elnök-vezérigazgatója
A kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja
Műszaki vezető Papp Miklós
Nyomdai előkészítés Badics Ilona
Korrektor Villás Valéria
www.kossuth.hu / e-mail: kiado@kossuth.hu

A nyomtatás és a kötés a debreceni nyomdászat
több mint négy évszázados hagyományait őrző
Alföldi Nyomda Zrt. munkája
Felelős vezető György Géza vezérigazgató

